

Саво Б. Јовић

РАЂАЊЕ ОЦА

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

БИБЛИОТЕКА
ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Главни и одговорни уредник
Др Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине

Лекџура
Желидраг Никчевић

Дизајн корица
Павле Бајазет

САВО Б. ЈОВИЋ

РАЂАЊЕ ОЦА

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Нови Сад, 2022.

Предговор

ИЗВОРНА ПРИПОВЈЕДАЧКА СНАГА

Умјетност приповиједања, старија ваљда од свих наших реторика, понекад ствара илузију да догађаји причањем могу бити конституисани наново, памтећи и васкрсавајући некадашње обиље, и чувајући у себи минулу снагу читавог једног говорног космоса, сјећања на завичајни свијет који је негдје већ постојао, бољи и топлији од данашњег. Тако се, приповиједањем, из даљине дискретно дозивају запретане енергије народне мудрости, али и тешке трауме – трагичне приче о идеолошким подјелама којима је, на несрећу, испуњена наша новија историја.

Прота Саво Б. Јовић, аутор низа драгоцјених књига и монографија, у овој чудесној романсираној драми изнова потврђује да за њега нема тајни у вјештини евоцирања те помало заборављене изворне приповједачке снаге, кад се читалац махинално поистовјећује са јунацима и збивањима, а врло често и са самим аутором. Кад књижевност заиста постаје голи живот – јер свједочи истинито, и јер је казивач увијек добронамјеран, увијек вјеродостојан.

Такође, он овим романом-поуком показује колико су дубоке ране које сурови идеолошки расколи урезају у наше национално ткиво, немилосрдно ломећи судбине обичних људи, суштински невиних и племенитих, попут његовог јунака Вукадина.

Млади Вукадин се стицајем трагичних породичних околности нашао у зеничком затвору, на дугогодишњој робији, међу криминалцима, силеџијама и шпијунима, приморан да преживљава и сазријева у најтежим могућим условима.

Његова животна драма одвија се иза зидина зеничког казамата, а пред читаоцем стреловито промичу ужасни кадрови комунистичког безумља. Међутим, најтежа, заиста судбоносна битка води се у његовој глави, у савјести: како остати човјек и ту гдје је готово све људско извргнуто руглу и поништено.

Зато Вукадин на понуде да изда себе и пријатеље у невољи овако одговара: „Шта ће ми таква слобода ако ми је савјест нечиста? Како да се сјутра носим са тим теретом? Боље би ми било да останем овдје цио живот, али да су ми савјест и образ чисти.”

Неочекивано, испоставља се да баш у непрозирној робијашкој тами Вукадин постепено проналази благодатну свјетлост – саговорнике који ће му својим људским приступом, неокрњеним врлинама и савјетима указати на мукотрпни пут спасења. Управо они су Вукадинови „ближњи”. А међу њима, наравно, највећа улога припада свештеницима.

„У свим затворима, пуних четрдесет година, није било тренутка а да неко од епископа или свештеника није у њима робијао и другима тамо помогао да издрже искушења која су их сналазила. Они су у сваком осуђенику гледали човека, дете Божје, коме је њихова помоћ била потребна, без обзира на то што су тако отежавали свој и онако тежак положај. Ми свештеници смо на осуђенике гледали као на своју браћу,

свесни да само таквим односом можемо бити сведоци Христа Господа и безграничне љубави Његове. Таквим својим радом смо тамничке ћелије претварали у храмове у којима су се загревала многа робијашка срца.”

Притом, важно је истаћи: и право на приповиједање и утјеху Божју овдје добијају управо они који су свих других права лишени – робијаша, страдалници и тзв. „државни непријатељи”.

Да се не заборави: и у народним предањима управо одатле, из те несебичне отворености за другог, из те вјерности истини, каква год да је, почиње аутентична приповједачка етика. До ријечи тада долази оно ћутљиво, прогањано и дискриминисано, оно што никаква овоземаљска искушења ипак не могу да избришу.

Управо у тој бескомпромисној етичкој и поучној димензији састоји се можда главни квалитет ове књиге, па је најбоље да кратки осврт на *Рађање оца* завршимо ријечима које је протојереј-ставрофор др Саво Б. Јовић изговорио као добитник „Златног витеза” на Деветом међународном фестивалу словенских и православних књижевника у Пјатигорску, у Русији:

„Уздајући се у правду Божју, морамо бити њени носиоци и трудити се да у људима тражимо добро, свесни да смо на нашем овоземаљском путу по лику Бога створени да будемо ствараоци, и да увек будемо свесни да је наше спасење у рукама наших ближњих.”

Желидрај Никчевић

РАЂАЊЕ ОЦА

Вршидба

Освануло је јутро у Жарачу, лепом и бајковитом селу на Озрен гори, која обухвата простор између доњег тока реке Криваје на југу, доњег тока реке Спрече на северу, и средњег тока реке Босне на западу. Сем Жарача, Озрен украшавају и бројна друга села: Крсно Поље, Бољанић, Доња и Горња Пакленица, Какмуж, Осојница, Придјел, Стријежевица, Трбук, Рјечица, Доњи и Горњи Раковац, Брусница, Бакотић, Горња и Доња Бочиња, Петрово Село, Долац, Близна, Ријечани, Карачић, Ненићи, Горња и Доња Бријесница, Тумаре, Мичијевићи, Доња и Горња Буковица, Васиљевци, Милино Село, Горњи и Доњи Ступари, Сижје, Кртова, Порјечина, Сочковац, Карановац, Текућица, Суво Поље, Липац, Жељова, Ораховица, Трештеница, Бабице, Мосоровац, Стокићи, Јошава, Калуђерица, Пањик, Комари, Борице, Каменица, Чеваљуша и Лозна. Ова села ишарана су питомим долинама, са благим косама, између којих су свој пут нашли многи потоци и речице. Али оно чиме се Озренци нарочито поносе јесу њихове цркве и манастири нанизани у јединствену огрлицу чија је круна манастир Светог Николе, задужбина краља Драгутина. У овој светињи, од њеног оснивања, са краја тринаестог века, па све до данас, Озренци су највише волели да се сабирају. Манастир је био и остао њихов понос, њихова снага и центар духовног живота.

Озренска села се највише хвале управо овим манастиром. Ни Жарачани нису изузетак, тако ће се од

многих чути да им је манастир Озрен у срцу, и да свој Жарач не би мењали ни за које место у свету.

И Вукадин, изданак породице Лејкић, који је овог понедељка, 6. августа 1973. године рано устао, волео је да оде у манастир. Ту је, у његовој порти, први пут са Анђом ашиковао. Разлог његовог јутрошњег посебног расположења била је управо она са којом ће данас бити на Лазића гумну, и којој ће, као и другим мештанима, приказати своју тек купљену вршалицу. И поред тога што је отац му Ђуро неком Фрањи Козару из Славонског Брода за њу платио целих двадесет хиљада немачких марака, тврдио је да је добро прошао и да би била много скупља да Славонци тих година нису почели масовно да купују комбајне, а вршалице продају. Тако је Ђуро Лејкић био први у Жарачу који је купио вршалицу, што је Вукадина чинило веома поносним.

Сањао је овај дан и радовао му се. Претходне ноћи скоро да ока није склопио маштајући о сутрашњем дану, тако да је већ у зору искочио из кревета, на брзину се неколико пута плуснуо хладном водом, обрисао пешкиром лице и потрчао према трактору. Мајка Љубица, међутим, никада му није допуштала да на посао крене без доручка.

– Не брини, мама, узећу нешто – одговорио је бришући крпом оне делове машине који ће бити највише изложени критичком оку његових сељана.

Вукадин је био јединац син у својих родитеља, здрав и леп младић. Веома обазрив, стрпљив и нежан. Та његова доброћудност некако као да није ишла уз његову стаситост. Био је висок, плећат, пун снаге, са

изразито јаким и мишићавим рукама. Уз то, имао је границу коју није често прелазео, а када би се то десило, онда је био тврдоглав, пргав и упоран у својој намери, не бринући се што је то често знало да буде и на његову сопствену штету.

Иако је од свог оца Ђуре био виши за пола главе, у снази се с њим још увек није могао да носи. Сви у селу знали су да је Ђуро најјачи, и то се поштовало. Још се причало о томе како је, у младости, када му је отац Алекса од Стојана Јекића купио наковањ, он тај наковањ упртио на рамена и однео кући. Неки су тој причи додавали и то да је, као, Стојан питао Алексу где су му кола и волови, да превезе наковањ, а овај му је одговорио да нема рашта упрезати волове кад има свога Ђуру. А на моби код Бранка Јововића исти је овај Ђуро тражио да му набаце на плећа четири вреће цемента, како би их све одједном понео, и носио их је више од педесет метара, јер због лошег пута, камион није могао да приђе ближе згради. О његовој снази се нарочито рашчуло када је пре неколико година пијани Славко трактором упао у канал. Чувши женску кукњаву, Ђуро је први дотрчао и сâм подигао трактор да би унесрећеног Славка матери му и жена извукле на страну. Само пуком срећом остао је жив, са поломљеним ребрима и левом ногом.

Од овог Славковог превртања било је и додатне вајде: више никада није окусио ракију, а од ње се до тада није одвајао. А раније, кад попије, није било веће напасти и кавгаџије. Тако је Будимира Накића, пијан, три пута убо ножем, срећом ниједна рана не беше смртоносна. Осуђен је на годину и шест месеци

затвора, али га ни то није опаметило – по повратку се још жешће опијао. Са пола села је био у завади или омрази. И то, што је онога дана када га је снашла несрећа Ђуро једини дотрчао да подигне трактор, резултат је његовог односа са комшијама. На Ђуру, пак, никада није глас повисио ма колико пијан био. Увек је у ствари зазирао од њега јер је знао да би се лоше провео ако би га овај учио лепом понашању. Да је Славко био паметнији, и да није тако волео да пије, с обзиром на то колику је очевину наследио, он би данас, а не Ђуро, био власник прве вршалице у Жарачу.

Вукадин, млад момак, тек му је двадесет трећа, поносио се свим тим причама о подвизима свога оца, свестан да су оне, преносећи се од уста до уста, често бивале и претеране. Радовао се што Ђуру цене и поштују не само у Жарачу, већ и у околним селима. Није било ни једног збора где би га неко победио у бацању камена с рамена, рвању или навлачењу клипа. Једном су на вашар код манастира Озрена довели неког Семберца, људину од преко сто тридесет кила, у намери да овај победи Ђуру. И, Ђуро се, угледавши овога дива, први пут препао и посумњао у своју снагу. На срећу, почели су са бацањем камена, где га је Ђуро надмашио за цео метар, што му је улило таман онолико самопоуздања колико му је тог тренутка недостајало. А када су се дохватили у коштац и порвали, људи очима својим нису могли поверовати да је Семберац, о коме су се до тада причале бајке, за само неколико секунди био на плећима. На велико разочарање публике, навлачење клипа је

изостало, јер се Ђурин противник жалио на јаке болове у леђима.

Приче о Ђуриним подвизима расле су с годинама, и тешко би било наићи на некога ко би могао да му ту славу окрњи. Поштовали су га због снаге којом се понекад и разбацивао, али су га ценили и као домаћинског сина, лепо васпитаног и веома имућног. Због његових способности, због вредноће којом се одликовао, због озбиљности и трезвености отац Алекса му је веома рано предао домаћинство – да га он води и управља њиме.

Веровало је Ђуро да му се покојни родитељи јутрос радују и поносе што је ето баш он први у селу купио вршалицу. Јутрос је, као и увек, устао рано и прегледао да ли је све на свом месту. Чак је и легао под машину да провери да ли је све под конач. Када га је Љубица позвала да доручкује, одмах је дошао и, заједно са сином, сео за синију. Ни у току јела није престајао да саветује Вукадина како да данас храни машину, скрећући му пажњу на опасности које га вребају уколико не буде обазрив. Наводио је примере оних људи који су због мале непажње остајали без једне или обе руке. Тренутак одсутности, мало се замислиш, или са неким запричаш, мој сине, и оде рука, шака, или неколико прста.

– Пази, – наглашавао је – да те онај ко ти буде сјекао ужад на сноповима, не посијече српом.

– Ако их Анђа буде сјекла, сигурно неће бити повријеђен – као узгред рекла је мајка Љубица. – Видјела сам је прије неки дан, на копању код Цвјетка Ђирића, како се из све снаге упињала само да би била поред њега.

– Чујем ја, Вукадине, да ви ашикујете, али о томе нећемо данас – превалио је Ђуро преко залогаја. – Има времена када се прича, и времена када се ради. Уосталом, није Анђа једина. Ићи ћемо, ако треба, до Брода, Брчког или Бијељине, па и даље, али ћемо наћи дјевојку према теби.

– Не знам зашто сте ви толико запели против Анђе. Анђа, па Анђа, као да је слијепа или саката, не дај Боже – бојажљиво је додао Вукадин, назирајући у очевом гласу нешто што је већ дуго слутио.

– Немамо ми ништа против ње, цура је на свом мјесту, – није се заустављао Ђуро – али је питање да ли је то кућа са којом би требало да се ородимо. Наћи ћеш ти дјевојку, не бринем се ја, само се данас пази док будеш хранио машину да Анђин поглед буде ка снопу, а не ка теби.

Вукадину су и на сами помен Анђиног имена груди гореле пламеном који ни тако јак притисак родитеља није могао да угаси. Познавали су се од малих ногу, али оно што је годинама тињало у њима, прошлог је лета, по његовом повратку из војске, букнуло таквом снагом да су им груди биле преслабе да тај пламен задрже у себи. Ма које груди, говорио је Вукадин, и Озрен је био мали да ту ватру у себе смести.

А све је почело уочи Велике Госпојине, баш код манастира Светог Николе на Озрену, када се код ове светиње сабирају мештани, нарочито млади, из свих озренских села. И не само да су се тада код овог манастира сабирали Озренци, већ су ту долазили момци и девојке из многих других крајева, све до Посавине, Мајевице и Семберије.

Ту ноћ код манастира Вукадин је први пут био са Анђом као момак са девојком. Играли су у колу неколико пута једно до другог, па је тада, као никада пре, осетио њен мирис, који га је подсећао на мирис младог пролећног цвећа, *милодува*. За њега је она била најлепши букет којим му, ето, родитељи бране да се закити. Из онога што је више пута поновљено, а Ђуро је био тај који је, као и увек, у таквим причама водио главну реч, дало се закључити да су основни разлози томе: сиромашна кућа и четничка породица.

Иако је Анђин отац Никола био миран, повучен и вредан домаћин, није имао мира од оних који су гледали да се умиле новој комунистичкој власти. Два су му брата била под кокардом, што се у поратним годинама није праштало, мада се знало и испотиха препричавало како је село избегло тешка страдања само захваљујући четницима. Никола је гледао своја посла, обрађивао је земљу и понашао се онако како је и раније чинио. Сваке недеље и празника је са својом породицом ишао у цркву и Богу се молио. Славио је Крсну славу, а многи су после 1945. године слави били затворили врата својих кућа. Дуго се причало и препричавало како му је једне године на славу дошао Илија Перић, сеоска бараба, који није био комуниста, али је и рукама и ногама подржавао нову власт. И то што није био комуниста није била његова воља, већ сеоског партијског руководства које га, таквог бахатог и склоног алкохолу, није хтело да прими у своје редове. Дакле, дође он тако Николи за Крсну славу, не би ли се дочепаво ручка и пића, јер је народ давно рекао: ако хоћеш да се почистиш, отиђи код сиромаша.

Никола је живео скромно, али је увек лепо и богато славио. Илија се, да би избегао верски обред и да се не би послужио житом и колачем, тада некако искрао из куће, а када се све завршило, ево ти њега поново на вратима.

– Извини, Никола, изађох мало до штале да видим твоје нове коње што си купио, па ево ме да поново уђем међу људе.

– Нема потребе – одговорио му је Никола. – Сам си себи одредио мјесто – и потом пред њим затворио врата.

Овако нешто нико у Жарачу не би смео да уради, а овај мирни човек, каквим су сви Николу сматрали, поступио је без икаква страха.

За разлику од Николе, Ђуро је на црквене зборове ишао више да би се тамо такмичио и надметао, неголи да би се Богу молио. Био је јак и вредан, и волео је да ради од јутра до сутра, али и да се покаже пред светом. Поштовао је свеце и на црвено слово није радио, али је свима било јасно да подржава нову власт, чији су се активисти свим силама упињали да веру некако скрајну и прогласе је за нешто данашњем човеку потпуно непотребно. Бирајући између часног и корисног, Ђуро је проценио да је ипак боље држати се подаље од оних на које власт није гледала добрим оком. А ти који нису били по вољи властима, сматрани су, некада прикривено а некада сасвим отворено, непријатељима, са којима су властодршци били спремни да се сваког тренутка обрачунају. И с апетитом су то чинили.

Знао је Ђуро да Вукадин воли Анђу, зато није пропуштао прилику да му стави до знања шта мисли

о њиховом ашиковању. Овај јутрошњи разговор би сасвим сигурно још потрајао да се Ђури није журило, па је, видевши Вукадинов празан тањир, устао и пошао.

Заједно су закачили вршалицу за трактор па се она убрзо заљуљала прашњавим сеоским друмом. Вукадинове груди почело је да разара сопствено срце које је, како су прилазили гумну, све више и више играло. Само је оно знало колико му је значајно што ће данас поред њега цео дан бити Анђа Николина, или Никина, како су њеног оца сви у селу звали. Онако једру и румену доживљавао ју је као највреднији бисер који се у животу може имати.

И док је Ђуро поскакивао на тракторском седишту, што због неравнина на путу што од изворне музике, од које се није одвајао, Вукадин је, глув за све, пловио по својим мислима јурећи снове који су му се сада, као никада пре, чинили сасвим близу.

Тешко је не споменути Ђурину љубав ка изворној музици: чинило се да би дуже могао бити без хране и воде, него без песме. Откако су браћа Илија и Марко Бегих из Дервенте снимили прву плочу са овим песмама, он је постао њихов највернији слушалац. Први је у селу купио радио са грамофоном, па му ни то није било довољно, већ је узео и један велики звучник који је окачио на зид испод крова куће, поред сијалице која је обасјавала цело двориште. Било му је стало да музику, коју је волео, чују и комшије, и сваки намерник који прође путем.

Зато му је често навраћао Стеван Трипунов, за кога се сматрало да је у Жарачу био једини који се са

Ђуром могао мерити у љубави према изворној песми. Није имао новаца да купи радио, па му је Ђурина кућа, уз обавезну флашу с ракијом, била омиљено одредиште. Како би се флаша празнила, он би почињао да се кроз сузе сећа свог покојног оца – он му је, у тренуцима пијанства, из само њему знаних разлога, био омиљена тема.

Осим Стевана, суботом, а нарочито недељом увече, у Ђурино двориште су долазили и други сељани. Иако је он набавио још неколико грамофонских плоча са њему омиљеном музиком, ипак се највише окретала она на којој су певали Илија и Марко. Убрзо после њих појавили су се и други певачи изворних песама, мислећи да ће тиме овековечити себе, своје напеве и место одакле су. Међутим, за Ђуру су браћа Бегићи били и остали први, најбољи, и у односу на све друге недостижни. Они су се својим певањем просто уградили у његов живот. Био је убеђен да је песма била прва утеха коју је Творац, после стварања света и човека, дао уплашеном Адаму.

„Замислите само”, често је понављао, „колико се човјек плашио од разних непогода и несрећа које су га пратиле откако га је Бог створио и послао на ову земљу. У тој страхоти од кише, од муње, од грома, од вјетра, од олује, од земљотреса, од љутих звијери, музика му је била једини даровани лијек. Захваљујући пјесми, овај свијет је постао љепши за човјека и за његову душу.”

По његовом мишљењу, изворне песме биле су дар Створитеља и храна за човеково срце. Оне су Ђуру храбриле и тешиле, тако да је осећао како му срце

потпуно другачије куца док слуша те песме, што га је наводило на помисао да смо створени за лепши и савршенији свет, за свет у коме ће музика бити део самога живота.

То су осетили и препознали и браћа Илија и Марко, који су изворној песми, до њих сматраној песмом сеоских лола и бекрија, удахнули један сасвим другачији смисао. Својим певањем они су тај тада већ запуштен народни извор очистили и разбистрили. Слушајући њих, пред Ђуром су се смењивале слике косаца, жетелаца, копача, ракијских казанâ, дрвених преслица, наћви, жуња, пређе, вуне, малених чунака, проје, погаче, сомуна; а онда и младих девојака и жена како, с песмом, на прелу преду, плету, везу и ткају.

Све је Ђуро песмом мерио. Оне су му чак и километре замениле. Тако је умео да каже да од Жарача до Добоја стиже док Илија и Марко отпевају песму „Братска диоба”. А до Дервенте, уколико није гужва, док преслуша једну целу њихову касету.

И јутрос су му они својом песмом правили друштво у тракторској кабини. По ко зна који пут понављао је њихову песму „Зорица свиће”, на коју је и Вукадин јутрос био посебно осетљив. Подсећала га је на његову Анђу како га стидљиво посматра и при растанку прати сваки његов покрет, реч, гест, трудећи се да ништа не пропусти.

Када су стигли на гумно Стојана Лазића, тамо су се већ били сабрали домаћини чије су се кладње пшенице ту налазиле.

Излазећи из трактора Вукадин је чуо глас кукавице, и сетио се своје баке Анице и њеног тумачења необичног певања ове птице.

„Јел’ чујеш ти, Вукадине, како ова ’тица кука?“

„Чујем.“

„А да ли знаш зашто тако нариче?“

„Појма немам, бако“, одговорио је тихо.

„Она кука за царем Лазаром који је погинуо на Косову пољу, тако је мени мој отац Остоја пренио, а ево и ја ћу теби, јер да ти је твој отац хтио рећи, до сада би ти рек’о. Слушај је, и све ћеш разумјети.“

Потом, када се птица поново огласила, она је стала да му тумачи свако њено куку речима о страдању цара Лазара, извијајући са њом особени дует. И док је птичје кукање парало тишину која се тога дана била надвила над Жарачем, дотле је бака Аница тихо, на свако њено ку-ку изговарала речи које је Вукадин тада први пут у животу чуо: На – Ко – со – ву, цар – је Ла – зар, са – бљом, за – клан, за – крст ча – сни и сло – боду, завет – дајућ – срп – ском – ро – ду, ку-ку, ку-ку.

„Ето, чуо си да и птица у гори зна ко је био наш цар Лазар и због чега вијековима тужи за њим“, рекла је на крају бака, и помиловала га по глави.

И заиста, касније, кад год би до Вукадина допро глас кукавице, он би се сећао ових њених речи, па је тако и јутрос било.

Долазећи на Лазића гумно на први поглед уочио је да међу присутнима нема његове Анђе. То му је напречац заледило до тада разиграно срце – помислио је шта ће му и трактор и вршалица када нема ње.

„Чим сам јутрос чуо глас кукавице, знао сам да ми нешто неће бити добро”, закључио је Вукадин онако сам за себе.

Ђуро се поздравио са сељанима и проверио да ли су се договорили и распоредили шта ће ко данас да ради.

– Ја и Мали – рекао је мислећи на сина Вукадина – на смену ћемо хранити вршалицу, а ви по договору.

Да би вршидба била успешна, потребно је било од дванаест до петнаест радника, спремних да раде од раног јутра па до мркле ноћи, зависно од тога колико је жита било за вршидбу. У Жарачу је скоро сваки заселак имао своје гумно на коме би сељани у два реда саденули кладње од снопова пшенице. Било је села у којима су поједини домаћини имали и своја властита гумна. То су они који су сејали по неколико хектара пшенице, па су крстине и кладње правили на свом имању, али је власник вршалице са њима имао посебан договор. Он би често обезбеђивао и раднике, с тим што је у том случају за ушур узимао више од десет посто, колико је било уобичајено да се узима када је вршидба била на заједничком гумну.

Сваки власник вршалице више је волео да је гумно велико, јер онда не дангуби на превозу и смештању машине, што убрзава рад и вршидбу, која је иначе била баш тежак и прљав посао. Прашина је њено основно обележје. Било ју је посвуда, али највише управо горе, где се машина храни, и доле, на задњем делу вршалице, где излази плева и слама. Жене које су их прихватале обично су цео дан носиле мараме преко уста, да би се колико-толико заштитиле од

прашине. Исто су чинили и сламари, па и ужар и хранилац.

Међутим, и поред све тежине посла, због праши-не, врућине и буке коју су машина и трактор стварали, вршидби су се сви радовали. Деца су скакала и играла се у мекој плеви и слами, а старији били срећни што ће у амбаре на време сместити пшеницу и обезбедити хлеб за себе и породицу.

Стојан је Ђуру обавестио ко ће шта данас да ради.

– Ја и Зоран Миладинов ћемо бити снопаре, а наши замјеници ће бити Петар Јефтић и Душан Ђурић. Ужари ће бити Милица Петрова и Цвијета Миркова, док ће о врећама бринути Марко и Ђорђе Мишка Раковића. Вагације ће бити Бранко и Богдан Зоранов, док ће пљеварке бити Ружа и Стоја Бранкове. Њих ће смењивати Јована и Мира Васе Глигоревиха. Виолета Добрилина и Славица Мићина ће водити евиденцију о ушуру, а водом ће нас снабдјевати Јока и Јана Његованове. Сламари ће бити Љубоје Лазарев, Душан Зоркин и Рајо Станин.

Иначе, жене су у Жарачу називане углавном по именима својих мужева. Тако ће се увек чути за Цвијету да је Петкова, за Мару да је Цвјеткова, Душанка Милорадова, Савка Бранкова... Оне жене које нису имале браће да наследе очевину, па су довеле мужеве у своје куће, нису се тако звале, већ су њихове мужеве звали по њима: тако је био Рајо Станин, назван по жени му, а не по мајци, као што је био и Чедомир Мирјанин, Душан Зоркин, и тако редом. Дакле, нико у Жарачу неће рећи Мирјана Чедомирова, већ увек Чедомир Мирјанин.

Тешко је било поверовати да је све ово што се јутрос дешавало око распореда послова на вршалици Вукадина посебно интересовало. Чињеница да Анђа није била ту, је више него довољна да му поквари расположење, и убије вољу за радом. Није имао снаге да се распитује зашто није дошла; уосталом, шта би му то сазнање и значило. Нема је, и то је било довољно да му се сви планови сруше, јер је управо данас наумио да се са њом договори о заједничком одласку у манастир Светога Николе на Озрену, пошто се ближила Велика Госпојина и годишњица од њиховог првог ашиковања. Због његових родитеља су се и иначе ретко виђали, па ево још и јутрос да је нема.

И док је сав сметен стајао са стране и посматрао шта се око њега збива, пришла му је Мирјана Јулкина и испотиха саопштила да се Анђа разболела.

– Она није само љепотом изван свијета, већ и прехладом – рекла је Мирјана. – Сви се, ето, у зиму закашљу, а она се усред љета тресе од грознице као јасиков прут.

Тако је Вукадин морао да се помири с тим да ће данас цео дан провести на вршалици у друштву Милице Петра Јефтића, која је била старија од њега, и која га никада с вољом није ни поздравила. Ни она га, као ни њена браћа, никада нису желели у својој близини, и избегавали су га као да је шугав.

Приметио је то Вукадин, али му ништа није вредело – промена њиховог понашања није зависила од њега. Покушавао је он на разне начине да им се приближи, али није ишло. Чак и када је Радивоја, једног од Миличине браће, спасао од Чаклавичана који су

се прошле зиме били намерили да га бију, ништа се у њиховом односу према њему није променило. Није вредело ни то што је тада, ризикујући живот, голим рукама успео да отме нож од Маринка и поломи га. Ни Радивоја, а касније ни Милицу, и осталу Петрову децу, ово није посебно импресионирано. Наставили су да га гурају што даље од себе. А данас ће, ето, Милица бити уз њега, што ни њој ни њему ништа, ама баш ништа неће значити.

Сунце се пењало на своме путу, а Вукадин то уопште није осећао. Стигло је време ручку, који је припремила Петра Николина, позната по добром спремању хране. На гумну су се увек тако, у време вршидбе, договарали: једне породице припремале би ручак, друге ужину, треће вечеру. Ко ће са ким шта да припрема, зависило је од тога колико је њих на гумну имало своје кладње.

Иако је рад на машини био врло тежак и узимао човеку снагу, Вукадин данас није осећао глад. Када је стигао ручак, трактор је стао, вршалица је зауставила своје чекетање, а из заглушујуће буке изронио је весели жагор сељана. Са јелом се журило, пошто се у оваквим приликама увек страховало од изненадне непогоде, што се у ово доба године често дешавало. Само се преко Озрена навуче црни незвани гост, и ето ти кише, па чак и града. Знало је невреме праће-но јаком грмљавином да им однесе готов хлеб.

Пре неку годину на Перића гумну је Радо Дикин своју пшеницу садену у кладњу баш на Светог великомученика Прокопија, што се многим није свидело, јер се у овим крајевима овај светац веома поштовао.

Сем што су на тај дан, они који су хтели, ишли у цркву, ништа се друго није радило нити се узимао у руке било какав алат. Причало се у српским селима да је и муслимански живаљ поштовао овога свеца. Али оно што је важило за друге, за Раду Дикиног није. Радио је онда када му се хтело, па је недељом и празником многима пркосио одлазећи на њиву, док се често дешавало да у радне дане седи пред сеоском продавницом и пије пиво. Када га тако крене, по пет дана је знао да се не трезни. Ако би неко пожелео да га Раде отпише и претвори у сталног непријатеља, довољно је било само да му, када сврати у посету или неким послом, склони флашу са ракијом, а да он то види. Био је веома пргав када попије, и због тога су га се сви клонили. Међутим, оно што не смеју људи, учинила је виша сила. Ко ће као Бог! Загрми Он на Светог пророка Илију, а и када би ако не би тада, и удари право у Радову кладњу. Узбунеше се сви у селу, без обзира на то да ли су на том гумну имали своје садевене кладње или нису, и потрчаше тамо – ал' имају шта да виде. Чудо! Од четрнаест кладњи, само је она Рада Дикиног, коју је довезао и саденуо на Прокоповдан, до земље сагорела. Ово су сви у селу знали, знао је и он, али то није учинило да дође себи. Остао је исти.

Данас је на Лазића гумну све ишло по плану, па и смена на вршалици. Вукадин је препустио оцу хранење машине, а он је преузео његов посао. Милицу је сменила Цвијета Миркова, млада и лепа жена – у ствари, имала је преко четрдесет година, а изгледала је много млађе. Волела је да се шали са мушкарцима, да их задиркује, али се нико у селу није могао похвалити

да је са њом био. На њену жалост, са Ђуром јој никаква шала данас није могла проћи јер због буке, коју је стварала машина при гутању снопова, ништа се није чуло. Ћутала је поред њега, као и Милица поред Вукадина, и српом секла ужад. За то време Вукадин је вреће пшенице носио са ваге и слагао у приколицу.

– Превише их пуниш, тешко је то за тебе, млад си још – упозорио га је Петар Јефтић. – Упамти, дијете, – нагласио је – сада се чувај за старост, јер када младе године прођу и оболиш, тада ће за све бити касно. Ићи ћеш по бањама ко и ми сада, али ти од тога неће бити велике вајде.

Вукадина је изненадила ова комшијина ненадана брига за његово здравље, али га ипак није послушао. Наставио је да препуњава вреће, као да је желео пред свима да се докаже. Дошла је ужина, па и вечера. Када је први мрак почео да покрива село, утихнуло је све осим бректања трактора и клепетања вршалице. Сви су били толико уморни да нико ни са ким реч није проговарао, а посла је још било. Тек негде око једанаест сва је пшеница била у врећама, и слама садевена. Из уморног тела извлачили су последњу снагу да једни другима кажу лаку ноћ и изгубе се у мраку. Тако је и Ђуро са Вукадином пошао својој кући.

Љубица им је, као и обично, отворила капију, иако је већ била прошла поноћ. Трактор и вршалицу оставили су насред дворишта, пошто их је сутра чекао још један напоран дан. Вукадин је са шпорета узео воду коју му је мајка угрејала, опрао се и отишао у своју собу. Легао је у кревет, али му сан није долазио. Мисли су летеле ка Анђи, и нису му доносиле спокоја.

Како је срећа варљива

Сутрадан је Вукадина на Стојановића гумну опет дочекао глас кукавице, која се и овога јутра огласила нарицањем. Стојановићи су се већ били поређали као на некаквој војној смотри, и чекали.

Како се у селу строго држало до речи, и Ђуро је водио рачуна о тачности и распореду који је са домаћинима договорио. Задовољство је било опште јер је Ђуро њихов сељанин, знали су се, па су зато људи били кудикамо сигурнији у њега него у Василија или Ђорђа који су долазили у Жарач тек када по своме селу све заврше. Овде се јутрос окупило нешто више света него јуче, јер само четири куће Стојановића имају по осморо деце, а Владо чак десеторо. Лако су се распоредили шта ће ко данас да ради, а пошто их беше доста, на сваком месту их се по двоје, па и троје смењивало. Једино је Вукадин поново, на смену с оцем, хранио машину, док су Владина кћер Смиљка и Мишкова Анастасија, секле ужад и додавале им снопове.

– Знам, Вукадине, да би данас више волио Анђу поред себе, али ми ти нисмо криве што се она разболела – прошапутала му је Смиљка, меркајући га испод ока.

– Опоравиће се она – одговорио је Вукадин пенући се на своје радно место.

Данас је било још топлије него јуче, зној је Вукадину брзо залепио кошуљу уз тело, оцртавајући снажне мишиће.

И све је кренуло добро, као и јуче, али само до ручка. Тек што су јели и наставили да раде, Ђуро је навалио да мало брже храни машину, па је она стала да се гуши и тужно завија, што је била јасна опомена да смањи, да успори – али Ђуро се из неког само њему знаног разлога правио да то не чује. Није требало дуго чекати да се ремен прегреје, проклиза и пукне. Вршалица се зауставила, и све је одједном замукло.

Вукадин је скочио на трактор и угасио га. Све је стало, само су још плеvari згртали плеву и слагали је на камару. Синоћне похвале вршалици на Лазића гумну као да су је баксузирале. Многи су из искуства знали да је тешко наћи вршалицу која ће без застоја радити по цео дан. Ето, и ова данас није издржала, и стала је.

Ђуро је одмах пожурио да отклони квар и ушије ремен, али му се у тој журби сломило шило, па је морао да оде кући по друго. Радници су се склонили у хлад и једнако бацали погледе ка небу, да их какав облак не би изненадио. Иначе, када би невреме са убитачном грмљавином задесило Жарац, његови би житељи излазили на авлију и у један глас викали:

*Госїоде, молимо тїе, удри їраведнике
Јер ако будеш їукао їрешнике,
Нико жив неће остїаїи!*

Вукадин је добро упамтио ову необичну молитву својих мештана. Дуго му није било јасно зашто да Бог удара праведнике а не грешнике, док му се

касније само није казало. И ко зна докле би данас свако од њих био у својим мислима да се није коначно појавио Ђуро, који се код куће задржао више него што су очекивали. Поправио је ремен, поставио га на машину и поново је кренула вршидба.

Он се одмах попео да је храни, и још је нервозније гурао снопове. У очима му је грмео бес, што међу присутнима није прошло непримећено, али су ћутали у нади да само жели да надокнади изгубљено време, а и добро су знали с ким имају посла.

Пала је ноћ, али се и даље предано радило, све док машина није прогутала и последњи сноп са гумна. Нешто после поноћи све је било готово, па су се сви уморни разишли својим кућама.

Љубица је опет Ђуру и Вукадина дочекала на капији, као и прошле вечери. Опрали су се и потом отишли свако у своју собу. Из Вукадинових мисли Анђа ни сада није излазила, и сан га је због ње опет заобилазио.

И таман кад су му капци отежали, из родитељске собе зачуо се врисак, који га је био потпуно паралисао. Јесте да је у последње време често слушао њихове свађе, али овај крик је био позив упомоћ. Учинило му се, у први мах, да су му ноге отказале, да није у стању да их помери, али је то трајало само секунд-два, све док није разабрао мајчине речи које су одјекивале замрлом кућом: „Немој, Ђуро, немој тако ти Бога, не гријешу душу...”

Оне су Вукадина брзо вратиле у стварност. Нагла навала крви учинила је да му срце почне махнито ударати, па се у два корака створио у њиховој соби.

Слика разјареног оца са ножем у руци и мајке која је већ била сва обливена крвљу, поново га је паралисала. После је узалуд покушавао да се сети како му се тада у рукама нашао камен, онај Ђурин омиљени, којим је побеђивао на многим вашарским надметањима и с поносом га, као неки трофеј, држао у предсобљу, непосредно до врата њихове спаваће собе. Немајући шта друго, дограбио је управо тај камен, и са обе га руке бацио на Ђуру, који се без гласа сручио поред већ онесвешћене Љубице.

Не осећајући мајчину тежину, Вукадин ју је подигао на руке и изнео на двориште, надајући се да ће му неко од комшија помоћи, јер су прозори њихових кућа већ били осветљени.

Пошто се нико, ни после његових позива у помоћ, није појављивао, изнео је мајку на друм и стао да чека у нади да ће неко наићи. И појавио се Милош Николић који је управо тих дана дошао на одмор из Аустрије, где је радио. До Добоја је ауто сав био у крви. Срећа да се Милош није много распитивао, а и да јесте, Вукадин не би могао ни уста да отвори, а камоли да исприча шта се десило. Лекар на пријемном одељењу добојске болнице умирио га је речима: „Добро је, жива је!”

Хтео је Вукадин да остане уз мајку, док не сазна која је тежина тих ранâ које је задобила, и шта доктори планирају да учине, али се на вратима убрзо појавила милиција, која га је стрпала у кола и одмах вратила у Жарач.

Шта ли сам учинио оцу? Да ли сам га убио? – била су питања која су га прогањала. Не, то није могуће,

тешио се, исувише је он јак да би га један ударац усмртио.

Кад су стигли до дворишта њихове куће, угледао је много света који се ту већ био окупио. Лелек је ове августовске зоре пробудио село. Црне слутње му је потврдио стари Димитрије, који је кроза зубе процедио:

– Зашто уби оца, несрећниче?

Ноге су му отказале. Пао је.

Кад се мало прибрао, угледао је изнад себе двојицу милиционера који су му одмах намакли лисице на руке. Грубо су га убацили у марицу и залупили врата.

Ако је имао и најмању сумњу да му је у понедељак освануло најлепше јутро, сада је био сигуран да преживљава најтеже тренутке у своме животу. Отац мртав, мајци се боре за живот, а он се, као псето свезан, упињао да не испусти последњи дах. За један тренутак све се срушило.

Остао је склупчан у марици више од једнога сата, у некаквом стању ни сна ни јаве, на самој ивици несвестице и потонућа у понор који се под њим отварао. Цело тело му је горело у ватри.

Тек када су људи из хитне помоћи утоварили и одвезли Ђурино тело, а милиција завршила своје, повезли су га у Добој.

Мора да није мртав – тешио се, јер да јесте, што би га онда хитна одвозила.

И док су му главу разбијале црне мисли, сину му питање које му се учини неумесно, али у исти мах и потпуно логично: Да ли се неко сјетио да затвори врата и закључа кућу.

Ех, – помислио је – када би све ово био само сан. Па да му отац сада устане, обрише крв и каже: „Не брини, сине, све је у реду.” Или да се мајка усправи и рекне: „Рано моја, добро сам.” А тек када би га неко продрмао и рекао: „Хајде, Вукадине, пробуди се, устани!” – учинио би га најсрећнијим човеком на свету.

Нажалост, није био сан, и са том муком ваљало му је даље живети.

А да ли је то уопште могао бити живот, питање је на које није имао одговор.

У Добоју су га стрпали у затворску ћелију и бахато замандалили тешка врата. Била је мала просторија, једва да је имала десет квадрата, са два кревета на спрат, киблом, кантом за воду, сточићем и четири столице. За сада је у њој био сам, и то је оно што га је додатно убијало. После свега што му се догодило, самоћа је била прави пакао. Сlike су се смењивале, срце му је лупало као да има мацоу у грудима, а сна ни на пушкет. Да се нашао бар неко да му каже једну реч, да га било шта упита, било би му лакше. Милицију то није било брига. За њих је он очито био само још један притвореник у низу, којега су ту довели, и ништа више.

И таман када су мисли почеле да му се роје, гломазна су врата поново зашкрипала и на њима се појавио милицајац кога до тада није видео, и очински га саветовао да се мало пресабере јер од спавања и тако нема ништа, и да данас добро припази шта ће да каже истражном судији.

Размишљао је Вукадин о овом његовом савету, али није могао да одгонетне шта је милиционер у

ствари хтео да постигне. Уколико је мислио да му помогне, онда се грдно преварио јер су му се мисли још више разројиле, и било их је заиста тешко сабрати.

Шта ја ту и треба да размишљам – питао се Вукадин. Убио сам оца и крај. Немам ја ту шта да измишљам, мјерим и премјеравам. Испричаћу све онако како је било, па куд пукло да пукло.

И заиста је Вукадин рекао онако како се десило, ништа не додајући, нити одузимајући. После ове његове изјаве судија је одмах 8. августа донео решење о његовом једномесечном притвору.

Да је време иза решетака нешто сасвим друго него оно испред њих, уверио се када је прошло тих тридесет дана притвора: тај се месец претворио у још пет јер су из месеца у месец наставили да му продужавају притвор. Није очекивао да ће толико дуго остати у истрази, али када је коначно успео да почне да размишља о својој даљој судбини, учинило му се да број месеци уопште ништа и не мења на ствари. Чекала га је дуга робија, па је било сасвим свеједно да ли ће је издржавати у истражном затвору или у казнено-поправном дому.

Адвоката Лазара добио је по службеној дужности, али се он, по Вукадиновим речима, борио више него да га је он сам изабрао. Био је изузетан човек. Од њега је и сазнао да су му мајку превезли у Београд и да јој се тамо боре за живот. Он га је упутио на који начин да сачува своју имовину и подучио колико изговорена реч може да помогне, а колико да упропасти човека. Али, права реч Вукадину није долазила ниоткуда. Чинило му се да се налази на дну бунара, где

се без наде копрца и мучи. Нико му није долазио у посету, нико донео веш и одело да се пресвуче. Да му је макар неко дошао, па макар га том приликом и изгрдио због тога што је урадио, био би му захва-лан; овако, он изгледа никоме није потребан. Некако је и могао да разуме што није било никога са очеве стране, у црно их је као и самога себе завио, али зашто му нико од мајчиних није долазио – никада му неће бити јасно.

А шта сам то ја друго и могао да урадим, сем овога што сам учинио – питао се. Како је требало да поступим? Да ћутим у својој соби док ми отац у другој онако разјарен убија мајку. Да глумим да спавам? Који ће судија моћи све то да извага? Мени и не треба други суд ни друга пресуда од ове коју носим у себи – закључио је.

Без милости

Суђење је почело 11. фебруара 1974. године, у девет часова. Пошао је као у смрт.

Након кратког претреса и његове изјаве, која је била идентична оној коју је дао пред истражним судијом, председник судског већа био је кратак и јасан:

– У име народа осуђује се Вукадин Лејкић на петнаест година затвора.

У име кога народа? – питао се Вукадин. Чему то? Кажите, брате, у име Закона, и готово! Зашто се скривати иза народа? Ако је у *име народа*, онда што нису и позвали тај народ, људе из мога села и околине, па нека се изјасне о мени, ко сам и какав сам био.

Знао је он да га овакво размишљање никуда не води, али није имао куд. Нешто се у њему, мимо његове воље, бунило и љутило.

И што је најгоре, иако су дани пролазили, ово размишљање није га напуштало. Било му је криво што му ништа нису узели као олакшавајућу околност и поред тога што се адвокат Лазар из све снаге борио да му помогне. Искрено говорећи, ретко су икога тако сурово осудили као њега, али и то је ништа према оном болу који је осећао у грудима. Гора пресуда од ове коју је сам себи изрекао, и која му је месецима успоравала дах и гушила га, не постоји.

Мајчина смрт била му је од свега најтежа. Умрла је управо пред сам главни претрес. Са лисицама на рукама спровели су га на њену сахрану. Те свезане руке теже је подносио него растанак са мајком. Сви су

гледали у њега више него у ковчег. Чак су се и новинари ту нашли, да га фотографишу. Они су после о томе писали такве глупости да Вукадин у тим текстовима сам себе није могао да препозна. По њима, разлог за убиство био је Ђурин одлучан став да стане на пут Вукадиновој жељи да се ожени девојком коју је волео. Претпоставља се, баш тако су написали, претпоставља се да је због тога дошло до свађе између оца и сина, у коју се умешала мајка, на коју је Ђуро потегао нож, да би га, потом, син убио. Тако интонирани текстови не само да су му озлеђивали и онако непроболне ране, већ су, био је убеђен, највероватније и допринели да судско веће стекне погрешну слику о њему, и после му онако бездушно изрекне петнаест година робије.

Вукадин је био убеђен да је на овако високу казну утицала и чињеница да се тих година десило неколико породичних трагедија и свирепих убистава. Говорило се тада да су Реуфу Ибраковићу, начелнику за извршење смртних казни при републичком правосуђу Босне и Херцеговине, биле пуне руке посла.

Управо пред Вукадиново убиство надуго и нашироко се писало о некаквом Аризановићу који је, по наговору своје љубавнице, убио жену и сина. Затим се у свим медијима говорило о Шефки Хоџић из села Јусића код Зворника, која је, будући нероткиња, убила трудну жену и из ње извадила живо дете, тврдећи да га је она родила. Нажалост, ово новорођенче је убрзо умрло, а она је откривена и осуђена.

Такође у то време новине су писале и о незапамћеном злочину који је починио Наил Икановић, из

Цазинске Крајине. Он је радио у Немачкој, и уместо да шаље породици марке и издржава је, он се заљубио у другу жену и кренуо с њом у провод. Да му супруга не би досађивала својим писмима и кукала како нема од чега да живи, решио је да оде кући и постојећу брачну везу оконча. Прво је убио жену Мирсу, а потом и троје своје и њене деце, а онда се мирно вратио у Немачку, одакле је убрзо изручен и осуђен.

Да ли је суд све ово заиста имао на уму када је Вукадину изрицао казну, није познато, али је он био убеђен да јесте – како би се на тај начин смањило породично насиље у Босни и Херцеговини.

Зар је могуће – питао се Вукадин – да управо та Шефка, која је извршила незапамћен злочин, добије двадесет, а ја, који сам бранио мајку од разјареног оца, петнаест година затвора?

Поред многих питања, Вукадина је мучило и питање због чега се толико дуго чекало са његовим суђењем када је истрага завршена за неколико дана. Није на ово имао одговор, а остали притвореници свашта су причали и нагађали.

За дугих ноћи у затворској ћелији Вукадин је сабирао и одузимао шта га је колико коштало, и на крају дошао до резултата: казна му истиче 1988. године. Све друго постало је споредно. Да му је ко тада могао повратити мајку и оца, ласно би робијао до краја живота; овако је све било празно, па и слобода ако си у њој без икога свога.

Након неколико дана уручена му је првостепена пресуда Окружног суда у Добоју, и понуђено да, ако хоће, може да иде у Ка-пе дом у Зеницу, или да у

добојском затвору чека потврду те пресуде од Врховног суда у Сарајеву. Адвокат му је саветовао да је боље да пође у Зеницу, што је он и прихватио.

Разлога за такву одлуку било је много, али су се сви могли свести на један: овде у истражном затвору у Добоју било је неподношљиво. Ћелија мала, једва десет квадратних метара, и ту смештена четири човека који се боре за ваздух, док хладни и мемљиви затворски зидови убијају снагу. У току дана су их на десетак минута изводили на шетњу. Јесте тај излазак био кратак, али и то је било спасоносно да се човек бар на тренутак ослободи загушљиве ћелије од устајалости и дуванског дима и дочепа чистог ваздуха. Мука је била у таквим условима издржати и један дан, а камоли шест месеци, колико је ту провео Вукадин.

Било је и оних који нису могли да се носе са том муком, већ су дизали руку на себе. Сачекају док други заспе и онда се окаче за шипку од прозора. Један Шабановић покушао је да се обеси о радијатор, али није успео, спасли су га. Било их је који су се тровали лековима, гутали кашике, виљушке, секли вене, и на разне друге начине се повређивали. Најнелогичније је било када затворска милиција таквог што се сам повредио, почне да бије по повратку из амбуланте. Некада је теже било слушати док другог туку, неголи да сам добијеш батине. Ти крици, те молбе, то цвиљење и јауци присутне су сламали. Тако су једног јадника по повратку из хитне, где су му ушили ране које је сам себи жилетом направио, управо у ходнику испред Вукадинове ћелије крвнички тукли толико

да је Вукадин повраћао од муке. Те крике и јауке тешко ће моћи да заборави.

Нису, међутим, млатили само оне који су се самоповређивали, била је то редовна порција за многе. Те сцене понављале су се из дана у дан, или, боље речено, из ноћи у ноћ, јер су тукли углавном по мраку. Заиста се тешко могао наћи и један једини дан а да неке од осуђеника нису ребра палицом бројали. Својски су се трудили да истражни затвор сви притвореници што боље упамте.

Због свега овога, када су Вукадину понудили да оде из тога пакла, предлог је одмах прихватио, поготову што није знао шта га је у Зеници чекало.

Долазак у Зеницу

Милиција га је у зенички затвор предала у петак 22. фебруара 1974. године, у поподневним сатима. Ови су га сместили у Други павиљон, у такозвану пролазну собу, у којој је затекао још пет осуђеника. После њега стигла су још двојица, тако да их је укупно било осам, а у ћелији су била само четири кревета. Овде је, у несносном смраду који се ширио из неопране кибле, требало издржати до понедељка. Прва му је мисао била слутња да је ово много горе од истражног затвора, и да сасвим сигурно неће дочекати да одавде жив изађе. Ужасавао се слике себе на тако прљавој кибли и молио се Богу да некако савлада тај нагон.

У понедељак, који је дочекао измучен, неиспаван и скоро на крају живаца, заједно са осталим сапатницима премештен је у карантин. У том одељењу су се упознали са затвором и његовим кућним редом. Сазнао је да је овај казнено-поправни дом подигнут још 1886. године и да га чини неколико павиљона у којима су смештени осуђеници, као и да се у затворском кругу налази доста погона у којима они раде.

У Првом павиљону било је пет одељења, и у свакоме од њих од по сто педесет до двеста осуђеника. Овај број је варирао: много чешће бивало их је више, а тек понекад мање.

У Другом павиљону, или такозваној Стаклари, Вукадин је већ био док је боравио у пролазној соби, али тек овде је сазнао да се у њему налазе само самице,

због чега се и звао кажњенички павиљон. Приземље Стакларе припадало је истражном затвору Окружног суда у Зеници, а спрат Казнено-поправном дому.

У Трећем павиљону били су смештени већином осуђеници који су учили разне занате. На овај павиљон наслањала се зграда у којој се налазила кухиња, трпезарија и кантина (продавница) у којој су осуђеници могли да купе разне слаткише, сокови, цигарете, и друге намирнице. Скренута им је пажња на правило које је важило при куповини у кантини: осуђеник није могао да купује колико му је воља, већ онолико колико је затворским правилником месечно било дозвољено. Неко може да од куће добије пуну врећу новаца, али је у кантини могао да у току месеца потроши само онолико колико је од управе било одобрено. Ово Вукадина није много потресло, али се јесте запитао зашто је осуђенику дозвољено да купи само четрнаест бонова за кафу месечно ако се зна да месец има тридесет или тридесет и један дан. Па чак и у фебруару, који је сачувао једва двадесет и осам дана, а понекада добаци и до двадесет деветог, може се попиту кафа само сваки други дан.

У Четвртом павиљону је у једном делу био стационар, док се у другом налазила библиотека, а у подруму кућна радиност, где су радили осуђеници који су били старији људи и сви они који нису били способни за погоне. И не само они, овде су могли да науче и раде кућну радиност и сви други осуђеници који су завршили смену у својим радним погонима, тако да је сваки осуђеник у свом слободном времену могао да савлада неки од тих уметничких заната. Највише

су учили интарзију и пирографију, јер су се ти радови добро продавали у граду у затворској продавници. У Петом павиљону су, у три одељења, били смештени млађи пунолетници. Овде су се налазиле и учионице за основну школу и поменуте занате.

Нажалост, скоро ниједан дан у карантину није прошао без батина и малтретирања. Свакодневно су затворски чувари осуђенике терали да по неколико пута увежбавају намештање кревета – то је требало да буде доведено до перфекције.

– Ивицу! Хоћу ивицу да се мува на њој посијече – урлили су „инструктори” вазда спремни да свој захтев поткрепе ударцем пендрека.

Букадин је ћутао трудећи се да се спасе малтретирања и некако доведе у ред душек који му је више личио на нечија просута црева неголи на лежај.

Чекали су их и други послови, при чему је жицање паркета, прање клозета и ходника било права привилегија у односу на чишћење снега, који је тих дана, као у инат, почео да веје. Потпуно мокри враћали су се у карантин, где су, онако на себи, сушили робијашко одело. За неколико дана пола их је већ било прехлађено, али то никога није посебно бринуло. Лекар је у затвор долазио само два пута у седмици, а и тада је код њега могао отићи само онај кога упуту дежурни затворски чувар. Од његове процене је зависило све, па и сам живот. Било је оних стражара који су имали посебан пик на политичке осуђенике – они, ма како били болесни, нису имали шансе да стигну до лекара. Говорило се притом да стражари само спроводе вољу затворске управе,

али та прича, као ни многе друге, није могла бити доказана.

Вукадина је сам Бог спасао већег зла. Иако је неколико дана имао високу температуру тако да му се чинило да из кревета неће моћи да устане, није имао избора. Морао је да извршава наредбе и да ради као да је потпуно здрав. Млад организам се некако сам изборио са прехладом, и оздравио је.

Боравак у карантину, који је потрајао нешто више од месец дана, завршио се распоредом у павиљоне и на радна места по затворским погонима.

Ливница

Вукадина су распоредили у Први павиљон, у собу бр. 26, код васпитача Шабана Мулалића, док је радно место добио у Ливници, а рад у њој се, поред Брусионице, сматрао за најтежи у зеничком казамату. Иако је као сељачко дете био свикао на тешке послове, био је запањен оним што је у Ливници већ првог дана видео. Пошто се пећи нису гасиле, радило се у три смене, с тим што је радно време осуђеника било више него растегљиво. Предах практично није ни постојао, а радило се скоро без икакве заштите. Уз то, када се заврше обавезе у Ливници, или у неком другом погону, често их је чекало истоварање кварцног песка, што им је прекидало одмор у павиљону. Исто је важило и за истовар осталог репроматеријала, као и за утовар готових производа.

Одмор за осуђенике био је последња ствар о којој се у Зеници водило рачуна. После рада у погону чекало их је чишћење затворских просторија, клозета, умиваоника, улазног степеништа и ходника, зависи од тога где је ко био распоређен на дежурство. Вукадину се дешавало да целу ноћ пробдије као пожарни, а сутрадан, без минута спавања, одлази у Ливницу, где га је поново чекао пакао. Ко није тамоновао у Зеници, тешко то може да разуме. И Вукадину је дуго било тешко да прихвати што му се свом силом наметало: да је зенички затвор у ствари права правцата тамница.

Али ништа у Зеници није тако потврђивало ову констатацију као робијашка храна. Кришка хлеба, тањир чорбе и шоља чаја биле су једини извор енергије са којом се морало издржати осам сати у Ливници или у неком другом погону. Момци који су стизали чили и здрави као јабуке, овде су копнели и пропадали.

Најобичније заштитне рукавице биле су прави луксуз, а камоли шта друго. Вукадин их је добијао једном месечно, али на неким радним местима оне нису могле потрајати дуже од седам дана. А без рукавица су руке у Ливници за кратко време биле препуне ранâ. Веома брзо је сазнао да се рукавице могу и купити од оних осуђеника који их нису користили, или су се на разне начине сналазили да до њих дођу.

У Ливници је Вукадин стоички издржао од марта до септембра 1974. године, када је његово тамновање добило сасвим нову димензију.

Да је зенички затвор имао и понеку своју добру страну, Вукадин се уверио када му је понуђено да се упише на браварски занат. Они затвореници који су пре доласка у затвор били завршили основну школу а нису имали никакав занат у рукама, могли су овде да га стекну, док су они без основне школе били у обавези да је заврше.

По упису на занат Вукадина су из Ливнице одмах распоредили у Браварију, и преместили га из Првог у Трећи павиљон, где су углавном били они осуђеници који су похађали школу. Једна смена била је одређена за рад, а друга за школску наставу. Иако, осим основне школе, коју је завршио у свом селу, Вукадин није имао других искустава са школовањем и наставом

било које врсте, учинило му се да је овде науковање кудикамо боље него у редовним занатским школама. Наставници су били строги, а све што је научено проверавало се и утврђивало на свакодневном практичном раду, где није било забушавања и пренемагања. Чуварски пендрек је и овде свима висио над главом, а Вукадин је већ знао да се са њим није добро шалити.

Павиљонске приче

Пресељење из Првог у Трећи павиљон, где је све било подређено учењу, унело је у Вукадинов затворски живот сасвим нов моменат, односно – упознао је сасвим нови тип људи, што у Првом павиљону дословно није стигао да учини. Јесте их сусретао, са њима размењивао по коју реч, али никада није разговарано о делу због кога је онај други осуђен.

Тај нови тип људи које је овде упознао били су такозвани политички затвореници. Они у Трећем павиљону нису похађали ниједан занат, али их је Управа ту разместила ради некакве њима потребне равнотеже. Требало је, наиме, онемогућити њихово груписање у само једном павиљону, тако да их је овде било смештено само двадесетак. Већина њих осуђена је у ствари без разлога, и водили су се као политички а да нису знали ни име председника своје општине, а камоли шта друго.

Током редовних шетњи, из успутних разговора, Вукадин се наслушао свега и свачега, што му је – младом и још увек неискусном – донело право откриће једног помереног света за који није ни слутио да постоји. У почетку, док своје сапатнике са политичким пресудама још није био добро упознао, у све те приче није могао да поверује.

Али када је од једног Стјепана чуо да је на свадби свога рођака, у припитом стању, направио шалу која га је коштала годину дана затвора, иако и даље није престајао да се чуди, схватио је да то ипак постоји.

Свадба је била под шатором који је био постављен у дворишту домаћинове куће. Као на свакој свадби, тако су се и на овој повеле приче о свему и свачему. Један од присутних сељана – Илија, познати сеоски контраш, почео је да прекорева оне који су отишли у иностранство називајући их малтене издајницима своје земље.

„Динар је најбоља валута”, викао је Илија уносећи се у лице управо овом Стјепану, који је био попио тек толико да му парира.

„Ево, сада ће ова Перава да пресуди”, рекао је Стјепан гледајући према крави која је пасла у дну дворишта.

Устао је, пришао крави и под губицу јој поставио црвену југословенску новчаницу од хиљаду динара. Крава ју је лако одбила одмахујући главом. Одмах потом овај шаљивџија је, наочиглед свих присутних, извадио сто немачких марака и на исти начин понудио крави. На опште изненађење, крава је хитро шчепала новчаницу, те ју је Стјепан једва отео из њених уста.

„Ево видите,” победоносно је узвикнуо Стјепан: „Ни крава неће динаре, па ти Илија и даље тврди како је то најбоља валута.”

Ове речи су међу присутнима изазвале праву провалу смеха, али се касније испоставило да је било и оних којима то није било смешно, па су управо због ове шале Стјепану одрезали затворску казну и послали га у Зеницу, где се водио као политички кривац, и стално био под присмотром, мада везе са политиком није имао.

Слична судбина снашла је и ону четворицу веселника од Модриче, који су скупо платили шалу у кафани *Код два бијела јолуба*. Ту је увек била добра музика која је кафану пунила до последњег места. Тако су једне суботе и ова четворица, Милорад, Миодраг, Душан и Мишко стигли у кафану с циљем да се добро забаве. Позвали су музичаре да приђу њиховом столу, по коме су разастрли немачке марке, и рекли им да ће сав тај новац бити њихов уколико то вече буду свирали само за њих. Овој понуди било је тешко одолети.

Пала је и прва поруџбина, и кренула песма „Проговори, слико”, коју су музичари одлично знали. У почетку је певала цела кафана, али када су је поновили други пут, па трећи, и касније ко зна који, многи су одустали, сем музичара – они су извршавали оно што је договорено. Неки од присутних би и реаговали, и побунили се и мало жешће да нису били уверени да је реч о изневереној љубави о којој је један од те четворице желео да се изјада, па су се помирили са овим целовечерњим понављањем једне те исте песме. Пред сам фајронт престало се са певањем а шеф оркестра пришао је да покупи новац са стола. Само што је скинуо први слој новчаница, испод њих је угледао велику урамљену фотографију ђенерала Драже Михаиловића. Истог трена је све паре бацио, и отрчао оркестру, а у кафани је настао мук.

Није познато ко је позвао милицију, али се зна да се патрола појавила малтене у трен ока, и ову четворицу одмах ухапсила, а потом их суд у Добоју експресно осудио на по две године затвора. Двојица су

доспела у Зеницу, где су и донели ову причу, а двојици њихових пајташа запао је затвор у Фочи. Вукадин је тек касније сазнао да је постојало правило да се осуђена лица која су учествовала у заједничком делу раздвајају и шаљу у различите затворе. И ови певачи, како су их у Зеници звали, третирани су као политички затвореници, и били су стално под присмотром.

А шта тек рећи за Марка Краљевића са Романије! Баш се тако чемерник звао – Марко Краљевић. Био је код свога шурака Петка, косио траву са других седам косаца, и за ручком случајно разбио тањир.

„Како су слаби ови Титини тањирџије”, рекао је, и опсовао их.

Сутрадан су га сместили у истражни затвор. Машина за производњу непријатеља укључила се аутоматски, и за трен ока произвела још једну пресуду на годину дана затвора – а све због тога што је јадни Краљевић опсовао Титине тањирџије. И сада је тај сељак са Романије политички осуђеник!

Ту је и Никола Пијуковић, који се водио као политички само зато што је причао вицеове пред непознатим људима (мада, како се касније показало, ни познати нису морали бити баш нарочито поуздани, што је наука који је Вукадин тек касније научио). Е, сад, ко га је од тих који су се кикотали пријавио, никада се није сазнало, али се зна да су многи позивани на суд да сведоче и да су сви, осим часног домаћина Бранка Росиног, рекли да је крив што је извргавао руглу наш друштвени систем. А и сам Бранко је због тог сведочења касније имао проблема.

А за доскочицу која следи не верујем да би ико игде у свету био осуђен. Наиме, неког сељака је један

насртљиви скојевац убеђивао да се учлани у Комунистичку партију јер ће она у Југославији да изгради најсавршеније друштво у свету.

„То ће бити права демократија и равноправност свих пред законом”, био је упоран скојевац.

„Е па, ипак не бих могао”, рече сељак. „Ваша равноправност коју ја доживљавам на сваком ко-раку, разликује се од те о којој ти причаш.”

„Па како је то ти видиш?” упитао га је овај зачу-ђено.

„Ево овако: ја и ти смо равноправни тако што се ти попнеш на ову моју крушку и одозго по мени пи-шаш, а онда кажеш да и ја имам право да одавде са земље попишам тебе горе.”

Никола је за овај виц добио годину и шест месе-ци затвора.

Заиста, боравећи у Зеници Вукадин се уверио да су многи људи за глупости, баш за глупости роби-јали. Тако је чуо и за причу, да ли измишљотину или не тешко је знати, која се у Зеници дуго преприча-вала. Наиме, нека баба је у Београду на пијаци опсо-вала Мошу Пијаде што је донео закон о пијацама са којим се она није слагала, и због тога су је осудили на шест месеци затвора. Након неколико дана деси се да је Моша Пијаде обилазећи затвор срео управо ту бабу, и упитао је зашто је осуђена.

„Опсовала сам некаквог Мошу”, рече она и заћута.

„Па колико су те осудили?” упита је он.

„Шест месеци, проклети били и они и тај Моша”, одговорила је баба.

„Е, па, другарице, да знате ја сам тај Моша.”

Баба се уплаши и устукну, као да ће побећи, али није имала куд.

„Не, не, никуда ти нећеш бежати”, рече јој Моша и ухвати је за руку.

Баби се одузеле ноге, језик завезао, ни глас да пусти.

„Јел’ ово истина?” упитао је Моша управника затвора.

„Јесте”, потврди овај и обори поглед, као да је и њему било непријатно.

Затим се Моша окрену баби и рече:

„Другарице, Ви сте опсовали мене, и ја ћу сада опсовати Вас, и бићемо један – један. Према томе, сутра ћеш бити ослобођена.”

И баба је, кажу, сутрадан заиста била пуштена из затвора.

Да ли је ова прича истинита или није, тешко је рећи, али да је било много људи у затворима који су без разлога робијали и водили се као политички осуђеници – тачно је.

Руку на срце, ни сам свештеник Марко, кога је Вукадин такође у Зеници упознао, није имао везе са политиком. Критиковао је неке лоше појаве у друштву, и то је све. Да ли је ово било за робију, поготову ако се зна да је он био изузетно поштен и частан човек, тешко је поверовати. Од њега је Вукадин, брзо по доласку у Зеницу, чуо једну мисао која је као мелем легла на његово тада рањено срце.

– Не очајавај, – рекао му је свештеник – и знај да је и пакао показатељ Божијег милосрђа и човекољубља. Само вјеруј у Божију љубав, јер је Његова љубав неизмјерна и нама људима несхватљива, и не бој се.

Захваљујући њему и свештенику Јови, кога је касније упознао, и са којим се много дуже дружио, Вукадину је затворска свакодневица лакше падала.

Свештеник Марко био је заиста добар човек. Поред сурове искрености красила га је и невероватна смиреност. Та смиреност се напросто преливала по онима који су га слушали. На његове савете затворска управа није благонаклоно гледала, а имао је проблема не само он, већ и сви који би се с њим затекли. Неколико пута су и Вукадина због тога саслушавали, и претили му. Једном су му чак рекли да ће га, уколико се још једном нађе у његовом друштву, избацити из школе и вратити у Ливницу.

На срећу, то се није догодило, а и он је мало проредио сусрете са свештеником. Занат му је ишао од руке и није желео да га изгуби, што је свештеник добро разумео. Успевао је да швајц-апаратом вари такозвану плетеницу боље од оних који су занат већ били завршили и имали неколико година радног искуства. Инструктор Фарук га је често истицао за пример другима, и не само он.

Поред поменутих политичких осуђеника, у Трећем павиљону био је заточен и Драго Милиновић, такође политички осуђеник, изузетно честит и карактеран човек, затим Миленко Пехаревић из Херцеговине и Алекса Жаркић, адвокат из Добоја, који му је био посебно драг јер је био имењак његовог покојног деда.

Наравно, не може се рећи да су сви политички осуђеници били неупућени у погубност комунистичког система (који је ишао из грешке у грешку) и да нису

били против њега, али је сваком од њих у пресуди то додавано, како би били што строже осуђени.

Треба ипак рећи да је у Зеници било и оних политичких робијаша који се Вукадину нису свиђали, а нарочито један Илија. Тај је ухапшен за време такозваног Маспока 1971. године, и много га је нервирао. Био му је антипатичан већ због чињенице да је управо у време тог маспока Вукадин много пропатио у војсци.

Служио је војни рок у касарни „Раде Кончар” у Шибенику, такозваној Пећини. Ни крив ни дужан у то време учествовао је у неколико туча у граду само због тога што је војник. Чинило се да се цео град окрећу против војске. Једном се десило да је Вукадина, док је био у друштву са још двојицом војника, у самом центру града, напао један млађи човек ударивши га песницом у лице. Пљуснула је крв, али остао је на ногама. Одмах затим га је други распалио некаквом мотком у потиљак, и саставио са земљом. Када је дошао себи, видео је да најмање двадесет људи, што цивила што војника, лежи на земљи, док је туча још трајала. Више од сто људи се тада тукло у центру Шибеника. Једва их је милиција раздвојила и умирила. Војници, ем што су добили љуте батине, сутрадан су цео дан у касарни испитивани. Једино питање које им је свима постављано било је: „Зашто сте се тукли и како је све почело?”

И поред тога што су им официри саветовали да, због мржње која се тих година ваљала улицама Шибеника према војницима, у град увек иду по тројица, и бране се ако их било ко нападне, сада када се то десило, умало нису заглавили у војни затвор.

Због оваквих догађаја Вукадин тог Илију није подносио, али је свакако и Илија сâм својим понашањем томе доприносио, због тога су га и остали осуђеници, нарочито политички, избегавали.

Зато се Вукадин радо дружио са Алексом и Миленком, који су му много помагали при учењу. Били су веома образовани људи и увек спремни да му помогну у разумевању школског градива, нарочито математике и физике.

Након извесног времена дружења са њима, једног дана позвао га је председник кућног савета Миле Ђерановић, родом негде од Босанског Брода, веома лош човек, и посаветовао га да би за њега било веома паметно ако би се престао да дружи са политичким осуђеницима.

– Уколико си паметан – нагласио је – никако, јер, у супротном, поздрави се са било каквим затворским погодностима.

Вукадина је изненадило његово упозорење, мада је већ био свестан да затворска управа жели да политичке осуђенике што више изолује, и тако им робију учини још тежом.

Међутим, они су се, без обзира на претње затворске управе, међусобно дружили. И Вукадин се, као и још неколико убица и криминалаца, тога није плашио. Разговор са њима био је за Вукадина, као и за друге осуђенике, својеврсно образовање. Ово је с пуним правом могао сваки од њих да каже, јер су у дружењу са политичким осуђеницима заиста много научили. Дешавало се тако да се Вукадин један дан дружи са српским свештеником, други са римокато-

личким, трећи са хоџом, а следећи са адвокатом, па онда са професором, лекаром, затим официром, судијом, песником, инжењером... Стога је он, као и сваки други осуђеник, време проведено са таквим људима рачунао у сопствени добитак. Вукадин је иначе био бистар младић и све је брзо памтио. Могао је сада о многим темама да говори и да нико не поверује да није и неки факултет завршио. Чак је и немачки прилично добро научио, јер је у то време осуђенике била ухватила нека манија да уче стране језике, у нади да ће после издржане казне отићи негде у иностранство на рад. Стога је ово Милетово упозорење, као председника кућног савета, Вукадина покосило: јасно му је било да је он на губитку, а не људи са којима му бране да се дружи.

Иначе, у зеничком затвору (као и у сваком другом) све је било прецизно организовано. Сваки павиљон био је посебна затворска јединица на чијем челу је стајао васпитач. На улазу су дежурали затворски чувари – милиционери, а главна власт међу осуђеницима био је управо тај кућни савет, на челу са председником. Он је у сваком павиљону био веома значајан јер је о много чему одлучивао – као што је Савез комуниста био у држави, тако је тај савет био у павиљону. У овај затворски савет могли су да уђу само они осуђеници који су се доказали својим дотадашњим понашањем, и претходно били проверени од затворских чувара, васпитача и службеника Државне безбедности. Пред истек мандата старих чланова тог савета, за нове су стизала имена исписана на папиру, тако да су робијаши могли само да се сагласе са

тим списком. Мало је било осуђеника који се нису борили да што пре изађу из затвора, а бити члан савета значило је да си једном ногом већ на слободи. Они су могли да добију излазак у град, да користе годишњи одмор у кругу породице, да буду помиловани, па чак и ослобођени даљег издржавања казне, док они који су били ван савета, могли су имати неку од ових погодности само уколико их савет предложи за то.

Стога су се скоро сви робијаши трудили да са онима који су чланови савета буду у што бољим односима. Вукадину је, знајући ово, било више него јасно шта значи и какве последице вуче непридржавање овог Милетовог упозорења. За њега се и пре причало да је сарађивао са затворском службом безбедности, да је клеветао друге осуђенике, на првом месту политичке, а онда и све оне који су се са њима дружили.

Вукадин на ово Милетово упозорење није одговорио ништа, а овај га је после свега реченог само испратио оним својим подмуклим погледом, који је јасно говорио да пази шта ради како не би био предмет обраде оних којима је он служио.

И дотад је он Вукадину био одвратан, али после овога није више могао очима да га види.

Нико од политичких осуђеника није пред другим затвореницима причао о томе зашто је конкретно осуђен, јер се плашио да му на основу тог сазнања не напакују ново кривично дело.

Поп Марко је својим саветима свима помагао да се ослободе терета који их је тако силовито притискао. Он им је давао снагу да не поклекну и палио пламен наде у њиховим грудима.

Када се, једном приликом, Вукадин свештенику пожалио да не може да се моли, и да га је срамота да се обрати Богу после свега што је учинио, овај га је мирним гласом упитао:

– А шта ти мислиш, Вукадине, због кога је Христос дошао у овај свијет и страдао на крсту? Због праведника није сигурно, већ због грешника. То је, уосталом, и Он сам јасно и гласно рекао. Према томе, упамти, Он је страдао због грешника како би они потом могли постати свети. Ради свих нас Господ је пролио своју пречисту крв на Голготи, и њоме је опрао све наше гријехе, па и твоје. Зато, ако се искрено покајеш и затражиш опроштај, Господ ће ти све опростити. Све без изузетка. И стога не очајавај, већ се радуј. Покај се и моли, то је формула, вреднија и важнија од многих формула које ћеш овдје учити из математике, хемије и физике, и уопште од свих које ћеш у животу научити, јер се том формулом – молитвом и покајањем – Небо купује.

И сада мене онај Миле, она морална људска рушевина – размишљао је Вукадин – упозорава да се са таквим људима као што је свештеник Марко, не дружим. Да окренем главу од Пере Тривуновића, човјека који ми је први у затвору пришао и помогао ми? Зар да Драгу Милиновића, Миленка Пехаревића, Мату Копанића, Ивицу Нововића и хоџу Мухарема сутра не поздравим? Е, па не могу, вала, Миле – закључио је у себи Вукадин – па макар никада и никакву погодност овдје у затвору не искористио. Робујућу до даске, па шта буде, али ћу остати човјек и бити захвалан овим људима за сваки минут што су провели са мном.

Схватио је да га је чак и срамота да размишља о Милетовом предлогу, а камоли да га прихвати. Уосталом, није Вукадин био потребан тим људима, већ они њему. Коначно, шта би то они од њега и могли да науче, и чему да их он саветује? Како се коси трава, пласти сено, копа кукуруз... па они то знају боље од њега.

Чудом се чудио како се овде све наопако окренуло. Људи који су часни и честити газе се и у блато сваљују, а моралне ништарије и наказе уздижу се и величају. Само пре неколико дана тај исти Миле, сећао се Вукадин, потпомогнут од Ферхата Фазловића, предложио је да се Јусуфу Ибрићу, злочинцу који је силовао девојчицу од девет година, дозволи да викенд проведе са породицом.

Зар се таквом зликовцу, који је упропастио не само то дијете, већ и цијелу њену породицу, може дозволити да након двије трећине издржане казне иде кући? Ових дана се управо чека резултат тога приједлога, а слушајући на савјету како су га нахвалили и накитили, вјероватно ће му и одобрити слободан викенд. Тако ће се то морално страшило, након нешто више од три године затвора, наћи на слободи, а она дјевојчица и њена породица биће до краја живота осуђени! За њих нема помиловања. Докле ћемо стићи овако? – питао се полугласно Вукадин.

Ево ја, који нисам ни школован, а ни много паметан, видим да то води у пропаст. Захваљујући овим политичким осуђеницима, тим часним људима, доста тога сам овдје научио и многе ствари су ми постале јасне. Осуђеници у том вајном савјету су силеције, лопови, разбојници и убице, као и сâм што сам, али,

што је најгоре, лоши су људи. Желе да олакшају свој положај тиме што ће оклеветати друге и отежати им и онако претешко бремене. Прате их и уходе да виде с ким се друже, шта причају и шта смјерају. И обично надређенима ништа не преносе тачно. Често је све било зли производ њихове покварене маште. То о чему ови људи разговарају доушници често и не разумеју, али шта ови тобоже планирају – то се уходама сугерише од оних за које раде. И наравно, ти који им дају задатке увијек су задовољни њиховим радом, јер, шта год да су за политичке слагали, све им се вјеровало. Ето, то је оно што затвор чини казаматом. И стога је давно речено да није тешка робија већ робијаши. Управо ови и овакви цинкароши, који се и не могу назвати људима, већ накотом људским, до даске су је отежавали.

Много је Миле својим понашањем наљутио Вукадина, те дуго није могао да заспи. На крају је устао и отишао до његовог кревета. Видевши да је и он још будан, тихо му је захвалио на добронамерном савету, али и рекао да жали што неће моћи да га послуша.

Вукадин тада није схватио да је овај његов чин био, нажалост, почетак плетења трновог венца који ће му Миле, чим се за то укаже прилика, ставити на главу.

Жудња за Анђом

Затворски дани вукли су се толико споро да су се неки осуђеници тешили тврдњом да су на добитку док су на робији – јер дуже живе. Овде се, говорили су, једна година доживљава као пет изван ових зидина. На слободи је месец пролазио пре него што стигну до ћошка куће, а овде се теглио и пузио вукући се као пребијена мачка по затворском кругу.

Букадину, коме никада посета није долазила, за разлику од оних који су из месеца у месец некога од родбине очекивали, време је просто пузило. Тај мучни осећај умногоме се променио када је у затвор допремљен Маћо Милошевић, из села Копривице, које је десетак километара од Жарача. Познавао га је Букадин са слободе, истина, не баш добро, више је чуо за њега и његове испаде. Много се обрадовао када га је сада видео у Ка-пе дому.

Осуђен је на две године затвора због праве младачке глупости, и тако се обрео у Зеници. Он је, наима, са још три своја другара извео нешто што би ретко коме пало на ум.

Обичај је био у многим местима Босне и Херцеговине, па тако и на Озрену, да момци уочи Ђурђевдана крадом одлазе до кућа девојака и секу им цвеће; то су чинили најчешће оним девојкама које нису хтеле да се са њима забављају. Пошто нису могле ашиковати са свима, кивних момака, орних да им за освету посеку цвеће – увек је било. Неки су и срп, па чак и косу носили, и тако и траву по целом дворишту

заједно са цвећем таманили. То је био разлог што су све девојке уочи Ђурђевдана, често уз помоћ родитеља и браће, по целу ноћ чувале своје цвеће.

Ова четири момка, на челу са Маћом, запутили су се код Вукице Велемирове, са намером да јој цвеће посеку до корена, јер је одбила да на други дан Васкрса игра у колу до Јовице Пантина. Међутим, то нису успели да остваре јер га је она, заједно са матером, целу ноћ чувала, па су смислили други начин да јој науде. Одлучили су да гвоздена коњска кола, која су се налазила под шупом, расклопе, затим подигну на стару крушку караманку, и горе их поново саставе. Трајало је то до пред зору, и није било нимало лако. Управо тај Јовица умало није настрадао. Грана му је пукла под ногом док је на леђима теглио колску осовину, само Бог зна како се зауставио у рашљама дрвета. Цвилио је од болова без снаге да помери ноге.

„Кичма, оде ми кичма”, шапутао је док су га другари скидали.

А она тројица, уместо да одустану од свог наума и побрину се за Јовицу, њега су оставили да лежи у трави све док нису остварили зацртани план, убеђени да му тиме највише чине, јер је све ово и била његова идеја.

Зелено, тек олистало лишће кола је добро сакрило, те их нико није могао да види. Велемир, Вукичин отац, сутрадан по Ђурђевдану кола је на све стране тражио, и на крају набедио Недељка Ристовића да их је он украо. Дошла је и милиција па је овог несрећника, који је иначе био склон ситним крађама, и по

томе познат у целој околини, ухапсила. Маћо и његови јарани, знајући кроз какву ће тортуру проћи Недељко и какве ће батине добити, преко Јованке Момирове поруче Вукици да су кола у крошњи крушке, и да су их тамо они, шале ради, подигли.

Велемир очима својим није могао да поверује. И уместо да прво оде у СУП и затражи да се Недељко, као невин човек, ослободи, он је кренуо да кола сам скида, јер су му она очито била преча од живог човека. Са првим точком, који је упртио на леђа, пао је на земљу. За разлику од Јовице, који се само ушинуо, и кога је костоломац Стево Тешин из Бољанића брзо подигао на ноге, код Велемира је ситуација била далеко тежа – поломио је ногу, руку и три ребра. Одвезли су га у Тузлу, и тамо се дуго лечио, али и дан данас десну ногу при ходу мало забацује у страну.

Четворици шаљивција милиција је већ исте вечери покуцала на врата, а чим су њих привели, Недељка су пустили кући. Овај несрећник данима је видао ране привијајући јагњећу кожицу са сланином и црвеним луком – што се показало као врло ефикасно средство које лечи од удараца гумене палице и милицијских ципела. Никакву одштету није тражио, мада је могао; међутим, њему је било најважније то да није заглавио робију, којом су му претили. Уосталом, није му први пут милиција бројала ребра. Чим у селу нешто зафали, они – право код Недељка. После неколико палица све би признавао, а касније се на суду вадио да је то под батинама морао да учини, али му није вредело. Скоро се и навикао да признаје и оно што није учинио, па је тако било и овога пута. Међутим,

сада је, први пут, и поред признања пуштен. Ослобођен је управо захваљујући овој четворици момака који су касније изведени на суд и осуђени. За свој несташлук добили су по две године робије. Јовицу и Мићу су послали у Фочу, а Маћу и Драгомира у Зеницу. Овог другог Вукадин је слабије познавао, а био је и прилично старији од њега, док се са Маћом, чије је право име било Млађен, у затворском кругу радо дружио.

Вукадинов сапатник на робији адвокат Алекса Жаркић се, при првом сусрету са Маћом, одмах понудио да му напише молбу за преиспитивање правоснажне пресуде јер су га, као и другу тројицу, по његовом мишљењу, престрого осудили. То су учинили због тога што су њих окривили и за Велемирово страдање. А шта су они имали с тим? Нико га није терао да се у тим годинама пење на крушку и скида кола, могао је некога млађег да ангажује. Сам пао, сам се поломио, закључио је Жаркић.

Маћо није био заинтересован за овај адвокатов предлог јер се плашио, знајући у каквом друштву живи, да ће му казну још и повећати. Прошао је пакао, и није му се поново враћало на тај пут.

Вукадин је сматрао да би молбу требало писати, па је, на његово наваљивање, Алекса то и учинио. Када је била готова, Маћо и Драгомир су је потписали, али је суд није уважио. То се дало и очекивати: зашто би дангубили и малтретирали се када је било лакше рећи да је све у реду и да није било никаквих пропуста при доношењу правоснажне пресуде. Маћо се због овога није много потресао, већ је наставио да

у Брусионци, која се сматрала за један од најтежих погона у затвору, и даље тера норму.

Вукадин и Маћо често су шетали заједно и присећали се црквених зборова, прела и посела по озренским селима. То је Вукадин одмах искористио и упитао Маћу да ли познаје Анђу Николе Симића из његовог Жарача.

У зеничком казамату постојала су два круга за шетњу. Један већи и други мањи. Сваки од њих имао је две избетониране стазе по којима су робијаше ходали, двојица по двојица, док је неколико чувара мотрило на њих. Веома их је занимало ко се са ким дружи, а трудили су се и да ухвате понеку реч робијашких разговора. А та реч знала је да буде више него опасна јер се дешавало да, или чувари или њихови доушници, нису добро чули ко је шта рекао, или су оно што су по свом злом срцу измишљали – приписивали другима. Вукадин је чешће шетао по малом кругу, јер је био смештен између два бучна погона, ковачнице и ваљаонице, тако да су затворски чувари или њихови доушници тешко могли да ишта чују од лупе и буке која је долазила из ових погона.

Од Маћиног одговора на ово скоро стидљиво питање Вукадину су се ноге одсекле.

– Познајем је, и оно што знам, јесте да се још увек није удала – рекао је, и као громом га погодио.

– Познајеш је! – једва је дошао до даха од изненађења.

– Јесте, знам је, добра цура – некако незаинтересовано је одговорио Маћо, и потом продужио да прича шта све има ново у њиховим селима.

Ово сазнање Вукадину није дало да даље прати његово казивање. У мислима је отпутовао у своје родно место, из кога га је вратио глас чувара који је објавио да је шетња завршена.

Дошавши у павиљон дуго се мучио и презнојавао размишљајући шта да чини. И таман када би се одлучио да се сложи са собом да Анђи напише писмо, одмах би и одустајао, јер се на тај наум одмах наваливало питање како јој га послати, а и приличи ли да то чини сада, након толиког времена. Она може с правом да каже где си до сада био, шта си чекао... и да његова намера буде погрешно схваћена. То је био проблем са којим се дуго носио.

Тако му је прошла ноћ, и не само та, али одлуку није могао да донесе. Шта год би написао, мучило га је како би она то примила. Плашио се да јој тим својим писмом не нанесе бол, и заувек је изгуби. Прво, сâм поштар Живко, онако непоуздан, радознао, траљав и смутљив, чим би на коверти прочитао од кога је писмо, одмах би то разгласио по целом селу, и ето јој невоље.

Тињала је та жеља у њему дуго, али никако није налазио начина да је оствари. За то време написао јој је неколико писама, тако лепо их састављао да се самом себи, док их је читао, дивио, али – није имао снаге и храбрости да их пошаље.

Међутим, давно је народ рекао: када за неки проблем човек не може да нађе решење, учини то Господ. И овога пута су се те речи потврдиле. Изненада су Маћу и Драгомира помиловали, и тако ова два „колара”, како су их у затвору звали, због оних кола што

су их дигли на крушку, након две трећине одробијане казне изађоше на слободу.

Искористи то Вукадин и замоли Маћу да му за Анђу понесе писмо.

– Ти познајеш Константина Коју Микића из Жарача? – упитао га је Вукадин, што је овај потврдио. – Отићи ћеш, молим те, право код њега и рећи му да ово писмо преда Анђи. Упамти, ником другом, сем њему.

Маћо је овај задатак радо прихватио, па су се братски поздравили и растали.

Сазнање да ће Анђа добити писмо које је дуго састављао, учинило га је срећнијим човеком од самог Маће који је излазио на слободу. Многа питања су га унакрсно спадала: те како ће Анђа реаговати када добије писмо, те шта ће учинити, да ли ће му одговорити, па ово, па оно... Једноставно је сам себи створио муку која га је данима, а нарочито ноћима притискала.

Маћо се у прву недељу по изласку запутио у Жарач, код Константина Микића. Овај га је лепо дочекао, па је Маћо, одмах после поздрава, упитао могу ли нешто поверљиво да разговарају.

– Слободно причај – рекао му је Константин – жена је са дјецом отишла код својих, тако да сам као хајдук сам у кући.

– Управо сам прије четири дана дошао из Зенице гдје сам био у затвору због оне глупости са Велемировим колима – рекао је Маћо.

– Значи, ипак су вас осудили – зачудио се Којо.

– Како да не, још смо добро и прошли – одговори овај.

– Реци ти мени, Маћо, у повјерењу, молим те, јесу ли вам натоварили и оно чудо у воденици Горњуши због кога Стеван Трипунов умало главом није платио?

– Не знам на шта мислиш – одговорио је Маћо.
– С њим су се многа чуда дешавала, нарочито када попије.

– Ма, оно када му се воденички камен последије пола ноћи сам зауставио и када од некакве рике умало није оглувио.

– Чуо сам, али појма немам ко је то учинио.

– Неки су шапутали да си то ти са оним твојим пајташима извео.

– Па ти, Којо, изгледа хоћеш да мене поново вратиш у Зеницу?

– Ма ни говора, каква Зеница, већ само онако упитах, да разјасним ту мистерију.

Поменути Стеван правио се много храбар, уз то се свима ругао и подсмевао. Због његовог таквог понашања, које је долазило до изражаја нарочито када се напије ракије, највероватније су ови момци, иако то Маћо није хтео да призна, и одлучили да га поштено уплаше.

На дну села била је воденица коју је саградило седам домаћина заједно; договорили су се да сваки од њих има свој дан у недељи када је његов ред да меље. То се тако звало даном, мада су сви мљели већином ноћу, јер се дању од других послова није стизало. Стеван није имао свој ред, али је чешће био у воденици него они који су га имали. Чим би чуо да неко у своје дану неће ићи у воденицу, питао би да оде он, и

остали би му, као и другима што су чинили, дозвољавали, уз узимање уобичајеног ујма.

Беше уторак вече када је Стеван упрегао своје волове и са пуним колима кукуруза отишао у воденицу. Ни слутио није шта га тамо чека. Ова четворица су од врбове коре направила велику трубу и кроз брвна је протурили одмах иза воденичког камена. Када је прошла поноћ, они уставом зауставе воду, воденичко коло стане, а један од њих, мислило се да је то био управо Маћо, почео је да дува у ону трубу – која је у тихој ноћи чудно зарикала. Други су ударили камењем о даске и врискали тако да је Стеван као без главе истрчао из воденице, и са душом у носу стигао до првих сеоских кућа. Ту је кренуо да лупа на врата и прозоре, док му Душан Ђурић није отворио, али Стеван реч није успевао да изусте. Као риба на сувом само је отварао уста, а гласа није давао. Увео га је Душан у кућу, овај и даље ни да гукне. Уплашио се и домаћин, није знао о чему се ради и како да му помогне.

Пробудио је чељад, но ни од њих онако сањивих никакве помоћи није било. Сви су се само питали откуд Стеван у то доба и шта хоће. На крају су га утоварили у коњска кола и одвезли кући.

Жена Десанка помислила је да се напио, и није се много узнемирила. Рекла им је да га унесу у кућу, па када се отрезни, проговориће. Међутим, Душан, савестан човек, није је послушао, већ је наставио према Добоју, и већ у рану зору био је пред амбулантом. После прегледа лекар је Стевана оставио у болници, и тамо се дуго лечио.

Након неколико месеци вратио се у Жарач, али то је сада био сасвим други човек. Угасила се у њему она сила која га је попут олује дотад кроз живот носила. Ни изворне песме више, као пре, није слушао. Осамио се и попут воденичког камена стално изнова и изнова понављао догађај из воденице. Никада ни на кога није сумњао, нити је кога осуђивао јер је веровао да су га сами демони напали.

„Нешто сам грдно погријешио,” био је убијеђен, „чим их се онолико скупило на мене самог. Такве гласове и трубе никада прије нисам чуо. И воденички камен су зауставили.”

Народ га је слушао и крстио се, мада је било много више оних који су одмах посумњали да су демони били Маћо и његово друштво, познато по таквим и сличним враголијама.

Ни онда а ни данас Маћо није хтео да се задржава на овој теми већ је Константину поменуо Вукадина, и како га је у Зеници видео.

Овај је то прихватио, и упитао га како се Вукадин тамо држи.

– Добро, јуначки се носи. Млад је момак, снажан и веома поштен.

– Трагедија, трагедија – понављао је Константин.
– Све им је било кренуло како се само пожељети може, а онда се у тренутку изокрену, како ни црном ђаволу не бих пожелио. Туга, мој Маћо, као сина ми га је жао.

– Шта се десило те ноћи, – наставио је Константин – остаће за све нас тајна. Ђуро и Љубица су свима у селу били за примјер. Вриједно су радили и лијепо

се скућили. Нико није чуо да је међу њима икада дошло до ружне ријечи. Село је то, све се брзо сазна, ништа не може да се сакрије, па би се и то чуло, али није. Ниједна жена није тако поштовала свекра и свекрву као што је то Љубица чинила. Уста је, што се оно каже, имала, али језика није. Јесте она била лијепа и прелијепа жена, али он никада није показивао никакве знаке љубоморе, нити је она била таква. Најтеже ми иде у главу да је он на њу потегао нож кад и сам знаш да је био најјачи човјек на Озрену. Ма каквом Озрену, можда и у цијелој Босни није га јачег било. Не знам, и питам се зашто му је био потребан нож када ју је могао са два прста да удави.

– Нисам о томе никада са Вукадином причао, непријатно је и болно поврјеђивати му те дубоке ране, али морам рећи да се он са свим тим добро носи. Ја, поштено да ти кажем, не знам како бих.

– Интересује ли се Вукадин за Анђу? – упитао га је Константин.

– Е, па управо сам због тога и дошао код тебе. Он ми је послао писмо за њу и рекао да га дам теби да јој га лично уручиш, јер не би желио да јој оно донесе било какве непријатности. Знаш какво је село, са једнога краја кажеш само ријеч, и док она стигне на други крај, буде цијела прича.

– Ма, нема проблема, данас управо идем код Нике да неко теле од њега купим, и успут ћу јој однијети писмо.

– Али немој њени да знају – упозорио га је Маћо.

– Неће нико видјети, мада и да виде, не би се љутили, јер су њени родитељи Вукадина много вољели.

Проблем је правио његов отац Ђуро. Он се био заинатио, мада никоме није било јасно зашто му је Нико сметао. Јесу му браћа била у четницима, па шта? Тешко би нама било да нас четници у Другом свјетском рату нису бранили. Пунили би јаме и логоре по Ен-Де-Ха-зији, а и овако нас је много од усташа пострадао. Истина је да су у нашем крају само усташе и партизани Србе убијали: усташе на почетку рата, и ту негдје до 1942. године, док се још нисмо били добро организовали, а партизани при крају рата, и послје њега. Од првих смо страдали што смо бранили своје животе и огњишта, а од других што нисмо довољно страдали. Ето, Ђурина два брата су спасавајући рањене партизане погинула од усташа. То смо некако и прихватили, али је тешко разумјети да послје рата Србин на Србина јуриша само због тога што му је био други знак на капи. Колико је само било оних људи који су као четници, попут Ђурине покојне браће, спасавали партизанске рањенике, а послје рата су их похватили и без суда и пресуде поубијали. Мука је о томе и причати данас, јер више ни у кога ниси сигуран. Људи за двије-три ријечи оду на годину-двје робије. Уосталом, био си у Зеници и сам си се у то увјерио.

– Како да не, мој Константине, никада ћутање није било паметније него данас. У Зеници сам упознао свештеника Јову, ено га још је тамо у затвору, који је осуђен само због тога што је коментарисао одлазак нашег народа у иностранство, осуђујући оне који у двадесетом вијеку праве нове јањичаре. „Није то никакво позитивно достигнуће нашег режима”,

тврдио је, „што нам дјеца одлазе у бијели свијет да робују туђину. Напротив, да је систем добар, људи би остали у земљи и напредовали. Комунисти свој пораз претварају у успех. Трагедија је када сељак напушта своју родну кућу, своје село и земљу, да би се у туђини прехранио, док се поједини црвени буржуји овдје разбацују и бахато понашају. Какав је режим говори најбоље број оних који су прешли границу па по Европи и свијету раде најгоре послове. Оно што је Хитлер хтио да постигне ратом, да има јефтину радну снагу, ови су му сада у миру на тацни испоручили.”

– Иако сви знају да је то истина, али од страха ћуте, он у зеничкој тамници остаде да броји затворске кругове. Какав смо ми то народ? Сви знамо које су гоље и битанге на власти, па трпимо. И није само да ћутимо и трпимо, већ им и аплаудирамо.

– Причали су ми осуђеници у Зеници да је с њима био један човјек који је робијао због тога што је рекао: Доље Стаљин! И то и не би било никакво чудо, јер није био једини, али јесте свакако изузетак јер је касније поново доспио у Зеницу због тога што је узвиквао: Живио Стаљин!

– Тешко је вријеме настало, мој Маћо. Због тога сам се ја и осамио. Радим своје и Вукадиново имање и немам времена ни за кога нити за било какву причу. Док су прије људи говорили *два без душе, тријећи без главе*, сада је обрнуто. Један је довољан без душе па да двојица, а можда и тројица остану без глава.

– Причи никад краја – на то ће Маћо, па устаде да иде кући.

При поздраву је пружио Константину писмо за Анђу, и журним кораком отишао низ пут.

Непуна три месеца од ове специјалне акције стигне Вукадину од Анђе одговор. То је било прво писмо које је добио у Зеници, не рачунајући она која му је Константин слао извештавајући га у којој је њиви и шта сејао, колико је где родило, да ли су невреме и град преполовили летину... Та писма су га, с једне стране, баш мучила и оптерећивала, јер је Константин био полуписмен човек па ниједно слово код њега није било правилно написано, али, с друге, када си на робији, не правиш проблем са читањем, дај шта даш, па су му и таква писма у овом паклу доносила мало дашка слободе.

Дуго је Вукадин гледао у коверту дивећи се Анђином рукопису, плашећи се да је отвори. Учинила га је срећним у овом паклу, у коме се, како су говорили дугогодишњи робијаши, срећи ни име не спомиње. Гледао га је и нервозно окретао, чекајући да други осуђеници оду на вечеру како не би били сведоци његових осећања.

И тако је жртвовао вечеру да то време подели са Анђом. Сео је и полако почео да отвара писмо а од шуштања хартије свака му се длака на глави дизала. Још није могао да поверује да је на овом истом папиру, који он сада држи у својим рукама, она пре само неколико дана писала. Халапљиво је почео да гута лепо исписана слова, и све време тешко дисао, као да му је на моменте понестајало ваздуха.

Мој Вучко,

*Увијек сам тебе тако звала, ја и сада тако чиним
мада свјесна да тебе зеничка тамница и јодине*

робије оћимају од мене. Твоје ћисмо које си ми ћослао ћо Маћи Милошевићу ме је мноћо изненадило. Исћина, ћрије сам му се надала, али када сам ћрочийћала разлоће ћвоћа нећисања, захвална сам ћи шћо си био обазрив и шћо ћа ниси ћрије ћошћом ћослао. Разумијем ће и вјерујем свакој ричи коју си најисао, али ће молим да и ћи мене разумијеш и схвайћиш да су се измећу нас исћријечиле високе и несавладиве сћијене које нас сћречавају да осћваримо наше снове.

Црни облаци су се надвили над нама и над нашом будућношћу. Разумијем ћвоје сћање и моћу само да ћретћосћавим кроз шћа си све ћрошао и кроз шћа ћролазиш, али ће молим да и ћи мене разумијеш како ми је било и како сам се ћослије свећа осјећала. Тих дана сам се била ћрдно ћрехладила и из кревећа нисам моћла да усћанем. Мећућим, када се ћо са ћобом десило, све је ћрошло као вјећром однијећо. Тај камен који ми се навалио на срце је исћјерао болесћ најоље, као да никада и није ћосћојала. Моји су ме ћледали и чудили се како сам ћако брзо оздрвила. Браћ Милан се чак и шалио ћврдећи да сам ћу болесћ наручила само да би избјећла вршидбу ћшенице. А није знао колико сам се ћоме радовала само да бих била с ћобом. Мајци су јединој били ћознаћи разлози моћ изненадној оздрављења, али и бола који ми је ћрићискао душу и био неућоредиво ћежи од ће ћролазне ћрехладе. Ево, већ је ћрошло ћолико времена, а ћај бол не јећава. Нема радосћи која би ми моћла да скине ћај ћешки ћерей са срца

*и ослободи ме муке која ме с̄иречава да удахнем
ваздух њуним њлућима. Обоје, и њи и ја морамо
да знамо да се оне ав̄ус̄ѡвске ноћи наша срећа
ис̄ѡѡила и оѡишла у њеѡврай̄. С̄ѡѡа не желим
ниѡѡи моју да ѡѡи дајем било какву наду, јер би ѡѡи
њоме само још више оѡежала и онако ѡреѡешко
бреме које си, како сам кажеш, уѡр̄ѡѡи и мушки
носиш. Издржаћеш ѡѡи, вјерујем ја, и ријешићеш
се ѡѡѡ ѡѡовара, а онда ћеш, када изаћеш на слободу,
наћи себи дјевојку са којом ћеш, надам се, биѡѡи
срећан.*

*Желим ѡѡи добро здравље и да ѡѡи дани ѡѡѡ
брже ѡролазе.*

Анђа Симић

Букадин је пажљиво склопио Анђино писмо, а потом га, као неку светињу, полако однео у свој кофер. Бледило које му је прелило лице говорило је да његовим садржајем није задовољан. Мало се чудило и самом њеном начину писања, и нехотице се запитао није ли јој неко помагао у састављању писма.

Лоше се осећао. Срећом, убрзо је наступило по-вечерје па се дочепао кревета, где је све било некако лакше: покријеш се по глави и ако треба исплачеш, а нико не види нити те шта пита. То је једино место које сваком осуђенику омогућава да побегне из зеничког пакла и буде с онима до којих му је стало. Ове ноћи то ће бити само Анђа, са којом је мислио да подели цео живот. Волео ју је неизмерно. Њено лице уоквирено црном косом као ореолом, њен разговор, њен осмех, њену душу, све њено било му је лепо и

мило. Од љубави према њој био је ослепео за све друге девојке око себе.

И сада, ово писмо уместо да га је нахранило снагом, само му је прса напунило неком муком која је успоравала рад срца и заустављала му дах. Борио се да се смири, да дође до ваздуха, али му није успевало. Мучило га је то што му жели срећу са другом и што није могла снаге да му одговори има ли сада момка и да ли се коме обећала. Лежао је у кревету, али је био далеко од павиљона, од затвора и саме Зенице. Шетао је по своме Жарачу, али без снаге да са било киме поприча. Све је само немо посматрао, патио и плакао.

Пролазила је ноћ, а Вукадин се једнако рвао сам са собом, борио се до пред зору, а онда, исцрпљен, коначно заспао.

И таман кад је затворио очи, у сну му се појави отац Ђуро. Прво је чуо снажан и промукао његов глас, а потом угледао гроб. Свеж, а земља црна, погдегде ишарана жутом иловачом, као да је јуче сахрањен. И одједном се тај гроб расклопи, као да га је неко мачем расекао, и из њега се уздигну Ђурина снажна рука са стиснутом песницом. Препознао је Вукадин ту руку, и вриснуо. Она се на то одмах увукла у гроб, а он је скочио из постеље и, тетуралујући се између затворских кревета, журио ка тоалету. Осећао је тако снажну мучнину да је мислио да ће исповраћати и прво мајчино млеко што је посисао. Гурнуо је главу под чесму и тако гласно зајечао да је пола павиљона пробудио. Дотрчали су до њега Бранимир, Радомир и Милан и онако бледог и мокрог вратили га до кревета.

Ништа није говорио, само се дрхтавим рукама пресвукао, и легао као у гроб. Тако је и дочекао јутро, трудећи се да мисли о свему другом само не о сну.

Освануо му је тежак и бљутав дан. Спремао се за посао, а све му се чинило да до погона неће ни стићи. На прозивци је једва чуо своје име.

Та свакодневна прозивка и постројавање њега су, као и многе друге робијаше, веома нервирали. Све их је доводило до лудила то стално проверавање бројног стања, а свесни су сви да нико није побегао јер је то из зеничког казамата било незамисливо. Вукадину је ово малтретирање чини се падало теже него сам рад у Ливници и високе норме које је требало испунити. У погону се све знало, и било просто, да простије не може бити: добијеш од шефа задатак, узмеш алат и кренеш у испуњавање норме. А овде, када год су их прозивали, редовно су следовале и батине. Од њих педесет, колико их је, рецимо, из његовог павиљона кретало у смену, увек је неко каснио, и ту су почињале муке. Довољне су некада биле секунде, па ако је чувар нервозан, зачас зафијуче палица. Нема тога чувара који је није употребљавао. Разлика је била само у томе ко је од њих где ударао. Робијаша су ценили оног чувара који није тукао по глави, за друге делове тела мање су бринули. Таквога, који је избегавао главу, звали су оцем или бабом, и говорили да је добар ко хлеб. Због тога је прозивка свима тешко падала, а Вукадин је чак говорио да би лакше поднео ако би батине падале по његовим леђима, него да гледа док другога безочно ударају.

И овога јутра, током прозивке, двојица осуђеника су од чувара Тамића добила неколико палица по

глави. Робијаше су крвнички ударали затворски чувари Књажевић, Марко, Раиф и Бруно, кога су прозвали Црни облак због тога, како су говорили, што се никада ни на рођено дете није насмејао, међутим Тамић се разликовао од свих њих по томе што је напросто уживао у батинању. Њега су туђе патње духовно храниле. Нарочито се према политичким осуђеницима односио као звер. Довољно је било да осуђеник само неколико тренутака закасни на прозивку па да га он пропусти кроз своје шаке или неколико пута, како је он говорио, опаше мркуљом. Све је зависило од тога за шта је био орнији.

Стигао је Вукадин до свог погона, укључио машину, али му ништа није ишло од руке. У шта год да је погледао, свугде само Ђурина песница из ноћашњег сна. Никако није могао да се ослободи те слике, тако да је било право чудо како је прегурао тај дан на ногама, а камоли како је испунио норму. Шеф Рефик као да је приметио његову одсутност па је неколико пута застајао поред његове машине и шубле-ром контролисао димензије рупа које је бушио.

Данас Вукадин свештеника Јову у шетњи није могао видети, и то је оно што га је додатно мучило. Када се вратио у павиљон, покушао је да чита Свето писмо Новог завета, али му није баш ишло.

Сећао се како је дошао до ове свете књиге чије је држање у затвору било строго забрањено. Свештеник Марко га је саветовао да оде у библиотеку и затражи на читање сабрана дела Вука Караџића, а међу тим књигама биће и Вуков превод *Новога завета*.

Ацо, робијаш који је радио у затворској библиотеци, волео је када неко узме одједном више књига – тако он има мање обавеза, те се није ни запитао зашто то Вукадин чини. Свештеник Марко је све то знао, а и сам се већ више пута уверио да је библиотекар још мање бринуо када ће му ко књигу вратити, тако да је Вукадин могао да *Нови завети* задржи месецима.

Данас је узео да чита Христово исцељење болесног човека код бање Витезде, и на тренутак застао тихо се у себи молећи да и њега Господ, као што је излечио тога болесника, ослободи ноћашњег сна. И заиста, док је читао *Светио Јеванђеље*, ту претећу очеву песницу више није видео. То га је обрадовало, па је дуго остао упијајући живу реч Христову.

Долазак ноћи поново га је узнемирио. Шта ако се сан понови? Легао је у кревет као у сопствену раку, усрдно се молећи.

Пре доласка на робију Вукадин није био нешто посебно побожан, али сад су га мука и невоља притисле као никад до тада, а савет свештеника Марка да је молитва најбољи лек у оваквим условима, утицали су да се умногоме промени. Сан који је доживео прошле ноћи натерао га је да и ноћас спас потражи у молитви. Међутим, када је заспао, он се поновио. Видео је очев гроб, само је сада уместо његовог громког гласа чуо грмљавину, и видео светлост која је, попут муње, пресекла гроб, одакле се опет појавила она иста рука. Скочио је, и сав се тресући отрчао до тоалета. Био је мокар од зноја као да је из реке изронио. Једино што сада није осећао онолики страх који га је претходне ноћи онако силовито згромио. Враћио се у кревет али, све до јутра, сан није дочекао.

Чудесан лек

Сутрадан, по завршетку смене, Вукадин је током шетње наишао на попа Јову, и с њим цео сат остао у разговору.

Откако је свештеник Марко изашао из затвора, Вукадин се једнако осећао несигурним – више није било никога кога би могао да упита за савет или затражи утеху. Када је једне прилике чуо да је у затвор дошао свештеник Јово, обрадовао се, али се при њиховом првом сусрету много разочарао. Био је Јово сасвим другачији, и у односу на Марка некако строг и од мало речи. Није се упуштао у празну причу, тако својствену многим осуђеницима, чему је и Вукадин био склон.

За разлику од попа Марка, који се никоме није супротстављао нити ишта замерао, већ је пуштао свакога да слободно говори оно шта му је на срцу, свештеник Јово био је сасвим другачијег става. Прво, никоме није дозвољавао да га ословљава са попе, па ни Вукадину, а друго – није се трудио да другоме иде по вољи, већ је радио и поступао како је он сматрао да треба. Све је мерио Христом, и Њиме секао и пресецао чак и веома замршене чворове. Био је сурово искрен, без обзира на то свиђало се то некоме или не.

Тако се замало десило да овог дана Вукадин с њим засвагда прекине. У срце га је био погодио и разбио му дотадашњи штит који га је све време бранио, тако да му се тај разговор дубоко урезао у памћење.

– Оче, – ословио га је Вукадин данас, благим гласом, у страху да ли ће га разумети – имам једну мучку са којом не могу сам да се изборим.

– Да чујем – рече отац Јово и успори корак.

– Добио сам јуче писмо од дјевојке коју волим као очи своје, и много ми је тешко. Надао сам се да ћу с њом да се вјенчам јер без ње мој живот у ствари и не би био живот, али она сада не мисли тако. Пише ми да су године робије несавладива препрека за нас двоје и да неће да ми даје никакву наду. Највише ме је забољело то што ми жели срећу са оном дјевојком коју будем изабрао када изађем са робије. Није ми одговорила има ли момка, да ли се коме обећала и, уколико није, да ли би ме чекала. Сада каже да су године робије препрека свим нашим плановима, иако је сама говорила да је љубав јача од свега. Знам ја шта је у питању, али она управо то заобилази. Неће она оцеубицу за мужа, па то ти је. А јесам ли ја крив што сам га убио? Нисам. Сам је себи пресудио. Он је крив што сам ја сада овдје и таљигам ове дуге године. Окачио сам себи око врата... ма каквог врата, на чело сам закуцао таблицу на којој пише да сам оцеубица, и тога се до краја живота нећу моћи да ослободим. И када будем умро, са кољена на кољено ће се то преносити. Причаће људи, не може им се забранити, али шта сам ја ту крив? Ево, двије ноћи заредом, управо откако сам добио ово Анђино писмо, сањам очев гроб како се отвара и његову стиснуту песницу. Као да се и мртав буни против ње, као што је то и за живота чинио. Први пут када сам то доживио, посебно његов крик који ми је срце зауставио, умало

нисам умро. Заиста не знам како сам ту ноћ претекао. Други пут, то јест ноћас, тога гласа више није било, али је отварање гроба пратила јака грмљавина која је небо и земљу саставила. Од тога сна нешто се у мени сломило. Моја досадашња снага и сигурност су ме напустили. Немам више онај ослонац који сам прије имао. Једноставно, губим тло под ногама, и од тога ме хвата страх. Плашим се да се не повампири, па куд сам онда приспио.

– Е, па Вукадине, колико видим, узалуд се ја трудим. Причаш како се не раздвајаш од Светог писма и да га свакодневно читаш, а овамо кажеш да страхујеш да ти се отац не повампири. Хоћеш ли глогов колац да ти дам па да га прободеш и будеш миран.

– Па старији људи су ми говорили – одговори још тишим гласом Вукадин – да је било таквих случајева.

– Гдје их је било? – питао га је свештеник. – И да ли је ико видио иједног повампиреног човјека?

– Не знам, али сам чуо.

– То су глупости. Уосталом, ево, до сада си вјеровао тим старијим људима, а од сада вјеруј мени, а ја ти кажем и тврдим да вампира нема. Невјероватни смо ми – наставио је свештеник Јово као сам за себе. – Истина је да у скоро свим народима у свијету постоји сујеверје, али ми смо, чини ми се, у томе најбогатији. Ми не само да смо сујеверни, већ смо и сурови. Коцем идемо на мртве људе. Страшно! А ти, Вукадине, кад већ читаш Свето писмо, сигурно си видио какво је јеврејско сујеверје. И код њих је било оних, као што их вјероватно и данас има, који су сујеверни као и ти, али они нису користили нити сада користе

колац. Довољно је да покојника само мало око уста и носа намажу медом, и били су сигурни да га неће запосјести зли духови. Сјећаш се, и Христос када је васкрсао, Његови су ученици помислили, како пише у Светом писму, да је дух. И Он, разумјевши њихове мисли, каже им да виде руке и ноге Његове, и да Га опипају и увјере се да је Он, јер дух нема тијела и костију. Потом их пита имају ли шта за јело. И шта му они дају? Комад рибе печене, и меда у саћу, јер су вјеровали да ће од меда, уколико је дух, побјећи. Међутим, Он је узео и пред њима све појео, и тиме показао да није дух. Зато се, Вучко, остави коца и пригрли молитву. Нема бољег лијека од искреног разговора с Господом.

– Молим се ја, оче, и разговарам, али ово је јаче од мене. Зато сам и желио од Вас савјет јер ово што осјећам ме разара.

– Рекао сам ти савјет: молитва и само молитва, какав би други и бољи лијек желио!?

– Ја сам мислио да због овога што осјећам одем код љекара и затражим преглед код неког психијатра, или психолога, код било кога, само да ме овог терета ослободи.

– Ти мислиш да ћеш се свих тих проблема ријешити тражећи помоћ од психијатра овдје у Зеници?

– Па ко да ми помогне?

– Ти сам себи највише, па тек онда и сви други у које се надаш. Мораш се прво сусрести са самим собом и очистити просторију свога срца како би се у њега уселио Христос.

– То сам већ учинио – рече му Вукадин некако стидљиво.

– Судаћи по твојем гласу очито је да ниси – одговори му свештеник и застаде, мјерећи га очинским погледом од пете до главе.

Овакав разговор Вукадин до сада никада и ни са ким није водио. Свештеник Марко је био друга прича. Саслуша те, посаветује и никада те не прекида док причаш. Овај Јово није му дозвољавао малтене реч да каже док он говори. Вукадину је то тешко падало, али је одлучио да буде стрпљив.

– Овдје си због убиства, – наставио је свештеник – и тај рачун си сам са собом свео, подвукао црту и дошао до резултата.

– Не разумијем Вас, оче.

– Није тачно да не разумијеш, само ако хоћеш да будеш искрен и признаш, рећи ћеш ми да је тај резултат 1988.

– Опет Вас не разумијем. Какав рачун, какав резултат?

– Јел’ ти 1988. године истиче казна?

– Да.

– Е, па мораћеш да промијениш формулу којом си до сада рачунао. Не можемо да налазимо оправдање само за себе, а све друге да кривимо. Тај рачун, којим све себи опрашташ а другима товариш, није добар. Прво ми кажеш за оца: па шта ако сам га убио? Потом још додајеш и да страхујеш да се не повампире. Разумијем ја све околности које су те довеле до убиства, али не можемо тако ићи кроз живот. Каква је то твоја логика? Отац је крив што си га убио, а твоје је само да на робији одбројиш године.

– Шта сам могао друго већ да га убијем? – поново ће Вукадин.

– Па могао си управо да га не убијеш. Да си га, рецимо, молио и преклињао да то не чини, можда би се смирио и све би имало другачији ток. Он би, рецимо био жив, а ти не би био оцеубица нити би под тим теретом, како кажеш, бројао ове зеничке кругове. Мајка би можда преживјела, можда и не би, али ти зато не би био крив, као што ни сада ниси, али јеси одговоран за оца што си га смашио оним проклетим каменом. Њиме си не само њега убио, већ и себе довео у овај зенички логор. И сада се овдје понашаш као да су сви криви што си осуђен, сем тебе. Занемарујеш чињеницу да у овом паклу никоме није потаман. Сви имамо неку муку која нас притиска. Окрени се и погледај лица око себе. Јуче сам добио писмо од супруге која пише да су ми дјеца болесна. И шта треба сада да радим? Да осуђујем све око себе. Не иде то тако. Морамо своју наду да полажемо на Господа и да гледамо напријед. Најлакше је окривити све, а себе сажалевати. Један светитељ је говорио *да оном ко сагледа себе и своје њрехе њоме сви дрући људи изледају свейи*. Зато сиђи у своје срце и не осуђуј оца, већ се моли Богу за њега. И упамти, ако будеш јак па опростиш и замолиш друге за опроштај, Господ ће ти дати снагу за нови почетак, за нови живот.

– Разумијем ја вас, али ви не разумијете мене. Да сте познавали мога оца, не бисте тако говорили. Он је био најјачи човјек у неколико села. Ту ноћ је био као разјарени лав, и нема тога човјека који би смио ући код њега у собу. Питајте било кога у Жарачу па ће вам рећи какав је то снагатор био. Радије би бијесном тигру у кавез ушао него њему у руке допао.

– Добро, – рече Јово – ако му ниси смио прићи, онда је требало да изађеш из куће и зовеш у помоћ. Зашто ниси отишао у милицију па нека се они са њим боре? Имају искуство, а уосталом, то им је посао, а не да малтретирају поштен свијет. И да си тако урадио, остао би чист и без ове муке и снова који те сада прогоне. Уколико разумијеш ово што ти говорим, онда ће ти свака мука овдје бити лакша. Мораш да се промијениш. Не можеш рећи да не жалиш оца, а у исто вријеме се љутиш на дјевојку што ти је рекла истину. Па шта је друго препрека вашој срећи ако не године робије? Личиш ми на једну млађу жену која је, прије неколико година, дошла код мене у храм и затражила да се исповједи. Морам ти рећи да сам био изненађен њеним приступом, односно њеном озбиљношћу и страхопоштовањем које је показала. И када сам јој рекао да се може исповједити, она ми је веома забринуто рекла: „Оче, кајем се, што сам слагала.” Ово ме је још више изненадило. Боже, помислио сам, каква је ово честита душа када је дошла због тога да се исповједи. Па данас сви лажу немилици, а она ето превалила преко двадесет километара да би се тога ослободила. Почнем да је тјешим и објашњавам јој како скоро сви понекада слажемо, и како је важно само да та њена лаж није произвела лоше посљедице по било кога. „Па управо, оче, због тога сам и слагала да се нешто лоше не би десило.” Овим ме је још више заинтересовала да чујем о чему се ради, и рекох јој да ми све то искрено исприча. „Па ево, оче,” – поче она охрабрена – „већ пет година ја имам човјека са којим се волим и без кога не бих

могла да замислим свој живот.” Застала је, и та ћутња баш је потрајала.

Настави, рекао сам храбрећи је.

„Знате, овај човек о коме вам причам ради са мном у фирми, и волим га као никога. Муж је посумњао у мене, и када ме је притиснуо да признам, ја нисам имала куд већ да слажем да то није истина. Кајем се због тога, и све ћу мужу рећи једнога дана, али онда када за то дође вријеме. Сада ми није преостало ништа друго већ да чекам да нам дјеца буду пунољетна, јер не бих жељела у овом узрасту да их траумирам. Тада ћу му све рећи и наставити да живим са овим човјеком без кога би мој живот био мука и пакао.”

И поред дугогодишњег искуства и после хиљаде исповијеђених лица нико ме није овако покосио. И дан-данас се чудим како сам тада остао на ногама. Исповиједао сам убице, најтеже криминалце, али ме нико као ова жена није разоружао. „Изненађен сам”, признао сам јој, једва дошавши до ријечи, „и не могу да повјерујем да се ти исповједаш и кајеш што си слагала мужа, а не исповједаш се и не осјећаш кајање што годинама чиниш прељубу.” „Ја тог човјека, оче, волим”, била је упорна. „Можете ви да се волите, али то што чините је смртни гријех. И жао ми је што ти то не осјећаш.” „А шта би то требало да осјећам?” „Па, да је прељуба неупоредиво већи гријех од тога што си мужу слагала да је не чиниш.” „Први пут, оче, чујем да је љубав коју ми једно према другом осјећамо – гријех. Па то је нешто најљепше и највредније што имамо. Без тог човјека ја не бих могла да замислим

свој живот.” „Истина је да љубав није гријех, али то што ви чините није љубав, већ прељуба, а она је смртни гријех.” „Око тога се, како видим, нас двоје до судњег дана нећемо сложити”, рекла је, потом се хитро окренула и отишла из цркве.

– Овом својом причом си ме, Вукадине, данас на њу подсјетио. Мучи те писмо које си добио од Анђе и жалиш се што није написала оно што си ти очекивао. Умјесто да цијениш њену искреност, ти се љутиш и кривиш је. Потребно ти је покајање, Вукадине, које је најбољи лијек за здравље сваког човјека. Не треба ми пред другима, нарочито пред свештеником, да се приказујемо љепшим него што јесмо, већ је потребно да исповједимо оно што нас притиска, и да се због тога искрено покајемо. Можемо ми да причамо шта хоћемо, али нас Господ Христос види баш онаквима какви јесмо, а *најљепши* смо, како каже Достојевски, *онда када се кајемо*. Ти си себе убиједио да ниси крив и да немаш разлога да се кајеш, и због тога из дана у дан све дубље тонеш. Не смијемо, Вукадине, да се навикавамо на гријех. Плашим се за тебе што кажеш да би ишао психијатру оvdје, на преглед. Упамти, док си на робији, немој ни случајно да им постанеш муштерија, јер се у комунистичким затворима све злоупотребљава, па и медицина. Ако те они скопају у своје руке, тешко ти је теби. Лакше ће ти бити отићи на Марс неголи се из њихових канџи ишчупати. Довољно је само да им кажеш ово што си мени рекао, и да ти одмах успоставе дијагнозу шизоафективна психоза, па се поздрави са бијелим даном да ћеш га икада више видјети. Одвешће те у затворску

психијатријску болницу, а отуда ко да те ишчупа. Да смо ми на слободи, то је друга прича, не само психијатра, већ бих ти кога хоћеш препоручио, али овдје их се клони. Једино што ти могу рећи јесте да све оно што те притиска због учињеног недјела, што те мучи, не тајиш и држиш у себи, већ се отвори и све чињенице реално сагледај. Ако ти је лакше, не мораш ни мени да причаш. Онај са ким си близак, повјери му се. Ако немаш таквог, имаш Господа, њему све реци и, вјеруј ми, чуће те, и биће ти лакше. Али, проблем је у теби, што си се затворио. Чим тврдиш да су сви други криви осим тебе, буди сигуран да ће ти једног дана све са каматом стићи на наплату. Зато слободно поцијепај свој рачун у ком си приликом сабирања и одузимања дошао до резултата 1988, и обрачунај се с тим што те мучи, а не да то потискујеш и игноришеш. А када са собом сведеш рачун, онда ће ти све друго бити мање важно. Само из такве борбе ћеш изаћи као побједник и бољи човјек. И онда ћеш и ту дјевојку која ти је написала писмо разумјети, а не осуђивати. Стави се у њен положај па ћеш видјети како јој је, и какву си јој муку нанио. Не питаш се зашто се још није удала? Обиљежио си је за цио живот. Када то схватиш, онда ћеш јој одговорити и захвалити, а не исказивати свој бијес као да је она погрјешила, а не ти. Напиши јој да је волиш, да јој желиш добро, јер ономе кога волимо, и до кога нам је стало, не желимо да пати већ да буде срећан. Према томе, пожели јој лијеп живот са неким другим када ти се већ није дало да то будеш ти. Тако ћеш је растеретити и она ће те увијек по лијепом помињати. У противном

ћеш јој на душу натоварити каменчину исту онакву којом си оца у потиљак погодио. Молим те, послушај ме и не дозволи да те она презире. Схвати да су се огромне године препријечиле испред вас. Па, зар можеш очекивати да те све вријеме чека. Не само што немаш право на то, већ то није ни реално. И жене које су живјеле са људима у браку, и имале са њима дјецу, разводиле су се и удавале због много мање година робије, а ти хоћеш да те она, која је слободна дјевојка, чека петнаест година. То је сулудо. Закључак да су сви криви, сем тебе, не може да држи воду. Можда на краће вријеме и може да нас завара, али на дуже стазе нема шансе. Наставиш ли тако, пући ћеш, Вукадине, а онда ти нема помоћи. Зато сада иди у павиљон, имаш пред собом три ноћи и три дана, добро размисли, па ако одлучиш да кренеш овим путем, који сам ти предложио, спреман сам да ти помогнем. Уколико будеш неодлучан и наставиш по старом, онда упамти да ћеш бити власник оне дијагнозе коју сам ти мало пре поменуо.

Крај шетње спречио је Вукадина да свештенику не каже неку тешку реч, јер га је овај разговор био веома узнемирио. Растали су се, а Вукадин је у павиљону сам са собом наставио дијалог тамо где га је у шетњи са свештеником прекинуо.

Зар је могуће – чудно се – да оваква разлика постоји између два попа једне те исте Цркве?

Хајде да је таква разлика између Јове и католичког фратра Фрање или хоће Мухарема, али да буде толика разлика између Марка и Јове – то му никако није ишло у главу.

Шта то ја потискујем у себи? – питао се. Како му није јасно да ја оне ноћи нисам имао куд? Зар да голорук молим човјека који сијева крвавим ножем у руци и сипа ватру на све стране? Што га не упитам, а не може човјек свега да се сјети на вријеме, да ли би му он ушао у собу, ако већ мени савјетује? Или, онај његов приједлог да сам требао да истрчим на двориште и зовем у помоћ. Мој попе Јово, причаш тако јер га не познајеш. Па, он би ме до излазних врата стигао. И да ли би ти оставио своју мајку да је отац немилосрдно боде ножем, или би је спасавао онако као и ја што сам учинио. Лако је јуначити се послје боја, али је тешко тада било бити у мојој кожи и донијети праву одлуку. И сада би, по његовом суду, ја требало да се кајем?! Уосталом, нисам ни мислио да ћу га убити. Он је за све крив, и коме сам год испричао, тај се са мном сложио, сем овога попа. Крив си, крив си, дијагноза па дијагноза.

Потом је отишао до свог кофера и поново извадио Анђино писмо. Пажљиво је срицао реч по реч, и ништа ново није открио. Дуго је гледао у исписане редове и размишљао о ономе што је са свештеником Јовом разговарао. Срце, у коме је одавно утихнула радост, гушило се у сузама које су навирале попут бујице. Та поплава доносила је са собом слике из прошлости, ломећи му груди.

Прва у том низу била је слика његове баке Анице коју је гледао како у кошуљи, белој као бехар, опасној шареном тканицом, и у свилом извезеном јелеку, пали кандило пред иконама поређаним на источном зиду; затим узима малу кадионицу, вади жар из пећи,

на њега ставља тамјан и кади кућу. Ништа Вукадин није тако волео као мирис тог тамјана. Посматрао ју је како после кађења стоји пред иконама и дуго се Богу моли. Деда Алекса и мајка му Љубица понекада су јој се придруживали, отац Ђуро ретко, у последње време скоро никако. Он се већ био приклонио новим властима које су у Жарачу својски прогониле Бога и прилично се удаљио од цркве, олтара и молитвеног огњишта. Међутим, пред бакином вером био је немоћан. Ране које је она задобила у току рата мушки је носила, без жеље да их било с ким дели. Два њена старија сина, два сокола, Недељко и Божидар, 1943. године су, у цвету младости, пали на бранику свога села од усташке руке. На Озрен је, како је бака често говорила, тог 11. новембра ударила некаква 392. легионарска дивизија, у којој су већином били Хрвати. Партизанске јединице, које су ту биле, у паничном су се страху разбежале, не марећи ни за своје рањенике, а четници су сами прихватили борбу, бринући чак и о тим рањеним партизанима. Тога дана оба сина су јој погинула. Због тога нико није смео да јој приговара што иде у цркву – ни нове власти, а ни они који су их подржавали. И тако су, највише захваљујући њеној упорности и истрајности, у њиховој кући остали да живе Васкрс, Бадњи дан и Божић, Тројице, Крсна слава и други празници, заједно са прелепим обичајима који су их пратили.

Од свих слика пред њим се најдуже задржала она када се бака свечано спрема за Свето причешће. Ту ватру у њеним очима Вукадин никада неће моћи да заборави. Чинило му се као да се тада све радости

које је икада у животу доживела, стапају у једну, која је носи до цркве.

За овом сликом дошла је слика собе на чијој средини је колевка у којој је Вукадин као беба љуљан. Поред ње видео је дрвену синију, наћве, жуње, проју и погачу. Затим врели сомун испечен на огњишту испод гвоздене пеке. Потом му се поглед задржао на дрвеном вретену и преслици, разбоју и малом чунку којим су се ткали шарени ћилими.

Веома јасно је разазнао и своју мајку како снажно удара пракљачом и убељује рубље у бистроме виру на потоку који се и звао Лејкића поток, због тога што је скоро километар ишао кроз њихово имање. Гледао је, онда, како се уморна, повијена скоро до земље под пуним рубињачем опраног веша, споро корачајући узбрдо враћа кући. Прилазила би затегнутом конопцу и китила га белим кошуљама и свим оним што су њене вредне руке опрале. Потом би обрисала зној са лица и настављала да обавља све остале послове који су је чекали, а њих никада није мањкало.

Угледао је и оца Ђуру како, пун снаге, на трактору лако управља плугом орући тешку земљу. Видео је, онда, зелену траву оквашену јутарњом росом, и њега, са другим орним косцима, како је слажу у откосе. Слушао их је како, загрљени, у хладу певају озренске изворне песме после откивања отупелих коса. И поново је и овде видео мајку како им, у набреклој шареној торби и пуних руку, доноси ручак.

Гледао је румене петроваче јабуке које су најављивале зрело класје и оштре српове у рукама вредних жетелаца. Потом је пред њега изашла слика прела на

коме су младе руке девојачке с песмом преле вуну, плеле џемпере и чарапе за зиму, и везле девојачке пешкире за удају.

Пред очима су му затим пролазиле слике зеленог чаира, хладног извора и стада оваца и говеда, како пландују у хладу. Сећао се тих топлих лета и снопова пшенице који су слагани у крстине, затим гумна, трактора и вршалице коју је хранио својим младим и снажним рукама. Видео је чардак и волове како вуку пун плетер жутог кукуруза, затим казан и људе окупљене око њега који, пуни приче, чекају да протекне ракија бистра као суза девојачка. Гледао их је како загрљени певају, али гласа им није чуо. Потом је дошла слика пушнице у којој над љесама повијени пушничар, и остала му чељад, вредним рукама ређају сирове, а потом купе суве шљиве. Одједном се преко ове слике прелио весели црквени сабор код манастира Светог Николе на Озрену, и развијено коло у коме је он лебдео играјући поред Анђе, док их је бака Аница некако смерно са стране посматрала.

Захваљујући овој слици и сетио се да му је управо бака Аница прва рекла да је Анђа Николина девојка за њега. То сећање га је обрадовало, али и заболело. Ове ноћи није имао снаге да јој посвети више времена. Преварио га је сан, а у сну му није дошао отац, већ мајка Љубица. Видео је и њу у сеоској кошуљи белој као снег, мада за живота такву никада није на себи носила, како га мирно гледа са благим осмехом на лицу. Није се уплашио нити је скочио из кревета као када је чуо онај страшни Ђурин крик и видео његову стегнуту песницу како извире из свеже хумке.

Чак му је по буђењу остао неки леп и топао осећај, који га је целог испуњавао. Та блага топлина га је некако изнутра грејала и гонила да се радује следећем дану. Нешто чему није знао име скроз га је испунило, и није могао да опише то стање. Једноставно, лик мајке оживео му је слику угашеног огњишта, али и учврстио наду да љубав није угашена. Управо љубав му је јутрос грејала груди и давала наду да живи. Ишао је, као и сваки пут, с муком у погон, али данас није имао онај осећај испражњености и страха, који га је био спопао после претходних снова. Било му је много лакше, и једва је чекао да се састане са свештеником Јовом и све му исприча.

Међутим, наше планове често други покваре, тако се ни он тога дана није срео са попом Јовом. Ни крив ни дужан се, наиме, обрео у самици у Другом павиљону, познатој Стаклари. А завршио је тамо због спасавања Хасана Биберовића на кога је Шеница, како су звали Расима Мујагића – због тога што је стално говорио шеница уместо пшеница – насрнуо оштрим сечивом. Хасан је био велики као стена, јак и веома храбар, а Шеница онижег раста и велика прзница. Није смео ни за живу главу да дозволи да га овај дограби у руке и зато је испод робијашке блузе увек носио нож.

У зеничкој робијашници није био никакав проблем имати нож. У Брусионци, која је радила у три смене, често су се брусиле шаторски кочићи, од којих се за само неколико минута могао да направи нож. Додуше, више би личио на бодез, али ко је за то марио, важно је да одради посао, а нажалост, радио је.

Било је и правих ножева које су робијаши, кријући се, правили у алатници, али они су ређе били у употреби. Већином су завршавали као успомена са робије. Међу оним робијашима који су имали право да излазе из затворског круга, а таквих је било стотињак, проналазио се онај који је био поверљив да би тај нож изнео и, по договору, доставио на дату адресу.

Један од таквих који је нож, као украс, тим путем послао кући био је и Јозо од Дервенте. Добио га је на поклон од Шаргије, како су сви звали Филипа Мајсторовића, због његовог свирања на овом инструменту. Шаргија је не само по презимену био мајстор, већ се за њега, по оној народној, говорило да *шио оком види, ѿо рукама најрави*. Нож је био јединствен. На сечиву му је написао посвету *од јарана – јарану*, а рукохват је био право ремек-дело – тако лепо украшен да је свако ко га је видео, остајао без даха.

Овај Јозо је ножем убио Винка Јелачину, снагатора кога се неколико села плашило, и тиме се хвалио робијајући четрнаест година у Зеници. Изашао је, и након само десет месеци се опет вратио у Ка-пе дом. Управо оно сечиво на коме је писало *од јарана – јарану*, зарео је у срце Јурици, који је насрнуо на њега у намери да освети брата. За ово убиство Јозо је осуђен на само осам година робије јер је дело оквалификовано као нужна одбрана. Вероватно би добио и мање да није био повратник, али пошто јесте, онда је суд примењивао други кантар.

Тако је Јозо наставио поново да броји године у зеничкој робијашници и прича о свом јаранском ножу који му је спасао живот.

Поменутог јутра Шеница је ножем, не онако лепим какав је Јозо имао, већ оним избрушеним од шаторског кочића, с леђа насрнуо на Хасана. Опазивши ово, Вукадин га је ухватио за руку у намери да спречи зло, али Шеница, ем тврдоглав ем зао, уместо на Хасана, окренуо се и ножем пошао на Вукадина. Овај је голим рукама ухватио нож, отео га од Шенице и бацио, а потом његовом главом неколико пута ударио о зид, који се показао много тврђи од његове празне тикве. Шеница се стропоштао на прашњави бетон као да никада на ногама није ни стајао. Нож који му је Вукадин отео дограбио је дежурни милицајац, а потом их обојицу спровео у Стаклару и усамичио. На срећу, затворски чувар Аго, веома коректан човек, који је убрзо преузео смену, одмах је Вукадина одвео у амбуланту, где му је заустављена крв и ушивена рука, док је Шеница одвезен у градску болницу.

По указаној помоћи Вукадина су поново вратили у самицу, и у њој је, ни крив ни дужан, остао месец дана. Узалудно је било Хасаново, и нарочито Хилмино сведочење, који су тврдили да Вукадин ништа није крив и да је само спасавао Хасана. Управа је била неумољива: за разбијену главу је месец дана самице најмање што је могао да добије. Шеница је по повратку из болнице кажњен са шест месеци изолације, тако да на круг више није излазио већ су га, право из Стакларе, преместили у Ка-пе дом у Фочи, где је наставио своје робијање.

Прошао је тако месец од оног реченог дана када је Вукадин требало поново да се види са свештеником

Јовом. Сад се чинило да је и боље што се раније нису видели, јер је самица Вукадина охладила и потпуно омекшала.

Када човек остане без игде икога у четири зида, тада му се Бог сâм јавља. Некога тај сусрет обори, а некога подигне, зависно од утамниченога. Вукадина је, на срећу, подигао и оснажио. Имао је довољно времена да о свему дубоко размисли. Схватио је да не може све, почев од мртвог оца, затим Анђе, судија, поротника, милиционера и робијаша да криви и осуђује, а себе да оправдава. Анђи би, само да му је у самици било дозвољено, написао то проклето писмо, чак и лепше од онога садржаја који му је свештеник Јово предлагао.

Дани проведени у самици су, ако ишта друго, помогли Вукадину да се на један сасвим други начин суочи са собом, са Анђом и покојним оцем. Снови, којих се пре месец дана плашио, у самици су га оставили на миру. Захваљивао је Богу због тога јер се већ био нашао на ивици провалије.

У првој шетњи по изласку из самице успео је да се види са свештеником Јовом, али док му је испричао шта се све десило и како је због Шенице доспео у самицу, дошао је крај шетње – тако да нису ни стигли да наставе пређашњу причу. Отишао је у свој павиљон и решио да Анђи коначно напише то дуго смишљано писмо. Али, упркос томе што је већ месец дана у глави правио концепт, опет му није ишло. Цепало је лист за листом, мучио се. Примицало се већ и повечерје, а он се није померио од прве реченице. Гледао је у бели папир као у стрељачки вод, а очи су

му се готово напуниле сузама. Желео је само једно: да је дотакне својом руком, уверен да би она у тој топлини осетила колико је воли, и све би било другачије. Ни пољубио је никада није, осим у сновима, а и они су били тако ретки. Није се мирио са обичајима који су налагали да се са девојком не сме ништа имати пре брака, и то га је мучило. И у колу, док су играли, само су се за врхове прстију држали. Сада је жалио за њом као да ју је сахрањивао, па отуда и оволика мука у трагању за правим речима. Имао је осећај као да јој је састављањем одговора на њено писмо ковчег тесао. Дуго се мучио, али – није ишло. Прошла је и ноћ, у којој га, на срећу, опет у сну нико, ни од покојних а ни од живих, није узнемиравао.

Радовао се јутру и новом дану. Та радост чинила је да издржи сва искушења која су га у Зеници сналазила, а било их је напретек. Испунивши норму, тог првог дана по изласку из самице, и вративши се у павиљон, сео је и за само неколико тренутака ставио на папир оно што је у њему толико дуго сазревало.

Драја Анђо,

Знам да ћеш се изненадити што те јако зовем, али не могу проћи себе. Драја си ми и остала ћеш јаква док живим. Хвала ти што си ми послала ово писмо и њиме ме усрећила. Сваку твоју ријеч сам ја неколико пута читала и оне су ми још љековитије мелема исцјељивале ране у мојим јрудима. Чини ми се да за овај бол који осећам и не још јоји бољи лијек од јоја. Свјестан сам да су јодине јрејрека свим нашим сновима, али те

молим да не ѿресѿанеш да ми ѿишеш о себи, о ѿвојима, о нашем селу и свему ономе шѿо се у њему дешава. Ти знаш да ѿе волим као никоѿа и да ѿи од свеѿ срца желим да са оним коѿа изабереш будеш срећна. Вјерујем да само ѿи знаш да ово искрено кажем, као и како ми је ѿешико док ѿи ово ѿишем. И знај да ћу да живим само из разлоѿа да бих се сјећао ѿебе.

Исѿо ѿако бих ѿе замолио да ми у сљедећем ѿисму ѿошаљеш своју фоѿоѿрафију, јер ми је она коју си ми дала на ѿрелу код Брање Јањића, остила код куће, а немам никоѿа ко би је моѿао ѿамо ѿронаћи и ѿослаѿи ми.

Хвала унаѿријед и свако добро ѿи желим.

Твој Вучко

Сутрадан је Вукадин на круг за шетњу понео ово писмо и одмах га дао свештенику да прочита, са жељом да чује његово мишљење.

Свештеник Јово је, прочитавши писмо, само кратко закључио да је Вукадин кренуо напред, и да га то радује.

– Јесте да идеш полако, али је важно да напредујеш. Упамти, Вукадине, ако себи стварно желиш добро, онда мораш кренути тим путем да би се ријешо корова који те гуши. Много, много дубље мораш да зарониш у себе, јер живот без покајања је плитак. Сасвим плитак. Морамо да се учимо од великих људи, а највећи су светитељи Цркве Христове, који нам поручују да без покајања нема спасења. Они су наши путокази, а не ови данашњи властодршци који мисле

да су нешто стекли својим умовањем, несвјесни да им је све то знање, којим се хвале, Бог дао. И очи и ум и уши и руке и језик, и све докле бих могао овако да набрајам – све нам је од Бога. И они, умјесто да због тога Бога прославе, и заблагодаре му, окрећу празне главе на другу страну, горде се и залуђују друге око себе. Од такве њихове учености и отврднуло је неразумно срце њихово. И зато су нама свети Божји људи примјер за угледање, а не неки садашњи скоројевићи који одбацише свезнајућег Бога, и сами покушавају да се устолоче на његово мјесто. И зато слушај шта нам поручују они које је Бог прославио, они чија нам дјела говоре да су на Божјем путу, а не ови самољубивци. Ево, погледај овдје око себе па ћеш видјети коме се највише диве робијаши и кога величају. Славе оне који другима у пјескари, тукући се, поломе више ребара. Оне који су на себи истетовирали мноштво љutih звијери и пријетећих натписа. Нажалост, они који су најоскуднији знањем – највећи су хвалисавци. И сам видиш да је овај зенички кавез слика нашег друштва. И сада је овај режим, који се дрзнуо да сахрањује Бога, кренуо ударнички да нас који смо на Христовом путу суди на дугогодишње робије. Само слијеп и малоуман човјек то не види. Хвале се својом безосјећајношћу и суровошћу, и на све стране пропагирају грехољубље, сластољубље и гордост. Не би можда требало да ти све ово причам, али морам, јер ако се не вратиш, пут, којим си био тако тврдоглаво навро, одвешће те међу такве. Стога, ако хоћеш моју помоћ, пођи путем спасења, а не пропасти. Живот је тежак, а поготову овдје у овоме паклу, али је тежак због

нас, због нашег непокајања и упорности да истрајемо у своме гријеху. Уколико се окренемо Богу, онда ћемо са себе збацили огроман терет, и постати други људи, они који даровани им живот живе како доликује човеку. И Бог ће таквима помоћи и охрабрити их да издрже сва искушења и одавде изађу јачи него што су дошли.

После овога што је чуо, Вукадин се озбиљно замислио над самим собом и својим поступцима. Осетио је Јовину добронамерност и срчаност, које су га храбриле и повукле напред ка том првом кораку. Захваљујући овоме разговору променио је пар очију којима га је до тада гледао. И не само њега, већ и себе, и друге људе, и свет уопште другачије је видео, али није стигао да му све то каже, јер је затворски чувар објавио крај шетње, и њихов разговор морао је бити прекинут.

Свет Васе Томића

По повратку у павиљон Вукадина је чекало дежурство које му је, као никада пре, тешко падало. Пред њим је стајало рибање спољашњег и унутрашњег степеништа, све до уласка у спаваоницу. То се одувек рачунало као најтеже дежурство јер таман када један део завршиш, наиђе неко од осуђеника или чувара, и све испрља. Тај исти чувар, који ће касније белим папиром проверавати је ли све добро орибано, сада прљавим ципелама намерно шљапа горе-доле, и баш га брига што ће Вукадин до после поноћи остати савијен до пода са мокром крпом у рукама.

Свестан искушења које га је чекало, без икакве воље кренуо је на рибање. Сетио се речи Васе Томића, дугогодишњег робијаша, који је често говорио да човек у затвору мора увек да има свој свет. Када ти нешто тешко пада да извршиш, тада том послу дај други циљ и издржаћеш, говорио је. Тако је и Вукадин сипајући воду у канту замишљао да се спрема да ориба своју кућу пред долазак драгих му и важних гостију. И онда се заиста десило оно што се у затвору сасвим ретко дешава: сви су се робијаши смирили тако да нико, па ни дежурни милиционер, није шетао и ометао га. Ово је за Вукадина било право чудо, јер се веома често дешавало да се они који су прали степениште и физички обрачунавају са појединцима који су туда намерно пролазили само из жеље да напакосте. Једном је неки Остоја, био је негде са Мајевице, чак ножем насрнуо на робијаша који се за

време његовог рибања неколико пута мотао по степеништу. Закачио га је по лицу, право је чудо да му око није извадио. Наравно, због овога се хладио неколико месеци у изолацији, а потом је премештен у Градишку.

Ово је у Зеници била пракса које се затворска управа скоро редовно држала: чим се двојица потуку и закрве, а да не би дошло до освете, одмах би онога који је крив пребацивали у други затвор. Било је робијаша који су ову праксу и злоупотребљавали. С обзиром на то да је зенички казамат био најтежи од свих у земљи, појединци су једва чекали да се са неким од робијаша закаче да би их пребацили у неки други затвор. Бирали су притом оне осуђенике за које су знали, или претпостављали, да су од њих слабији, добро их испребијали, и онда, по издржаној изолацији, премештани су најчешће у Фочу, за коју се међу робијашима говорило да је хотел у односу на зенички казамат. Ретки су били они, као што је Остоја, које су упућивали у неку другу робијашницу.

Задовољан што је дежурство прошло добро, Вукадин је оставио крпе и четке у за то одређен орман, затим отишао до умиваоника, опрао ноге и мало се умио. О туширању није могло бити ни говора јер ниједан павиљон у Зеници није имао купатило. Постојало је једно, централно, на сред круга, али у њему се нико није могао туширати када му је воља, већ само после радне смене. И то је било оно што је, између осталог, робију у Зеници чинило неподношљивом. Истушираш се па тако мокар идеш до свога павиљона док напољу брије северац спуштајући температуру

и до минус двадесет степени. Многи су се тако преохладили, али никога за то није била брига. Један искрени милиционер је својевремено рекао Петру Тривуновићу, часном и поштенom човеку, да је он ту као затворски чувар, задужен само за његову кожу, а да ли ће га у њој раздужити живог или мртвог, то га уопште не интересује. И заиста су тога Петра, након одробијаних девет година, од четрнаест на колико је био осуђен, раздужили мртва. Кожа му је остала читава.

Те ноћи Вукадин се увукао у постељу и бацио у мисли о свему ономе што је са свештеником Јовом данас причао. Увидео је да је погрешно када је својевремено доносио суд о њему; сада је закључио да је то храбар и карактеран човек, који никоме не иде низ длаку, већ језиком као копљем крстатим сече неправду, лаж и клевету. Први пут је данас осетио ту његову снагу и одлучност да се ни пред ким, па мако он био, ако за себе сматра да је у праву, не повлачи ни за милиметар.

Сутрадан је Вукадин радио у другој смени, али до поласка на посао све време је рибао степениште. Ако се синоћ чудило што га нико није ометао, данас му се све вратило са каматом: ударила киша, па ко год би прошао степеницама, иза себе је остављао траг робијашких цокула. И таман када би се спремио да оде до чувара и пријави му да је посао завршио, и да се може обавити преглед, неко од осуђеника би прошао степеницама, и све упропастио. Ускоро је морао да пође у смену, а никако да заврши то проклето дежурство. Са великом муком се уздржавао да не

удари чувара по кривим устима кроз која је сикћући понављао:

– Није добро, није добро, мораш поново на рибање!

Нигде толико мржње у људима није Вукадин могао осетити као у зеничкој тамници. Из очију им је она киптала. Из уста је буктала. Са лица је палила. Рукама и ногама је рикала плашећи све око себе, упозоравајући на опасност. Међутим, код овог милицајца Јањића та мржња била је некако скривена. Једино су га те криве усне, танке као два жилета, одавале, и сведочиле да му је душа до врха испуњена мржњом.

Својом упорношћу Вукадин је ипак успео да ту мржњу, које је у Зеници заиста било и превише – јутрос победи, заврши дежурство и напокон оде у смену.

Пролазили су тако дани, сиви и једнолични, досадни и спори: рад у погону, дежурства у павиљону, затим ванредни послови и задаци, који су често били тежи од редовног рада и испуњавања норме. Вукадин није имао проблем са тешким пословима, навикао је, али га је малтретирање и милицијско иживљавање све више сламало. Контролисао се да не исправља сваку *криву Дрину*, и у томе је прилично успевао.

Послушао је и савете људи паметнијих и искуснијих од њега, и време које му је преостајало од силних затворских обавеза, користио за играње шаха и шетњу. Данас му је сабеседник у шетњи био Алекса Жаркић, адвокат из Добоја. Са њим се чешће дружио у време док је Маћо био ту, и веома је волео да га слуша, али по Маћином одласку ретко су се виђали. Тако је уместо са Алексом, своју муку већином делио

са свештеником Јовом, у нади да ће му је он олакшати, док је Алекса често био у друштву свога колеге адвоката Мирка из Бањалуке. И не само што су обојица били адвокати, већ су некако и личили један на другог. Оба високи преко 190 центиметара, плећати, јаких руку као да су дрвосече а не правници. У шетњи су скоро увек бивали заједно па су их осуђеници очас прозвали *Браћа Бајих*.

Данас је Алекса био сам, и за друштво у шетњи изабрао је Вукадина, чему се овај веома обрадовао пошто се од Жаркића увек нешто ново и паметно могло чути. Алекса је био свестрано образован, тешко је било наћи тему о којој није могао да говори. Било је у Зеници још паметних и учених људи, али мало оних који су умели да и најтеже теме учине разумљивим.

Осим с Алексом и свештеницима, како Марком тако и Јовом, Вукадин је волео да се дружи и са Матом Капићем из Посавине и Васом Томићем из Семберије, чији су му савети понекада користили. Мато је дуго живео у Аустралији а видео је још доста света, тако да је свака његова прича за Вукадина била веома интересантна. За разлику од њега, Васо никада ниједну државну границу није прешао, али је био тако даровит и маштовит да се пола Ка-пе дома отимало да с њим буде у друштву. Био је повратник, и више је живота провео у Фочи и Зеници неголи на слободи. Први пут је веома млад, у двадесет и првој години, осуђен на смрт због лажног сведочења једне жене која је хтела да се додвори новим властима. Оптужила га је да је у току рата клао муслиманску децу и њиховим главама китио ограду у дворишту

школе у Велићу. Судили су му одмах на почетку 1945. године, па га је суд у Тузли на основу овог лажног сведочења осудио на смрт. Чувши пресуду једва је изустио да каже, а боље да и то није:

– Поштовани суде, никада и никога нисам заклао, а камоли дјецу, и уколико ме не стрељате, сада вам кажем, да ће Зорка бити једина коју ћу заклати. Упамти – окренуо се према њој и скоро кроз плач рекао – ако икада жив изиђем, за ово лажно свједочење ћеш скупо платити.

Иначе, када је Васо имао свега шеснаест година, усташе су му побиле целу породицу, па је пребегао у суседно село где је у једној кући затекао четнике. Било му је хладно па је обгрлио пећ и сав се зацрвенео од њене топлоте. Када је у собу ушао четнички командант Млађен Ђурић и видео га, помислио је да је девојчица. Зачуђено је запитао присутне чија је ово цурица, и тако му одредио надимак који му је остао за цели живот.

Присутни су му рекли да је он дечак, син Милана Томића, кога су, заједно са целом породицом, побиле усташе. Васо се био спасао тако што је сасвим случајно поранио како би нахранио краву, а она је, сва слуђена пошто су је колико јуче одвојили од телета, потрчала из штале и сјурила се низ поток до Гајића шуме. Трчећи за њом избегао је покољ у селу, и спасао се комшијске каме, коју је сада, пред судом, ова Зорка покушала њему да стави у руке. И поред тога што је суд поверовао сведокињи, ипак му је смртна казна замењена двадесетогодишњом робијом. Наведени разлог да га не стрељају биле су његове младе

године, а не истина коју је Ферид Беговић својевремено обелоданио тврдећи да Васо децу није поклао. Не због тога што он то није могао учинити, нагласио је Ферид, већ што се тако нешто у Велићу у току рата није никада ни десило. Јесте да се то причало, као што се свашта у току рата и после њега измишљало, али, тврдио је, никаква деца за време рата у Велићу нису била поклана.

Међутим, без обзира на ту чињеницу, Васо је послан у фочански затвор где је бројао године, и чекао дан када ће бити слободан. Али, уместо да по изласку из затвора крене својој кући, да обиђе гробове својих најмилијих, да планира и савија породично гнездо, он је отишао право до Зорке, која је тада већ имала преко седамдесет година, покуцао јој на врата и, како их је она отворила, тако јој је кратким замахом ножа пресекао грло и оставио је ту, да лежи преко прага. Није хтео ни да се крије, одмах је отишао у станицу милиције и сам се пријавио. На новом суђењу је поново осуђен на смрт, а казна му је, као и први пут, замењена са двадесет година робије, које је овога пута уместо у Фочи, бројао у Зеници. Због свега овога свештеник Јово је често замерао Вукадину и другим осуђеницима што су се окупљали око Васе и слушали његове фантазије.

– Зар је могуће, – понављао је свештеник Јово – да човјек за двадесет година не промијени мишљење и не одустане од свог наума и ријечи дате на суду да ће другом човјеку одузети живот!? Послије свега што је учинио, шта то он може било кога да савјетује?

Истина је да Васо у Зеници није био ни онај Васо са суђења, а ни онај из Фоче, али свештеник није имао

разумевања за његов злочин. И поред тога што је сада био питом, благ, осећајан, остављајући утисак човека који ни мрава не би згазио, свештеник је остао при овом своме ставу. Једноставно, није могао да прихвати то да је Васо двадесет година у себи хранио ту звер која је по изласку из затвора заклала старицу.

Међутим, Васо је живео у своме свету, у коме је имао децу, сина и кћер, снају и зета, унуке, био прави домаћин. Тако је убедљиво причао о унуцима да нико под сводом небеским не би могао закључити да је то само плод његове маште. Неостварене жеље у животу досађао је у својој глави, одакле му их нико није могао одузети. Сви су знали да то што он прича није истина, али су исто тако сви волели да га слушају јер је увек о свему причао позитивно, и тај свој оптимизам преносио је и на друге осуђенике.

Данас је Вукадин шетао с Алексом, а разговарали су о Пери Тривуновићу, који се баш тога јутра упокојио у Првом павиљону. Смрт у затвору није била ретка појава. Често је она сама долазила, а било је и оних који су је и призивали. Много их је било који су, на разне начине, с њом у друштву пролазили кроз затворску капију. Некога је други с њом саставио, док су се најчешће сами робијаши, притиснути муком, вешали, затим пили разне киселине, забадали нож у груди или пак скакали са крова неке од затворских зграда. Било је и оних који су гутали разне предмете, и на тај начин дозивали смрт да им помогне да изађу из тамнице.

Смрт је у Зеници спадала у вести на које су се робијаши навикли, али напрасни одлазак Петра

Тривуновића Вукадина је, као и многе друге осуђе-
нике, добро потресао. Петар је био права стена, како
му је и име говорило. Био је камен који је многим
послужио као ослонац у најтежим тренуцима, карак-
тер какав се ретко среће, и прави витез, чија слобода
није имала границе, и у чијем речнику није постојала
реч страх. Инфаркт га је ударио а да нико од дежур-
них милиционера није ни покушао да га одведе до
затворске амбуланте, где би му се пружила помоћ.

Отишао је у вечност, да отуда све оне које је
страх био заробио, настави да храбри својом снагом
чија је јединица мере била љубав према ближњем.

Било је већ истекло време за шетњу, а они нису
стигли да прихвате ту чињеницу – да више неће ви-
дети његов драги лик који им је уливао наду и хра-
брио их.

Речи које брину

Вукли су се робијашки дани не марећи за Вукадина што поново чека Анђин одговор. А када је данас стигло писмо, опет су му руке задрхтале док га је отварао. Овог пута се није уздржавао и чекао да остане сам, већ је одмах кренуо да гута њеном руком лепо исписана слова.

Мој Вучко,

Пошио ми у свом писму кажеш да ти нико не пише, ево испунићу ти жељу и рећи шта све овдје има ново. Као прво, захваљујући Мири Глиоровој ових дана очекујем пистире из Аустрије и са њом идем у Беч. Затим ми на ово писмо немој одговарати док ти се ја отуда не јавим, јер у међувремену моју отићи, па да ја не би јао селу развличили и чинили, знаш већ какав је Живко поштар. Родитељи ми у почетку нису прихватили ову моју намјеру, али су ме касније ипак разумјели и пустили. Све што сам им мола обећати, обећала сам, али оно што је главна, јесте, да ћу се трудити да сачувам образ.

Није ми жао због одласка из села, јер се у њему у посљедње вријеме многа промијенило. Пола Жарача због тебе на мене леда као да сам удовица. Неки су ме дуго посматрали као да сам, не дај боже, твој саучесник у убиству, па су при срећу окрестили главу од мене. Тако док су се једни склањали, други су ме сажалевали, а трећи

наваљивали као да сам на расцродају. Љеџос, на којану код Лазара Павловића ми се јавно удварао Ранко Филијов, не знам да ли си чуо да се и он оженио и већ друго дијетџе добио. Али и џоред џоџа без сџида и срама је наваљивао на мене. Чак ми је рекао да ће оџјераџи жену и дјецу, и свих својих ће се одрећи само да се удам за њеџа. Изџрдџила сам џа, али џај образа нема. Зимус су џа џримџли у Савез комунистџа, џа се мноџо осџлио. На Свеџоџ Јована је џред свџм џосџима очев крсни колач кроз џрозор избацио и заџријџџио му да ће и њеџа, ако му убудуће било када џадне на ум да слави. Јадни Филиј, џричају људи, сав се џресао од муке и јада, али није смио ни ријеч да џрозбори.

Послије ове бруке сви џосџи су се разишли, али видјевши у каквом сџану осџаје домаћин, озбиљно су се забринули да ли ће јуџро дочекаџи. И еџо, џај Ранко, од коџа и рођени оџац зазира, џдје џод ме среџне само једно џе исџо џонавља: Хоћеш ли се удаџи за мене? Из џих разлоџа, у џосљедње време скоро да и не излазим из куће. Не моџу више да издржим џе одвраџне џоџеде на себи, а нарочиџо џоџ Ранка. И једино добро из свеџа овоџа јесџе да ће ми, захваљујући уџраво џаквим људима, лакше џасџи одлазак из нашеџ Жарача.

А сада да џи кажем шџа има ново у селу. У џрошлу недјељу Милица Пеџрова, коџа се џрошле џодине удала за Зорана Момировића, родила је кћерку. Синови Бранка Осџојина, Данило и Симеон, су се оженили и у исџи дан вјенчали. Сара и Ева Расџкове су оџишле на сџудије у Беоџрад.

Јелица Сѣојанова се ѿрије неколико мјесеци удала у Сремску Миѿровицу. Тек осми разред завршила, а еѿо оде за човјека који је ѿеѿнаестѿ ѿодина од ње сѿарији и кажу да је већ ѿрудна. Боѿданка Јове Савића је диѿломирала и ѿрича се да је већ исѿрошена и да ће се венчаѿи у субоѿу уочи Илиндана. Рисѿо Милошевић је диѿломирао на Медицинском факулѿетѿу и заѿослио се у болници у Добоју. Чујем да се жалио на неке наше сељане шѿо му свакодневно досађују и ѿраже ѿа и када им ѿреба и када им не ѿреба. Рекао је да ће оѿићи у Тузлу, или још неѿдје даље, само да ѿа више ови сељаци не оѿсједају. Симо Миѿрановић му је на ѿо одговорио да није добро шѿо је брзо заборавио свој Жарач и да се не мучи ѿаба и не ѿресељава у Тузлу јер ће ѿа наши ѿуди ѿронаћи, ѿаман да се и ѿод камен сакрије.

Прије неки дан Милош Николић је имао саобраћајни удес и налази се у бањалучкој болници, ѿдје му се, чујем, ѿекари боре за живоѿ.

Прошле ѿодине у нашем селу се нико није уѿокојио, шѿо се не ѿамѿи, али заѿо ће у овој ѿодини све биѿи надокнађено. Већ их је до сада седморо исѿраћено на ѿробље: Даница Симића, Мара Цвјеѿка Ђирића, Свјеѿлана Тоѿић, Цвијеѿин и Марија Јањић, Миѿра Пеѿрова, а уочи Илиндана је изненада умро и Димиѿрије Димшо Микић.

У ѿосљедње вријеме нешѿо се чудно дешава у нашем Жарачу. Поједини ѿуди који су одскора ушли у ѿарѿију и ѿосѿали власѿ, а међу којима је и Ранко Филиѿов, су се ѿолико остѿрвили да ѿлаше

људе и на разне начине забрањују саборовање код цркве. Учишћел Мишар је почео да пројони дјецу која су на Свејоја Саву у цркви рецишовала. Сеоска њесма је уишхнула ошћако су Драјослав Мишин и Лазар Раилић збој њевања осуђени. И сеоска окуйљања на прелима и јосијелима су све рјеђа. Народ се нешћо јовукао у себе и шћако се Жарачем из дана у дан шири шћишина која промкије селом одјекује од било које њесме. Сћрах се увукао у људе, сви некуда журе, и нико ни за која нема времена. Као да се шћаше једни од друшћих. И моба се изјубила. Никоја нема да друјоме јомојне као прјеје. Код Жарка Тодоровој се јесенас зайалила јушница шћа ју је скоро сам са женом јасио. Чудни су људи јосћали, мој Вукадине, и не знам чему све ово води.

И да не заборавим, јошћо сам се оволико о свему расћисала, ево шћљем шћи своју фотћографшћу, која ми се баш и не свиђа збој овако јодошћнушће косе, али за сада ошросћи ми, немам боље.

Желим шћи добро здравље и да шћи дани шћо брже протлазе.

Анђа Симић

Знао је Вукадин да затворска управа чита приспела писма као и она која робијаши шћљу, па се забринуо што је Анђа ово о жарачким партијцима помињала.

Имали су шта и да читају – помислио је.

Брани се ово, сћречава се оно, шће сћрах се увукао у људе – ама пусти, Анђо, то, да те глава цаба не заболи – закључио је.

Ово Анђино писмо Вукадина је потпуно дотукло. Која Аустрија, какав Беч – само је то у себи понављао.

Свакако да му је било жао неких људи што су умрли, а највише га је погодило сазнање да је Милош, који му је ону ноћ мајку одвезао до добојске болнице, настрадао. Јесте волео брзу и луду вожњу, али био је изузетан човек. До краја живота Вукадин његову доброту неће моћи да заборави. Ако ће због нечега Бог да га спасе, онда ће то бити сигурно због његове спремности да свакоме помогне.

Највећа рана која му се данас на срцу отворила јесте сазнање да Анђа заувек одлази из његовог живота. Можда је ово и последње писмо које му је написала – мислио је док су му се сузе разливале по њеној фотографији са које очи није скидао.

Устао је и болно уздахнуо, као да више не зна куда би пошао. Стао је насред себе док су му мисли биле далеко од Зенице, од затворских погона, прозивки, високих норми, дежурстава и пожарства. Покушавао је да се врати у дане срећног маштања, великих планова и радости, али му то никако није успевало. Враћање у прошлост није му груди пунило радошћу коју је у младости осећао, нити је могло да му зацели ову садашњу рану која га је попут љутог жара пекла. Тако ти је то. Када се сећамо лепих тренутака из сопствене прошлости, веома је тешко доживети их оном снагом којом смо их тада осетили. Као да су изгледали, изветрили, једноставно нису више били у нашим грудима, нити су их загревали. А за разлику од радости, бол је увек био ту: чим се човек сети ране која му је било када задата, она се одмах отвара и по-

чиње да крвари, наносећи му чак и јачи бол од онога који је првобитно осећао.

Дуго је тако Вукадин стајао насред собе, као да је неки предмет, па су други осуђеници морали да га заобилазе, а онда је лаганим кораком отишао до тоалета, тамо се затворио и дуго, дуго јецао. Први пут се уверио како чудну и лековиту моћ имају сузе.

Оне су га изнутра опрале и освежиле. Осећао се много јачи и сигурнији. Данас је при помисли на свог покојног оца први пут осетио тугу, што се до сада никада није дешавало.

Разговор са васпитачем

При уласку у собу пресрео га је осуђеник Јозо Бабовић и рекао да се одмах јави васпитачу Миливоју Салатовићу. Сваки павиљон имао је васпитача који је бринуо о осуђеницима. Од њега и његове процене зависило је много тога. Наравно, слушали су они и затворске чуваре, који су даноноћно дежурали у павиљону, као и чланове павиљонског савета који је помагао васпитачу у раду, али васпитач је био главни. Он је предлагао помиловања, смањење казне, изласке у град, коришћење годишњег одмора у кругу породице, питао се баш за све, и зато је могао осуђенику да помогне, али и да га за сва времена сахрани.

Чувши да је позван на разговор код васпитача, Вукадин се забринуо. Мисли су му се запетљале па је једва успео да Јозу упита зна ли о чему се ради.

– Не знам зашто те зове, – одговорио је Јозо – али знам да се код њега не иде без дебелог разлога. Стога ти је боље да ништа више не питаш већ одмах да кренеш.

И пошао је, журно, а да се није честито ни прибрао. Уосталом, о чему и да размишља када није знао разлог позива.

– Е, Вукадине, мој Вукадине, – дочекао га је васпитач чим је прешао праг – ти никако да кренеш правим путем.

– Не знам на шта мислите – замуцао је овај тихо, додајући да се стално труди да буде на правом путу.
– Вриједно радим, свакодневно остварујем норму,

занат сам завршио, и заиста не видим којим то путем сада треба да кренем.

– Требаш, требаш, како да не требаш. У томе и јесте проблем што ти не видиш да из дана у дан све више и дубље тонеш. Зар ти је требала она туча и самица? Знаш ли ти да се ви, убице, морате овдје понашати као јагњад, а не као вукови.

– Нисам могао, друже васпитачу, да не реагујем. Зар да гледам да Шеница иза леђа потеже нож на Хасана, а да га у томе не спријечим? Мислим да је спасити човјека увијек дозвољено. А то што сам га ударио, то је била самоодбрана коју, као што вам је познато, нисам прекорачио.

– Послушај ме и добро упамти: ако себи мислиш добро, клони се туче и кавге. И не само туче, већ се клони и дружења са неким осуђеницима.

– Не разумијем, са којим – одговорио је Вукадин збуњено, а сумња на шта васпитач циља ледила му је крв у жилама. Значи да је Миле, а ко зна да ли само он, одрадио свој посао.

– Све ти знаш, Вукадине, и боље ти је да отворено разговарамо него да се играмо жмурке. Ево, реци ми шта ти имаш да свакодневно причаш са политичким осуђеницима: Алексом Жаркићем, Миленком Пехаревићем, Драгом Милиновићем и свим тим поповима. Добро ти је познато зашто су они овдје и шта би урадили нашој држави када би им се само пружила прилика.

– Ја их тако не доживљавам – почео је тихим гласом Вукадин – и из разговора са њима много сам научио. Нико од њих ми није чак ни рекао зашто је

осуђен. Уосталом, ја их и не питам, а они сами не говоре, тако да већином разговарамо о неким другим темама.

– О којим, рецимо?

– Па зависи како с ким. С оцем Јовом, и не само са њим, већ и са оцем Марком, док није изашао на слободу, разговарао сам о својој муци и болу који носим, и за који сам од њих тражио лијек.

– И јесу ли ти помогли?

– Јесу, и хвала им.

– Па, које то они имају лијекове да им се и ја обратим? – почео је да се шегачи васпитач.

– Не знам да ли ме разумијете, али оно што се мени десило је велика трагедија. Био ми је потребан разговор са неким ко ће ме саслушати, а они су ме озбиљно схватили и савјетовали ме како да поступам. Говорили су ми да се обратим Богу, па сам се брзо увјерио у моћ молитве.

– Каква је то моћ?

– То не могу да вам опишем, али ми је једноставно бивало боље. Њих двојица су ми скинули велики терет који сам био упртио на плећа, и под којим сам стењао. Да није било њих, питање је да ли би и мене било.

– А јел' ти и Алекса и ови други дају исто тако неке лијекове?

– Па, са Алексом се дружим јер ми је земљак из Добоја, и паметан је човјек. Оно што ме интересује, он ми објасни и разјасни. Не видим ништа лоше у томе. Са Драгом и Миленком већином играм шах, и много су ме томе научили.

– Што се не дружиш са Зијадом Ибрићем, и он ти је из Добоја?

– Са таквима се никада и нигдје не бих дружио. Од свега највише не подносим лопове, а он би, што се каже, из Циганке дијете украо. Уосталом, не знам шта бих то од њега могао да научим.

– Е, па видиш, ту много гријешеш. Овај наш Казнено-поправни дом није казамат, тамница, нити робијашница, како ти твоји пријатељи овдје воле да кажу, већ установа која преваспитава људе и помаже им да се по изласку на слободу укључе у наш самоуправни систем и да, колико сутра, постану корисни чланови друштва. Ми ниједнога човјека не одбацујемо, па мислим да није лијепо да ти то чиниш. Зато ти савјетујем да се убудуће што мање дружиш са политичким осуђеницима, а више са људима који су починили нека друга кривична дјела. И немој више тога Јову да зовеш оцем. Он има свој број 7238 и осуђеник је као и сваки други, према томе остави се тога. Упамти да си ти оца, кога си имао, убио, и да другог немаш. Ето они су ти, како кажеш, давали и дају лијекове, а ја ти, за твоје добро, наређујем да те лијекове убудуће не узимаш. И упамти, све ти ово говорим само за твоје добро. Умјесто да ми дођеш и кажеш шта они с тобом причају, шта смјерају, и да ти ја дам прави лијек, ти од њих узимаш отров. Поприлично си заглибио, и зато од тебе захтијевам да их се кло-ниш. Дакле, упамти, што будеш даљи од њих, бићеш ближи својој кући и слободи. Сада иди, и памет у главу!

И таман када је Вукадин пошао према вратима, васпитач га, онако узгред, упита: – Ко је та Анђа што ти у посљедње вријеме пише?

– Дјевојка – одговори Вукадин – или боље рећи била ми је дјевојка, јер ово што ми се сада десило све мијења.

– Па, откуда се тек сада појавила?

– Нисам јој прије писао.

– Зашто?

– Због свега што сам учинио. Што сам све наше планове сахранио. Једноставно нисам имао храбрости да јој било шта кажем.

– А сада си се одједном охрабрио?

– Па када сам од Маће сазнао да се још увијек није удала, тада сам се одлучио да јој напишем писмо, на које је она одговорила.

– Ти знаш да се сва писма овдје читају.

– Нисам знао да се читају сва, мислио сам само понека.

– Е, па сада да знаш, сва се читају. И ово њено сам прочитао и чудом се чудио шта све пише. Јел' она неки политичар?

– Ма какав политичар, она је добра и поштена дјевојка.

– Па јел' то по теби политичари нису добри и поштени?

– Зависи.

– Од чега зависи? На тебе су ови изгледа више утицали него што сам мислио. А и та твоја Анђа као да је ријешила да ти се придружи овдје. Додуше, ми у Зеници за сада немамо женски затвор, али у Фочи

ће се убрзо отворити, па да не буде једна од првих тамошњих становница. Ако јој мислиш добро, онда је посавјетуј да убудуће води рачуна шта пише како не би пошла твојим путем. Те *не ваља ово*, те у селу *зобрањују оно*, па онда закључује како се *свако свако-ја илаши*, толико се расписала да је таман понудила материјала за неколико година затвора.

– Није она ништа лоше мислила, друже васпитачу, већ је хтјела да ми опише стање и атмосферу у нашем Жарачу. Њу само нервирају ти сеоски ђилкоши, попут Ранка Филиповог, који тренира строгаћу на рођеном оцу, као и другим вриједним људима у селу. Уосталом, све сте прочитали, паметан сте човјек, надам се да вам нема ништа нејасно.

– Е, па да нисам тако схватио, она не би сада ни била у Бечу, већ у истражном затвору. Реци јој да тамо води рачуна са киме се дружи и шта ради. Мора бити свјесна да ћемо је стално на оку држати.

Из васпитачеве канцеларије Вукадин је изашао сав у ватри. У ушима му је зујало, срце се узнемирило, готово му се и завртело у глави. Није могао да поверује да му васпитач замера што се не дружи са Зијадом Ибрићем, криминалцем из Добоја, човеком кога већ пети пут затварају у Зеницу. Да су могли, ваљда би га до сада преваспитали – па више је провео међу овим затворским зидовима неголи на слободи. Било би га срамота чак и да га неко у Добоју види с њим. Тај не само да је лопов, већ је све што не треба, све само не човек. По целом телу је истетовиран тако да га је страхаота гледати. Пола зоолошког врта су му по кожи исцртали. И зар може неко нормалан њему

сада да замера што се не дружи са Зијом, непоправљивим криминалцем и вишеструким повратником, а да му прети уколико настави да се дружи с Алексом, Миленком, Драгом, свештеником Јовом и другим политичким осуђеницима! И онда му са Анђом запржи чорбу до краја. Зар баш од њега да сазна да је већ стигла у Беч. И добро је што је отишла – закључио је.

Одлука коју је Милу, предсједнику кућног савета, ономад саопштио, остала је и сада иста. Једноставно, он ће и даље да бира људе са којима ће да се дружи, а васпитач, са својим сарадницима и помоћницима, нека преваспитава Зију и друге попут њега, и до миле воље се заноси својим успесима.

Сав сломљен сео је на столицу и посматрао робијашка лица око себе. Онда је кренуо од једне до друге групе, кад му је пажњу привукао разговор између двојице стручњака за џеп, Ганета Мирсадовића и Милорада Деспиновића. Истина, Гане је био далеко познатији у свом „занату”, али се ни Милорад није дао.

– Жене су ти глупе као нико – млатарао је Гане рукама, док га је Милорад замишљено гледао. – Срести паметну жену је, матере ми, теже него наићи у Дрини на нилског коња.

– То уопште није тачно – одговорио је Милорад. – Тако говоре само они који о женама појма немају. Жене су ти, мој Гане, много паметније од нас.

– Дај, немој да лупаш без везе. Ни у чему нам нису ни до кољена.

– То ти мислиш, али ниси у праву. Уосталом, када их боље упознаш, схватићеш колико си гријешо.

– Ко да их упозна? Па, сељаче један, зар има неко да их познаје боље од мене. Цијелу Европу сам уздуж и попречије прошао, и ниједну паметну нисам срео.

– Ти си прошао Европу, истина је, али жене не познајеш.

– Добро, хајде, матере ти, реци ти мени на ком су то оне послу боље од нас?

– Скоро у сваком. Само што је њима првенствено циљ да савладају мушкарца, па тек онда посао. Свака жена, када се уда, прво што чини јесте да мужа што прије заузда и припитоми, а све друго ће лако. Исто је и када се запосли. Она мисли како и на који начин да загосподари шефом, па тек онда послом.

– Ово ти је занимљива, али погрешна логика, Милораде. Јер то што причаш се не може приписати њиховој памети, већ лукавству. Погледај, болан, какви су лоши возачи, сачувај боже. Ако ме је ико у Европи нервирао, то су биле оне за воланом. Ама, појма немају. Њих треба најмање двије-три године тјерати у школу, да науче шта је шта, па тек онда да полажу возачки.

– Све што ја причам, поред тебе пролази као мутна вода. Ништа да се закачи у твоме мозгу па да схваташ. Циљ им је, човјече, да што прије добију возачку, а за вожњу има времена, научиће! Оне гледају да придобију инструктора јер су свјесне да сваки инструктор познаје понеког од чланова комисије, како би што лакше положиле и што прије се дочепале возачке, а све друго је пјесма.

– Јесте, видим како пјевају: гдје год се појаве, изазивају хаос и ометају саобраћај.

– Зато што оне возе само када су им мужеви пијани, и због тога немају искуства. Погледај ону жену која има своја кола и свакодневно је у саобраћају, па ћеш видјети како вози. За разлику од нас, оне су много пажљивије и обазривије, и праве много мање удеса од мушкараца.

– Праве мање зато што их је и мање на друму.

– Не, већ зато што нису глупе, и што као мајке, за разлику од нас, више цијене живот. Ми се силимо за воланом и снагу машине приписујемо себи, због чега и страдамо као муве.

– Буди срећан што морам да се спреим за другу смјену, иначе рачунај да овај разговор нисмо завршили. Али упамти, Милораде, жене су најобичније глупаче. То ти говори човјек који је докторирао на њиховој плиткој памети. И зато рећи мени да су оне паметне, исто је као да учиш Теслу шта је струја. Ево, ко мене убиједи да је она моја Фикрета паметна, ја ћу га на раменима три дана од јутра до повечерја носити по овом затворском кругу. Окренула ми је леђа чим сам заглавио мурије и отишла с оним Омером, оним кокошаром, клошаром и гњидом од човјека, који је бјежао из сваког мјеста чим би сазнао да сам ја у њега стигао. Гдје јој је ту, човјече, памет? Ко би нормалан из мерцедеса прешао у фићу?! Али нека, проћи ће и ова робија. Шта су три године затвора, ништа. Кад изађем, опет ћу да будем цар, а питање је хоће ли се она са њим и хљеба најести – закључио је Гане и отишао на прозивку.

Овај Гане био је родом од Фоче, али је харао по Сарајеву, и одатле ишао на „привремени рад” у

Немачку, Швајцарску, Француску, Аустрију, и друге земље Западне Европе, одакле се увек враћао са добрим „товаром”. Био је стручњак за џеп и оперисао је најчешће по аутобусима, возовима, аутобуским и железничким станицама. Имао је тако добар осећај да је ретко хватан на делу. Волео је свој „занат” и, како је често говорио, никада га ниједним другим не би мењао.

– Ја сам господин, – често је понављао – не волим тешке физичке послове, као што су обијање банака и пошта. Вучеш алат ко стока и лако падаш у руке мурије. Ја са рукама у џеповима шетам и тражим жртву. И што је најбитније, од овог „посла” може лијепо да се живи. Ошацујем добро чији је новчаник пун, и кренем лагано према њему. Овца к’о овца, заблесави се, и за неколико тренутака плијен је у мојим рукама.

– За овај посао је неопходна пратња – наглашавао је. – Упамтите, само будале и аматери раде сами. Ја када завршим операцију, одмах новчаник дотурим некоме из моје пратње. Уколико би жртва случајно посумњала на мене, мада се то ријетко дешава, никакве користи од тога не би имала јер се новчаник налазио у рукама једног од пратилаца који је већ био на безбједној удаљености. Исто важи и за операције у аутобусу или возу.

Заиста, када је Гане једном „пао” у Франкфурту, и када су се немачки полицајци уверили у његове „мајсторије”, били су убеђени да у Сарајеву засигурно постоји школа за џепарење јер је Гане тај свој занат довео до савршенства. Стога ни у затвору није дангубио,

стално је тренирао како би по изласку био у кондицији. И Вукадин се лично уверио у његову стручност када му је једном из цепа извукао бонове за кафу. Наравно, вратио их је, уз извињење да је то била само вежба. И јесте само вежбао јер заиста никада и никога у затвору није покрао.

По Ганетовом одласку у Токарију, где је радио, и важио за доброг мајстора, Миленко је позвао Вукадина да одиграју партију шаха, што је овај одмах и прихватио.

– Видио си и чуо, мој Вукадине, овај Ганетов и Милорадов дијалог – почео је Миленко тихо, слажући фигуре.

– Јесам, – одговори Вукадин – али га и разумијем: вјероватно је љут на жену што га је оставила и отишла с другим.

– Зашто да га разумијеш? Нема он право ни на кога да се љути, сем на себе. Он је крив што је доспео овдје, а не жена му Фикрета. Срећа што оде у смјену, иначе бих морао сам да се укључим јер не могу више да трпим то дивљачко ударање по женама. Мада их овај као и брани, а у ствари их још жешће бије, само на другачији начин. Јеси ли ти примијетио да су ови криминалци искварили све што се могло искварити? По Милорадовом суду, жене се труде само да загосподаре људима, што уопште није тачно. Паметне су оне, и гдје бисмо били да нису такве. И поред њиховог труда, колико нас је који идемо странпутицама. Опијамо се, пушимо, дрогирамо, бахато понашамо, тучемо, убијамо. Да жене нису паметне, било би их више у затворима него нас. Ми смо ти који их

увлачимо у проблеме, и зато се оне боре да сачувају брак и породицу. Колико то дјеце, после развода, остане са оцем? Ниједно, или од хиљаду једно. И сада се два џепароша као свађају, а у ствари мисле исто. Погледај ти само њих како изгледају, и послушај их како причају, па ће ти све бити јасно. Истетовирани као даждевњаци, а говор им је, сачувај боже. Они крађу називају послом, а свој лоповлук успјехом. И зато није чудо што се међусобно питају гдје си „пао”, јер са тих висина на којима су они се не силази, већ пада. Јеси ли икада чуо да се питају на колико си осуђен, не, већ колико си донио. За њих су изречене године робије бреме које су донијели у затворске зидине и којег су, не бирајући средства, гледали да се што прије отарасе. Све им је наопако, мој Вукадине, нема ту шта да се разумије. Жене су мајке, и то се никада не смије заборавити.

– Тако је – потврдио је Вукадин и повукао први потез на шаховској табли.

Овом партијом шаха са Миленком, Вукадин је показао свој став: да се неће придржавати савета васпитача који му је скренуо пажњу да се не дружи са политичким осуђеницима. Уосталом, Вукадина заиста није занимало ко је због чега осуђен, већ какав је човек. Никога он није питао зашто је конкретно осуђен, јер су се таква питања и иначе у Зеници сматрала неумесним. Са Миленком се радо дружио и од њега много научио, нарочито о шаху, због чега га је овај често хвалио, а што је и Вукадин показивао понеком добијеном партијом против њега.

Зар од овако изузетног, честитог и поштеног човека – питао се Вукадин, размишљајући о следећем

потезу – да окрећем главу према онима који сваке двије-три године као леденице с крова падају, и потом их са лисицама на рукама доводе у овај зенички казамат? Зар да се дружим с оним који рођеном брату псује пола мајке чим му на вријеме не пошаље новац или пакет? Е, па нећу и не могу, па нека робијам до краја живота.

Овим је Вукадин потврдио свој избор, који је био тежи и неизвеснији пут, али сигурно часнији и поштенији.

При крају партије њиховом столу пришао је и Драго Милиновић који је редовно гледао Миленка док игра шах и тако се, како је говорио, и сам учио. Он је био његов навијач и увек се радовао, јер је Миленко ретко губио. Био је изузетан шахиста, смирен, одмерен и увек спреман да подучи другога. Знао је противнику да укаже на добар потез, чак по цену да изгуби партију, што је Драга, као и самог Вукадина, који је управо био пред поразом, веома радовало.

Они који су познавали Милиновића говорили су да се тако добар човек ретко среће. А ето, и он такав осуђен је на три године затвора што је на лилању уочи Петровдана заштитио сеоску децу.

Лилање је леп обичај који се у многим деловима Босне и до дан-данас одржао. Било је, међутим, идеолошких занесењака којима је све сметало, па и лилање коме су се деца искрено радовала.

Са дивљих трешања скидана је кора двадесетак дана пре Петровдана, како би се на јулском сунцу добро осушила. Од тога су прављене лиле, које су, када се упале, гореле као бакље. Драго је у своме селу

важио за правог мајстора за лиле – имао је златне руке, тако да му је направити лилу била најпростија ствар. Одсече се, како је он говорио, најобичнија дрвена мотка, направи се процеп и у њега стави сува кора од трешње, потом се жицом тај процеп добро стегне како би што боље држао кору. Овако спремне лиле деца су уочи Петровдана палила, и цело село украшавала. Стари и побожни људи тумачили су да та деца са упаљеним лилама представљају хришћане који својим животом сведоче Христа, а на првом месту Свете апостоле, који су речју и делом горели у тадашњем духовном мраку. И сва деца су се упућивала ка црквеној порти, где су, уз песму и грају, чекала да им лиле догоре.

Ту се тада нашао, ко би други него Обрен Михаилов: изашао је пред децу и почео да им прети и враћа их кућама. Драго је чуо галаму па истрчао на сеоски пут да види шта се догађа, и управо у том моменту спазио да је Обрен ошамарио његовог сина, и потом наставио да разгони и другу децу. Драго је покушао лепим речима да га уразуми, али није ишло. Дохватили су се, па је Обрен извукао дебљи крај. И овај комунистички занесењак, иако је био добро издеветан, стигао је да запрети како ће он ипак забранити лилање у њиховом селу.

„Док сам ја жив нећеш”, одговорио му је Драго.

„Упамти шта сам ти рекао, идуће године у нашем селу неће више нико лилати.”

„Рекох ти, Обрене, само ако ја не будем жив. Ни Тито лично да дође, неће лилање забранити!”

Е, због ове реченице, а на суду је признао да је тако рекао, а не због тога што је Обрена истукао, Драго

је осуђен на три године затвора. Иако је цело село знало ко је Драго а ко је Обрен, ништа није вредело. И сада се он у Зеници третира као политички кривац, па је сваки лопов и криминалац у бољем положају од њега. На срећу, његова доброта све је побеђивала, тако је и у затворском кругу био најомиљенија личност. Ниједне капи мржње у себи није имао, и свакоме је био спреман да помогне. Међутим, није дозвољавао кавгацијама да малтретирају слабије, што му је донело додатно уважавање осталих робијаша.

– Јел’ то сутра бјеше Петровдан? – упитао га је Миленко.

– Јесте, – одговорио је Драго – и само да знаш да ће се у мом селу на Мајевици и вечерас лилати. Није Обрен тај који ће одређивати да ли ће се лилати или неће. То је прелијеп обичај који нас опомиње да својим животом свијетлимо пред другима и будемо им добар примјер у свему. Онај коме то може да смета, има проблема са самим собом. За Обрена се село већ побринуло, људи не желе више ни да га виде. Сам је окопавао свој кукуруз, косио траву и све друге послове радио. К’о парадајз када самоникне на ливади, тако је и он од цијелог села остављен.

– Хоћеш ли ти, Вукадине, да предаш ову партију шаха? – упитао је Миленко.

– Немам куд – одговорио је Вукадин, и Милиновићу уступио место за таблом.

И док су ова двојица слагали фигуре, Вукадин се, ионако већ психички одсутан, препустио мислима: наваљивале су му слике из детињства када је и сам лилао, и по ко зна који пут се присећао приче својих

родитеља о томе како су се управо на Петровдан упознали, код цркве у Горњим Стубовима. Били су поносни на своју љубав којој се цело село дивило, а ето, да се овако заврши.

Питање због чега је Ђуро оне ноћи насрнуо на његову мајку Љубицу, како је време протицало, све више га је прогонило. У прво време био је у шоку, па онда убеђен да је то била само пука експлозија Ђуриног преког карактера, али временом му се почело чинити да је тај разлог доста танак, и да је ту морало бити и нечега другог. За сада, док је чамио међу затворским зидинама, шансе да сазна нешто више биле су веома мале. Узнемирен и збуњен овим мислима, окренуо се Анђи, која је и сада, овако на даљину, била његово најсигурније уточиште.

Поглед са голготске висине

Пролазили су дани а обећано Анђино писмо није стизало. То је мучило Вукадина више него било шта друго у овом робијашком паклу. Закључио је да му нема друге већ да се поново обрати свештенику Јови и, мада тешка срца, затражи помоћ. Пошто је свештенику истицала казна и ближио се његов излазак на слободу, Вукадин је одлучио да га замоли да нађе начина и некако сазна било шта о Анђи.

– То неће бити проблем, – рекао је свештеник Јово – али мораш имати стрпљења. У Жарачу је на служби свештеник Милан Ивовић, па ћу преко њега покушати да сазнам штогод, и пошаљем ти кратко шифровано писмо. Уколико, рецимо, сазнам да је све у реду и да тамо у Аустрији нема момка, написаћу ти да је крушка, коју си много волио сазрела, и да се од рода до земље савила. Међутим, ако ми кажу да се тамо удала, написаћу да на крушки, коју си много волио, и о којој си ми често причао, ни једног плода нисам нашао.

– Да сазнам било шта о њој; па нека се и удала, само да је добро – закључио је Вукадин.

– Радује ме начин на који си почео да посматраш и свој живот и људе око себе – рекао је свештеник и подсетио га на његово пређашње понашање, кад је био киван на све и свакога.

– Сазрио сам, оче, овдје, – одговорио је Вукадин – тако да сада све посматрам другим очима. И теби

посебно дугујем захвалност што си ми помагао да прочистим вид.

Желео је да му каже још много тога, али га је прекинуо чувар – објавио је да је шетња завршена. Поздравили су се и отишли свако у свој павиљон. Вукадин је са собом понео снажан осећај среће какву одавно није окусио и питао се како да се захвали свештенику Јови што је обећао да ће се распитати о Анђи.

Упоредо с тим теретом, који му је свештеник данас бар мало олакшао, он је носио и други – Мила који је из дана у дан неуморно плео трнов венац и чекао прилику да му га стави на главу. Био је неуморан у ломљењу Вукадиновог врата и веома је добро регистровао са ким се све виђа, шета и прича. Чинио је све како би му отежао робију, а себи прибавио неки поен, пошто му је за савестан доушнички рад затворска управа гарантовала примамљиву награду. А има ли за робијаше већег признања од скраћења робије? Нема. Ако се у комунистичким казаматима ишта могло назвати чистим, онда је било то. Једноставно, уколико неки робијаш оцинкари другог, и тиме на делу покаже да се наводно поправио, то ће му одмах прибавити право на помиловање.

Вукадин се показао као прави материјал за Милетову обраду: никога није имао, нико му од родбине није једног писма написао, нико га није посетио нити му пакет послао... био је од све своје родбине остављен и заборављен. О такве су се „савесни” робијаша оти-мали, и на њима скраћивали своју казну, пошто су одлично знали да због таквих нико прстом неће мрднути. Нема родитеље, браћу ни сестре, нема жену,

децу, чак му се ни девојка више не јавља. И да га убију, ко би се због тога потресао. Нико. А Вукадин, такав какав је био, искрен, наиван и отворен, ту закулисну игру није ни примећивао. Знао је он да му Миле и још понеки робијаше не мисле добро, али да му баш раде о глави, није у почетку веровао. Уздао се у свој рад и норму коју је редовно испуњавао, надајући се да је то довољно. Био је добар мајстор, од свих цењен и поштован. Истина, и Миле и васпитач јасно су му рекли да није добро то што се дружи са политичким осуђеницима, али је туга за Анђом била јача од свега, а њу су му својим разумевањем и саветима могли да ублаже само паметни и добронамерни људи. А то су били управо ти и такви: *йолийички*. Зар би ико нормалан, кога притиска нека мука, отишао Ганету Мирсадовићу, Милану Цвјетановићу, или Суљи Рамовићу да од њих тражи помоћ?! Наравно да не би. Па када је тако, зашто би он то чинио?

Сем Константина, који му је, захваљујући адвокату Лазару и тетци Ђурђији, обрађивао имање, све време ни од кога другог писмо није добио. Вредно је радио и редовно му слао новац. Веома је ценио Вукадиновог оца, који га је, поред свега другог што је за њега учинио, помирио са братом Димитријем Димшом, са којим је неколико година био у лошим односима. Рођена браћа, а били су дошли до крви и ножа. Ђуро је тада, у договору са још неколико угледних домаћина, био одлучио да их измири. Прво су скренули пажњу осталим сељанима да међу браћом не праве још већу провалију причајући пред Константином лоше о Димитрију, и обрнуто. И успели су.

Кренула је селом друга прича, која браћу више није удаљавала једног од другог.

И онда, негде крајем септембра, баш када је Ђуро потпалио казан, дође код њега Димитрије, да мало поседи. Волео је он друштво и људе, нарочито ако би се ту нашла и флаша с ракијом. Уколико ње нема, не би се дуго задржавао. А Ђуро је увек имао ракије, и није штедео. И те вечери је изнео флашу и ставио је пред Димитрија; одмах се видело да је овога тај приказ веома обрадовао. Ракију је волео више него хлеба да једе. Наздравили су, прекрстивши се, као што је ред и, после треће чаше Ђуро ће њему:

„Морам ти, Димитрије, рећи да је синоћ код мене био Коста, и баш се исплакао. Хајде што он плаче, већ смо и ја и Љубица заједно с њим ридали.”

„Откуда сад па то?” упита Димитрије, а у гласу му се већ осећао бес на сам помен Константиновог имена.

„Не знам шта му се десило, али он више није онај човјек који је некада био. Скупило му се, каже, и више не може да живи од туге што је с тобом у завади.”

„Коме се скупило, Ђуро, о чему ти то причаш?” опет је питао Димшо, не верујући својим ушима. „Па, прије само неколико дана је код Љепосаве Живкове пријетио да ће ми сина заклати. Немој ми га помињати, молим те, изузев ако не желиш да одмах устанем и одем из твоје куће.”

„Не желим да одеш, па бар теби не морам да доказујем колико те цијеним и поштујем. Међутим, оно што је истина, истина је. Питање је шта је он стварно рекао код Љепосаве, и да ли је уопште ишта рекао. Ти слушаш Љепосаву, а сам знаш да има језик да би

њиме могла три пута Озрен да опаше. Према томе, ово што ти ја кажем јесте истина, и тврдим ти, уосталом познајемо се, нисмо од јуче, управо ту гдје ти сада сједиш синоћ је Константин као дијете плакао.”

Оваква Ђурина упорност, коју је подупирало и подржавало још неколико домаћина, исплатила се. Ишли су корак по корак, све док лед на братским срцима није почео да се топи и пуца. И управо те године, на Бадњи дан, пао је договор да обојица дођу код Ђуре у кућу, и ту се помире.

Атмосферу пред њихов сусрет тешко је било описати. Некакав шум се осећао, чудна болна јека која је својом тишином свима у кући парала уши. Ђуро се у једном тренутку уплашио да и поред свега не севну ножеви, да не дочека Божић у братској крви.

Куцање на вратима прекинуло је ту тешку тишину. Дошао је Коста. Стресао је снег са капута, поздравио се са Ђуром, а затим очима упитао је ли Димитрије стигао. Када је чуо да није, задрхтао је. Полако је скинуо капут и ушао у собу. Тек што је сео, поново се чуло куцање.

Димитрије је стајао пред вратима, без снаге да иједну реч изустити. Дахтао је и крио сузе грабећи ходником, да што пре стигне до Косте. Видевши га раширених руку, рикнуо је попут рањеног бика и пао му на прса. Којо га је прихватио, па су дуго тако остали у братском загрљају. Након неколико дугих минута утихнули су њихови јецаји, и поново се зацарила тишина. Ђутали су и они, али су им очи говориле више од било које речи. Ђуро, Љубица и Вукадин су се такође са њима изљубили, и први пут приметили да су браћа лепи људи. Топли и мили.

То је било Вукадину, како је касније често говорио, најнеобичније Бадње вече у животу: „Имао сам осјећај да се те ноћи у нашој кући, у цијелом Жарачу заиста родио Христос”, понављао је често.

Овај догађај Коста није могао заборавити, и заиста је домаћински водио бригу о Вукадиновој имовини. Редовно му је на име тога закупа слао само један део новца – онолико колико је затворским правилником било дозвољено, док је други, далеко већи, чувао да би му га, када једнога дана изађе на слободу, предао на руке.

Међутим, једна тајна је Вукадина у зеничкој тамници веома прогонила. Наиме, питао се ко му то сваког Божића, Васкрса и његове Крсне славе, Светога архиђакона Стефана летњег, односно када се празнује пренос светих моштију овог првомученика, 15. августа, редовно шаље новац. И чинио је то све време његовог робијања. Захваљујући овоме незнапцу, и имовини коју је Којо обрађивао, он је био један од ретких осуђеника који је у затвору чак и добру уштеђевину стекао.

И таман када је Вукадин помислио да му је затворских мука сасвим довољно, да је некако успео да се избори с њима, десило се нешто што ће умногоме изменити његов живот у зеничком казамату.

Невоље обично долазе без посебне најаве, па се тако и његова несрећа појавила једног обичног робијашког дана, сивог и једноличног. Био је у другој смењи и негде при њеном крају, око девет сати, шеф га је послао до Цинчаоне да тамо завари некакве куке које су се биле поломиле.

Овај погон био је веома опасан, и скоро да није било нити једног осуђеника који је овде радио а да није, за успомену, понео неки ожилјак на телу од опекотине. У погону се налазила огромна када, мада је више личила на полуотворену цистерну, у којој се налазило четрдесетак тона растопљеног цинка на температури од око седам стотина степени. У њу су били потапани гвоздени одливци који би претходно прошли поступак брушења и пескарења. При крају линије којом су долазили до каде, одливци су пролазили кроз пламени прстен како би се са њих уклонили и последњи остаци влаге. Уколико би одливак био и најмање влажан, при потапању у врели цинк долазило би до праве експлозије, а капи растопљеног метала летеле би на све стране. Било је веома опасно тада се наћи у близини каде. С обзиром на то, шеф је одабрао управо њега, као доброг мајстора и озбиљног човека, да куке које су служиле за качење одливака – поправи и завари.

Али, док је припремао апарат за варење, спазио је да, недалеко од њега, поред тек обрушених прирубница, Сејо и Миле управо кидишу на адвоката Жаркића. Сејо га је ударцем у главу прво оборио, а онда су се обојица обрушили на човека. Вукадин је сместа реаговао: у неколико корака био је код ове двојице, који су били изненађени откуд он пошто га овде нису очекивали, и без муке их одвојио од жртве. Онда се нагнуо над Алексу, који је лежао непомично, те тако није приметио Мила који му је пришао с леђа, и распалио га пајсером по глави. Све му се смрачило, али само на трен – ударац није био толико јак да

би изгубио свест, али му је зато подигао адреналин до те мере да је из заокрета дохватио Мила и као лутку га треснуо о бетон, где је овај остао лежећи. Сејо, видевши шта се збило, одмах се дао у бег, на сав глас вичући у помоћ.

Букадин је мирно сачекао чуваре. Без опирања пошао је са њима у друго одељење, такозвану Стаклару, где су га одмах гурнули у самицу.

Још увек узбуђен, и сав дрхтећи, покушао је да се усредсреди на ово што га је снашло, и некако врати филм уназад.

Затворске туче биле су веома строго кажњаване и за учеснике није било милости, без обзира на то ко је у свему томе био крив, а ко прав. По Вукадиновом рачуну, он је био потпуно невин, али по њиховом суду то ништа није значило.

У самици му сан није долазио на очи, а брига о Алексином здрављу није му давала спокоја. Питао се како је и Миле, али је из искуства знао да такви као што је он имају девет живота.

Пред саму зору сан га је ипак накратко савладао. Сањао је како се уским и непознатим путем пробија кроз врлетне пределе а да појма нема куда то иде. Изнад њега су претећи висиле стене, само што се нису обрушиле на њега. Дрхтао је и обарао поглед ка земљи како би савладао страх од непознатог терена.

Нагло отварање тамничких врата пробудило га је, и спасло овог тешког сна који је, учинило му се, тек увод у патњу која га је чекала. Стражар Аго, који је био изузетно коректан и добар човек, одмах му је

шапатам саопштио да је Миле жив и да је смештен у зеничку болницу.

– А Алекса? – упитао је.

– Он је дошао свијести и ту је у самици.

– Па шта ће он у самици, – зачудио се Вукадин – па њега су, ни кривог ни дужног, напала она двојица олоша?

– О томе ти ништа не могу рећи, а и за тебе би паметније било да се за њега не распитујеш. И ово што ти рекох је превише.

– Хвала ти и за оволико – одговорио је Вукадин и пошао за њим на умивање.

– Киблу понеси – подсетио га је стражар.

– Нема потребе, старјешино, нисам је ноћас ни користио.

– Без обзира на то што ниси, правила су правила.

Када се Вукадин вратио у самицу, поново су га обузеле мисли о Анђи. Било му је жао што више неће видети свештеника Јову, али се тешио његовим обећањем за које је веровао да ће га испунити.

Сусрет са истражним судијом и службеницима Државне безбедности

Тога седмог априла 1980. године, негде око поднева, чувар Аго одвео га је до једне непознате собе где га је дочекао човек који се представио као Јанко Керанић, истражни судија из Зенице.

У први мах Вукадин је помислио да је Миле умро, али је разговор са судијом одмах кренуо у сасвим другом правцу.

– Реци ти мени, Вукадине, све што знаш о Алекси Жаркићу.

Ово питање Вукадина је потпуно збунило.

– Јел’ он жив?

– Ниси ти овдје доведен да питаш мене, већ сам ја дошао тебе да чујем. И још нешто да ти одмах кажем – што год будеш искренији, то ће бити боље по тебе. Нико ти не може помоћи више од тебе самога, нити ће те ко увалити у веће зло него што ћеш то сам урадити, ако не будеш био паметан. Остави се ти Алексе и његовог здравља, и не брини за њега. Добро је он. Има тај снаге и куражи колико хоћеш. Дигао је главу и палаца оном језичином по затворском кругу отровније од поскока.

– Ништа не разумијем – збуњено ће на то Вукадин.

– Боље би ти било да разумијеш и да одговориш на моје прво питање, а не да се правиш невјешт. Ако ти је лакше, ево ти оловка и папир, па све лијепо напиши. Од вашег првог сусрета па све до јуче, када си се умијешао у њихову тучу и покушао да убијеш Мила.

– Али, друже судија, ако је ико икога покушао да убије, то је Миле, који је напао на мене. Мучки ме је с леђа ударио у потиљак. Све што сам учинио, било је да се одбраним од њега и ништа више. Да сам хтио да га убијем, могао сам, али га нисам ниједном уда-рио. Само сам га са себе бацио на бетон, и то је све.

– Шта си ти уопште радио изван свог радног мјеста?

– Шеф ме је послао да нешто заварим у Цинчаони.

– Који шеф? Име и презиме!

– Шефик Суљањић – одговорио је Вукадин.

– Добро, све ћемо провјерити, а ти почни да пи-шеш.

У том тренутку отворила су се врата и на њима се појавила три зајапурена човека. Истражни судија је, и не погледавши у Вукадина, кроз зубе промрсио да су то службеници државне безбедности.

– Докле сте стигли? – упита један од њих судију.

– Нидокле, све се нешто чуди и мигољи. Неће ни-шта да каже о Алекси, а све зна.

– Па наравно да неће када с њим причате као да сте на сеоском вашару.

– Слушај амо, Вукадине! У велики си се проблем увалио. Уколико сада не будеш паметан, тешко да ће ти се оваква прилика поново пружити. Јер ономе ко прође кроз наше руке кожа неће вриједјети ни бона за кафу. Ми се не умиљавамо као друг Керанић, нити било кога молимо. Све знамо и нећемо дозволити да нас правиш будалама. Тај план слободно избриши из те твоје усијане главе. Што си се фолирао, фолирао си се, сада је томе дошао крај. Међутим, ако будеш имао

имало памети, а надам се да је имаш, неће бити никаквих проблема. Ми смо ту, колико нас видиш, да ти помогнемо, да одробијаш то што ти је остало и одеш својој кући. Пред тобом је живот, и ми желимо да га живиш, а не да трунеш овдје у затвору. Зато немој да се правиш будала и ту глуматаш како не знаш ко је Алекса Жаркић. Поновићу: све знамо, па немој више да правиш проблеме и себи и нама.

– Ама људи, ја појма немам о чему ви говорите!

– Слушај, ако ти мислиш да смо сви ми овдје сишли с памети, онда настави тако па ћеш видјети докле ћеш стићи. Још имаш шансу да се спасеш, ако ти је стало до тога.

– Можда му је дражи Алекса од његовог живота – добаци други безбедњак, који се, како је Вукадин могао да чује, звао Мирко.

– Само ти штити тог твог Алексу, па ћеш проћи као бос по трњу. И још горе, вјеруј ми.

– Хоћеш рећи да пред тобом никада није причао да се друг Тито мучи и жив распада у Љубљани због гријеха које је учинио према српском народу? Зар није тврдио како је Брозов црвени мрак прогутао на хиљаде невиних жртава, и да су извршавајући управо његова наређења комунисти, на челу са изродима Крцуном и Ранковићем у црно завили српски народ? Све ми знамо шта ти је Алекса причао и немој да се завараваш! На кругу за шетњу ти је шапатом прије мјесец дана говорио како је све оно што је преживјело усташке каме и јаме докрајчила Брозова ОЗНА. И да због тога сада он, мислећи на друга Тита, кога је пред тобом називао монструмом, не може душу да испусти.

– Све што сте рекли, први пут чујем. Са Алексом никада о томе нисам причао – одговорио је тихим гласом Вукадин.

– Прекини вишеее! Је л’ ти стварно мислиш да смо ми будалеее? – плануо је Мирко и левом руком га ухватио за прса, а десном ударио посред лица.

Храбро момачко срце је Вукадина понело према Мирку, али су га двојица безбедњака грубо спречила и нимало нежно бацила на под. Уставши, поново је сео на дрвену столицу, чија шкрипа као да је опоменула истражног судију Керанића да се огласи.

– Хоћемо ли да наставимо, Вукадине? – рекао је као да га се малопређашњи Мирков поступак уопште није дотицао.

– Послије овога не знам о чему бих даље могао са вама да причам – одговорио је Вукадин. – Упамтите, нема те силе пред којом бих лагао о другом човјеку. – Уосталом, рекао сам вам да Алекса са мном никада није о таквим темама говорио. Чак ни о дјелу због кога је осуђен никада ми није причао.

– Да смо сви овдје блесави па да ти и повјерујемо. Последњи пут те упозоравам Вукадине да се опаметиш и не вучеш нас више за нос. Наставиш ли тако, вјеруј ми, лоше ћеш, веома лоше проћи.

Вукадин је пожелео да их сваког појединачно сопственим рукама задави. Бес му је кидао читаво тело. Било је тешко контролисати речи које су попут бујице наваљивале и најпааметније што је могао да уради јесте да их све заустави и ниједну не прозбори. Ту тишину поново је прекинуо судија Керанић.

– Хајдемо, Вукадине, да не дангубимо. Ако ти је тешко да причаш, дохвати се оловке и папира па пиши.

– Можете ви мени дати оловака и папира колико вам је воља, ја што сам имао да вам кажем, рекао сам. Никада са Алексом нити са било којим другим осуђеником нисам тако нешто причао. Ничијој се болести ни смрти у животу нисам радовао, па нисам ни Титовој.

– Остави се тих прича, нисмо ми баш толико наивни – рече Мирко, и пресече га својим крвничким погледом.

– Нудимо ти могућност – надовеза се Керанић да се часно из свега овога извучеш и будеш слободан, а Алекса нека иде тамо гдје му је мјесто. Њега треба до краја живота закатанчити. Ти си добар али наиван момак, и због тога ћемо ти прогледати кроз прсте, али само под условом да све то што ти је он причао – лијепо признаш и касније потврдиш на суду. Ништа ти немој да додајеш нити одузимаш, само реци оно што си од њега чуо. Али ако наставиш да штитиш Алексу, онда ћеш сам себи пресудити.

– По који пут да вам поновим да о томе са њим никада нисам разговарао.

– Да ли си ти уопште нормалан? – викнуо је на њега трећи безбедњак.

За тренутак, Вукадин се сетио приче свештеника Јове који му је објашњавао зашто људи вичу једни на друге чак и онда када су један другом сасвим близу. Па због тога, рекао је, што су им срца тако далеко. Они којима су срца близу, чују се и када шапућу, док ови други увек морају да урлају.

Овај разговор, као што је нагло почео, тако се и завршио. Мирко је позвао стражара и наредио да Вукадина одведе у мрачару.

– Тамо ћеш се, друже Лејкићу, мало одморити и охладити узавреле мисли – закључио је Мирко цинично, показујући руком пут врата.

Док га је Аго спроводио ка мрачари, Мирко му је довикнуо:

– А гдје су ти лисице, старјешино! Одмах да си му их ставио на руке, а у мрачари га и у ланце свежи!

Мрачара је по величини била као и свака друга самица у Стаклари. Разликовала се само по томе што је била без прозора, па у њој није било ни трачка светлости. Уз то, напред хелије у бетон је била уливена повећа алка са краћим ланцем за који су везали лисице. Тај положај, у коме се није могло нити честито седети нити лежати, био је право мучење како за тело тако и за душу. Понижење је било потпуно. Минути су били дуги као сати. Паклени сати. Мрак и очај. Три пута дневно улазио би унутра дежурни чувар и доносио му јело. Тада је несрећника одвезивао и пружао му прилику да ту, у хелији, у киблу обави нужду. Ако није стигао или могао, чинио је то касније у панталоне, јер је био свезан. Редовно батинање сматрало се саставним делом овог „пансиона”. Сведен на нулу од нуле, притвореник је своју мучну казну издржавао лежећи попут пса везаног за алку, у скореној крви, измету и мокраћи. Ма, и сваки пас је у односу на њега био господин.

У ово мучилиште је данас чувар Аго увео Вукадина Лејкића. Аго је био од оних чувара за које су

говорили да има душу. Скоро молећивим гласом наредио му је да клекне како би га свезао. Вукадин му није имао шта да замери. Морао је да га послуша, другачије није могло.

– О чему се овдје ради, старјешино? – упитао га је Вукадин шапатам.

– Појма немам, али претпостављам да си нешто озбиљно погријешо – одговорио му је Аго.

– Нисам ништа, вјеруј ми.

– Могу ја да ти вјерујем, али од тога ти је мала вајда, њих ти убиједи, иначе ћеш веома лоше проћи – одговорио му је Аго и затворио тешка тамничка врата.

Тек када је остао сам, Вукадина је почео да хвата бес.

Шта се то мени спрема? – питао се још увек не-свестан овога што га је снашло. Било му је невероватно да су према њему људскије поступали када је убио оца, него сада, што је хтео да спасе живот адвокату Жаркићу.

Па и да ми је причао све то за Тита, као што ми подмећу, зар је то тежи злочин од оцеубиства?

Те мисли нису му дале да брине о телу, које му је већ било сасвим утрнуло. Једва је успео да ноге пробаци напред, јер је у том новом положају могао некако и да седи, па му је било много лакше. Након дужег времена ипак га је преварио сан у коме му се јави свештеник Јово, који му је деловао потпуно мирно и блажено као никада до тада.

„Немој се плашити, Вукадине,” рекао је – „Господ Бог је с тобом и помоћи ће ти. Бићеш страдалник, али зар то и до сада ниси био? Не дозволи себи да бол

који су ти они задали, у теби роди злочин. Само се држи Господа и ништа не брине, јер страдати за Христа је боље, веће и корисније неголи да ти у овом свијету поклоне све богатство и власт. Знам да ти неће бити лако, али исто тако знам: када је Христос са тобом, увијек ћеш бити побједник. Господ нас воли чак и када гријешимо, а камоли када Га свједочимо крвљу. Страдати за Христа најсигурнији је пут ка људскости, и вјечности. Буди чврст и непоколебив. Истину свједочи и немој ни за каква обећања да будеш свједок лажи. Истина и они који су у истини побиједиће ове клеветнике који су попут шакала насрнули на тебе и на твоју душу. И не брине, њихово ће вријеме брзо проћи.”

Када се пробудио, осетио је да му је десна нога кроз утрнула, и таман када је помислио да је рука мало измасира, па да поново утоне у сан, како би свештеника Јову штогод упитао, руку су му затегле лисице и ланци који су зазвечали и вратили га у земничку стварност. Јекнуо је и са муком испружио ногу како би крв поново кренула и однела тај ужасни бол.

Чудан ли је човјек – размишљао је Вукадин у тој помрчини. На све се навикне и свикне. Да ми је неко прије само неколико дана рекао да ћу ово доживјети и преживјети, и остати миран, не бих му вјеровао.

– Шта се ово са мном дешава и зашто сам у мрачари? – гласно се питао. – Знају ли остали осуђеници гдје сам?

Као да га је чуо, на вратима се појавио затворски чувар, Вукадину до тада непознат. Пришао му је, откачио га од алке, али му лисице с руку није скидао.

– Пођи – рекао је некако незаинтересовано.

Иначе, мрачара је Вукадину време у глави измењала тако да није знао ни колико је спавао нити који је дан. Хтео је да то упита стражара, али видевши колико је мрзовољан, одустао је и ћутећи пошао за њим до већ познате му просторије. У њој су га дочекали службеници Државне безбедности који су били орни за мучење.

– Надам се, Вукадине, да си се мало охладιο и сабрао, па да наставимо тамо гдје смо стали – обратио му се Мирко.

Почели су поново да га притискају и мељу попут воденичког камена. Вукадин је покушао да се не понавља али и да оно што је већ рекао не изговори на неки други начин; уосталом, чак и да је хтео да им каже оно што су тражили од њега, он то није могао. За њих ничега ту и није било. То су знали и они сами, али признање кривице у оваквим случајевима није имало никакве везе са самом кривицом.

На крају је заћутао.

Расправа и убеђивање с њима изгубили су сваки смисао. Сетио се ноћашњег сна и савета који му је дао свештеник Јово, чврсто одлучивши да неће поклекнути. Попустити пред њима значило би изгубити образ, душу, људскост, а они су управо то и тражили: да лаже и буде сведок против Алексе Жаркића.

– Да ли је Алекса пред тобом говорио за муслимане да се форсирају у Босни и Херцеговини и да имају већа права од свих? – упитао га је истражни судија Керанић.

– Никада, друже судија, о томе нисмо разговарали. Уосталом, сви знају Алексу да је паметан човјек и да ни у лудилу тако нешто ни са ким не би причао, чак када би тако и мислио. Уосталом, нисам ја дорастао њему да бисмо о таквим стварима разговарали.

– Па не знају то сви, већ само ви који сте се с њим дружили – умешао се онај трећи безбедњак. – А да је паметан, као што ти кажеш, не би био овдје.

– Али оставимо сада Алексу, нека иде својим путем куда је и пошао, већ да ми видимо шта ћемо с тобом. Ово што ћемо ти понудити најбоље је за тебе. Ми смо се договорили, док си се ти мало хладио у мрачари, да ти понудимо шансу да се часно из свега овога извучеш. Ти ћеш бити слободан, а Алекса нека иде ка своме циљу. Јер за човјека који за нашег друга Тита каже да се жив распада због тога што се огријешио о Србе, и чијој се смрти радује, и није слобода. Њега треба до краја живота држати у затвору. Теби ћемо прогледати кроз прсте, али само под условом да све то што ти је причао потврдиш на суду.

– Али како да свједочим када од њега тако нешто никада нисам чуо!

– Ти се грдно вараш ако мислиш да ми не знамо шта је он околу причао! Ја знам чак дан и сат када сте и шта разговарали, све знам! – подвикнуо је Мирко и скочио са столице, поново га снажно шчепавши за прса.

– Ми ти, као човјеку, нудимо помоћ, – сиктао је – а ти је одбијаш. Послије ће ти ђаво бити крив када умјесто да свједочиш, завршиш на оптуженичкој клупи заједно с њим! Сам бираш и сам одлучујеш. Ако

хоћеш тим путем да идеш, нека ти је са срећом. Ми смо имали на уму твоју младост, и били смо спремни да ти прогледамо кроз прсте, да ти помогнемо да што прије одавде изађеш, али када нашу понуду одбијаш, нећемо те на силу тјерати. Ако хоћеш – хоћеш, ако нећеш – нећеш, на теби је – рекао је Мирко и поново сео на своје место.

– Не могу рећи оно што није тачно, па ма о коме да се ради.

– Не будали, Вукадине, и окани се тог твог поповског моралисања. Живот је пред тобом. Не пропусти тај ову шансу јер би се у супротном могао кајати. И то тешко кајати.

– Ја бих се тек онда кајао када бих на суду за некога рекао да је учинио оно што није. Чак и када би ме тјерали да за Мила и Сеја кажем нешто што нису урадили, одбио бих. Уосталом, водите ме на суд па нека ми суде, али да лажем – нећу.

– Није то баш тако једноставно како си ти замислио. Водите ме на суд... Мора прво да се заврши истрага, да се подигне оптужница... Прошао си једном тај пут, немој да се правиш блесав.

– Завршавајте ви све што сте наумили – одбрусио је Вукадин, и заћутао.

– Вукадине, посљедњи пут ти кажем да пазиш шта говориш – зарезао је Мирко. – Ако баш хоћеш да окренемо други лист, ту смо. Уколико наставиш овако да нас малтретираш, вјеруј ми на ријеч, кожа ти неће ваљати ни пет пара.

– Надам се, Вукадине, да немаш примједби на наше досадашње понашање – јавио се, после дужег времена, истражни судија Керанић.

– Па не бих рекао да немам.

– А шта смо ми то теби лоше учинили?

– Све што чините откако сте ме привели у Ста-
клару лоше је. Вежете ме у ланце и лисице, затим хва-
тате за прса и врат, а онда бијете. Понашате се према
мени као да сам најгори злочинац. Таман и да је све
истина то што кажете да је Алекса причао, не заслу-
жујем да се са мнош овако поступа. Послије убиства
оца мене нико није малтретирао. Нико није ни глас
на мене повисио, а камоли да ми је пријетио и ударао
ме. Сви су према мени лијепо и људски поступали.
Ово сада не могу да разумијем.

– Разумјећеш, има кад – рекао је истражни суди-
ја и уручио му решење о притвору.

Вукадин је прихватио тај папир у руке и дуго га
гледао. Белило му се ширило лицем кроз које је онда,
у црвеним таласима, навирала крв. Снажно је уздах-
нуо као да је последњи ваздух хтео у плућа да увуче.
Поглед му је, попут муње, прешао преко иследникâ
који су немо посматрали његову реакцију.

– И шта сад? – упитао их је Вукадин одлучним
гласом.

– Није твоје да питаш. Што си имао да кажеш,
рекао си – одговорио му је Мирко.

– А да си био паметнији, све би било друкчије –
додао је истражни судија Керанић.

– Знаш како народ каже, а народ је паметан: *сам
ѝао – сам се убио*. Ти си тако хтио, а не ми. Нудили
смо ти слободу, а ти нећеш. Хоћеш поновну робију,
и ето, сада ће ти се жеља испунити.

Љут и понижен, Вукадин је убрзано дисао борећи
се да дође до даха. Уместо ваздуха снажно је у себе

увлачио мржњу којом је била испуњена затворска ћелија.

Ова тројица су изненада изашла, а са Вукадином је остао само истражни судија Керанић, који му се мирним гласом обратио.

– Води рачуна, човјече, ово су опаки људи. Убиће те од батина да нећеш ваљати ни Богу ни људима.

– А зашто да ме убију? Шта сам то урадио?

– Како да ти објасним када ти сам не желиш да разумијеш? Док нам је предсједник у болници, и док цио свијет стрепи за његово здравље, ти си се нашао паметан да са адвокатом Жаркићем све то коментаришеш на недостојан начин. Цијела земља нам је све вријеме на ногама, јер непријатељи не мирују. Мисле и надају се да ће послије његове смрти доћи њихових пет минута. Мораш нас разумјети. Лијепо ти је речено да постоји шанса да се извучеш, а ти тјераш по своме и баш те брига за посљедице. И сада ти, као сину, савјетујем да признаш све ово што се од тебе тражи, па хајде у ћелију. Уколико се они врате, а ја им кажем да се нисмо макли од почетка, ништа не могу да ти гарантујем. Јеси ли видио оног онижег, оног што је све вријеме ћутао и пушио? Е, тај ти је најгори. Ни мањег човјека ни опакијег батинаша. Он мало говори, али бије као махнит.

Вукадин га је слушао без жеље да ишта каже. Поглед му је пролазио кроз судију као да је од стакла.

– Можеш и да не говориш, – наставио је истражни – али ти не бих био у кожи када се они врате. Покушај да разумијеш да ти ја желим добро и да на овај начин хоћу да олакшам твој положај. Ево, ублажићемо све

оно за шта те свједоци терете. Само дај ту изјаву и све ће бити у реду.

Вукадин је и даље ћутао.

– Добро, значи твоја је одлука коначна – рекао је судија Керанић. – Уосталом, брзо ће они да се врате, па немој послуже да кукаш и кривиш друге. Жао ми те је, млад си човјек, и био сам спреман да ти помогнем. Зато ти по ко зна који пут понављам – напиши ту проклету изјаву па да са тим завршимо и да будеш миран.

– Како да будем миран? – упитао је Вукадин, али таквим гласом као да не говори он, већ неко други кроз њега. – О ком то мом миру ви говорите, друже судија, и какво ми то добро желите а уручујете ми рјешење о притвору и покретању истраге збој *основане сумње да сам њочинио дјело нејријателске њро-ѡаѡанде чл. 133, КЗ СФРЈ*? Немојте, молим вас, да ми тако помажете. Нити ви, а ни ови којима ми пријетите. Пишите шта вам је воља, судите, пресуђујте, али вам ја никакву изјаву нећу потписати.

– Немој тако, Вукадине, никоме овдје није стало да ти суди, али се држава мора бранити. Не знаш ти ко су Алекса, Перо, Мухарем, Ивица, Миленко, Мато и други, да их сада све не набрајам... Они, човјече, једва чекају да друг Тито затвори очи, па почну остварење свог плана.

– Кога плана? – упитао га је Вукадин. – И шта то они могу у овом затвору да ураде? Да мијењају кућни савјет, васпитаче, милицију, управу? Кога то политички осуђеници овдје могу да врбују и за шта? Криминалце, џепароше, друмске разбојнике, силеције,

убице... За који то свој план да их ангажују? Ништа ти људи у затвору нису учинили, нити су планирали да учине. Већина њих није била ни свјесна, као ни ја сада, шта их је снашло. И од мене ће сутра затворска управа правити страшило и плашити робијаше и пријетити им да ће настрадати ако се на затворском кругу са мношћу буду дружили?! Који сам то ја политички осуђеник када не знам ни ко је предсједник владе ове земље? Даље од Добоја нисам отишао, сем што сам војску у Шибенику служио. Ниједном министру име не знам. Кога би то ја требало да рушим и чије планове да остварујем? Какву је то Алекса Жаркић непријатељску пропаганду могао да шири у затворском кругу? И сад ћете ви да вјерујете оном пијаном Милету, који је камионом са два цијела промила алкохола у крви ушао у школско двориште и побио дјецу, него мени. Па, тај се тек у затвору отријезнио, али је алкохол очито оставио своје посљедице. И сада му се прохтјело да иде кући, па хоће преко мојих леђа то да оствари. Шта Миле и Сејо имају да свједоче против мене, нарочито тај лажов Сејо, – нека дођу и у лице ми кажу.

– Немој тако, Вукадине, и не отежавај свој положај. Остави се Мила и Нурудина Сејдића, они су савјесни и одговорни људи.

– Колико су одговорни и савјесни не бих да коментаришем. Уосталом, први пут сам сада чуо да се тај Сејо зове Нурудин. Дакле, не само да са њим никада нисам ни ријечи проговорио, већ му ни име нисам знао. И сада ће он тако савјестан да мене терети и оптужује. И, што је најгоре, ви ћете њему и Мили

све да повјерујете, а мени ништа. Када је већ тако, зашто бих онда ја давао икакву изјаву? Имате савјесне људе па судите. Радите ваш посао, а моје је да ћутим, трпим и робијам.

– Твој избор и твоја одлука, али ће бити и твоја мука. Ја ћу и даље савјесно да радим свој посао, и ови људи за које мислиш да су твоји мучитељи радиће свој, а и ти ћеш радити свој у овом затвору. Жао ми је што ћеш овдје остарити, мој Вукадине, а имао си прилику да се ријешис ових затворских решетака, изађеш на слободу, ожениш се и започнеш нови живот.

– И ја бих волио да изађем одавде, али не на тај начин. Шта ће ми таква слобода ако ми је савјест нечиста? Како да се сјутра носим са тим теретом? Боље би ми било да останем овдје цио живот али да ми је образ чист.

– Све ће ти остати чисто ако будеш мислио о себи више него о Алекси Жаркићу. Ти њему помоћи не можеш, и немој тиме да се заносиш. Он је све лијепо признао. Паметан човјек, скратио муке и себи и нама. А шта ти радиш? Отежаваш и свој и његов положај. Опамети се, човјече, и дај ту изјаву па нећеш више ићи у мрачару.

– Ја сам вам рекао што сам имао, а ви радите даље како сте наумили. Те приче о Алекси и његовом признању код мене не пролазе, јер он нема шта да призна. Никада он са мношћом није причао то што ви тврдите. Знајући какав је човјек, вјерујем да није могао рећи оно што се није десило. Можете га убити, али тако нешто нећете доживјети.

– Значи, ти мислиш да ја лажем?! А шта ако те сада одведем код њега и суочим вас?

– Слободно ме одмах водите. И уколико он каже да је са мнош причао то што ви тврдите, ја ћу унапријед да потпишем пресуду па макар ме њоме осудили да до краја живота останем у овом затвору.

– Е, па не може то тако. Закон ми не дозвољава да тако поступама, а ја поштујем закон. Али, не брини, сретћете се ви на суду и један другоме све у брк рећи. И понављам ти, паметније ти је да ме послушаш него да се ту без потребе јуначиш. Сад ћеш лијепо бити враћен у мрачару па ћеш можда ипак доћи себи.

– Дангубите, друже судија.

– Видјећемо ко дангуби – одговорио му је судија Керанић и позвао стражара да га поново одведе у мрачару у којој ће, свезан за алку, својим младим телом опет грејати онај хладни бетон.

Овако нешто Вукадин није могао да сања ни у најружнијем сну. У све је могао да поверује да га може снаћи у животу, али да ће бити оптужен за непријатељство према својој држави, то никада. Чему би могло служити све ово? – било је питање на које никако није могао да нађе одговор. Уморан и гладан, јер му нико све време није нудио ништа сем воде, и поред студени која је тукла од бетона заспао је, али му је сан убрзо прекинуо стражар Тамић, који га је поново повео у собу у којој је већ био саслушаван.

Опет исти људи, иста питања, исти цинизам, али исти и Вукадин. И колико год да су се они трудили да га убеди да потпише изјаву, толико је његов отпор био жешћи. Убеђивање се поновило и у наредних неколико дана и ноћи. Био је и телесно и душевно исцрпљен. Неспавање га је убијало више од било чега другог.

Након два месеца, тачније 5. јуна 1980. године, извели су га пред суд, заједно са адвокатом Алексом Жаркићем као првооптуженим, и осудили. Од сведока су се појавили само Миле и Сејо. Безочно су лагали тако да се Вукадин, слушајући их, са чуђењем питао како је могуће да човек овако ниско може да падне. Њега нису много теретили, али све што су говорили за Алексу односило се и на њега. Било је ту таквог блаћења да човек не препозна да је о њему реч. Миле није ни поменуо себе ни батине које је наводно добио, већ је тврдио како су Алекса и Вукадин у њиховим међусобним разговорима величали Србе, њихову историју и културу, док су друге нације, нарочито муслимане, омаловажавали тврдећи да немају никакву своју културу и да и нису никаква нација већ потурчењаци.

Пресуда од две године и шест месеци затвора, изречена Вукадину, запечатила је и ону прву, којом је био осуђен на петнаест година затвора, јер се овом сада спречавало било какво њено умањење.

Алекса је добио три године и шест месеци. Током изрицања пресуде његово срце није издржало: пао је на под и гласно завапио: инфаркт, убиће ме инфаркт, али то није имало посебног ефекта на судско веће. Пресуда је прочитана до краја, док су Алексу све време придржавала два стражара. Потом су га у одвели у затворску амбуланту где му је указана помоћ, и одмах је враћен у хелију. Само захваљујући свом духовном стању и јакој телесној снази, преживео је. После неколико месеци преместили су га у Фочу, док је Вукадин остао у Зеници, и никада га више није видео.

Како је касније сазнао од једног робијаша који је премештен из Фоче у Зеницу, адвоката Жаркића је наредни удар инфаркта заувек ослободио робије и робијања. Имао је само педесет година. Ни лажне сведоке Вукадин никада више није срео. Преместили су их у друге затворе, и убрзо ослободили даљег издржавања казне. Била је то трговина као и свака друга. За њихово лажно сведочење следовало је смањење казне и помиловање, што су судске власти, испуњавајући свој део обавезе, и учиниле.

По изреченој пресуди Вукадину се све окренуло наопачке. Чинило му се да чак ни сунце више не сија за њега како ваља, већ некуда поред, за неке друге људе. Ни небеско плаветнило није примећивао. Све је у његовим очима изгубило и вредност и лепоту. Није осећао јунску топлину већ га је студ свега испуњавала. Уместо летње светлости видео је беле снежне пахуље како под јаким ударима ветра наваљују на зарђале решетке његове ћелије. Неколико дана се сâм са собом мучио у самици, а онда су га вратили у павиљон, где се, сем са такозваним политичким осуђеницима, ни са ким другим није дружио.

Све време мучило га је питање шта је затворску управу натерало да прибегне овом злу, али одговор никако није налазио. Коју је то он пропаганду могао да шири међу робијашима и кога је он то „позивао на рушење друштвено-политичког система у земљи”, како пише у пресуди?! Зар се може веровати осуђеницима Милу и Сеји ако се зна да би они и своје најрођеније жртвовали само да би изашли из овог пакла?

Да дође себи и како-тако преброди овај период, највише су му помогли Драго и Миленко. Захваљујући њима осмех му је поново заиграо на лицу. На сваку невољу се жив човек навикне, па и Вукадин на ову.

Живот је поново био јачи. Жао му је било што се још једном није видео са свештеником Јовом, али је чврсто веровао да ће он испунити оно што је обећао. А било каква вест о Анђи олакшала би му бреме које га је до земље савијало. Желео је да сазна само где је, како се снашла и да ли је добро... Све остало било му је мање важно.

После ове друге казне потпуно је променио угао гледања на живот и људе.

– Ти си се, Вукадине, – рекао му је Миленко док су шетали затворским кругом – увијек дружио са нама, чак и онда када су ти многи савјетовали да то не чиниш и плашили те нама као да смо страшила. То ти је један од одговора на твоје *зашто*? Зато да би био другима примјер да то не чине. И ево, свједок си сада зашто од нас криминалци и други осуђеници бјеже као да смо губави. Жртвован си да би се други опаметили. Све је јасно као дан, само ми је жао што си то тако скупо платио. Међутим, ако смо свјесни да образ нема цијену, ова казна ће ти само још више учврстити углед међу људима.

– Сва ова патња – рекао је Вукадин, цитирајући свештеника Јову – није ништа према вијенцу славе који ћемо добити у вјечности.

– Он је заиста био велики човјек – додао је Миленко. – Ето видиш, Вукадине, како се прави људи

препознају. Мени ништа није сметало што је он свештеник Српске православне цркве, нити њему што сам ја Хрват и римокатолик. И када је он одавде пошао кући, први пут ми је око засузило. Имао је чврсту и непоколебиву вјеру којом је и другима уливао снагу да издрже сва искушења која су их овдје налазила. Тај комунистички систем има само једну добру ствар, а то је да је нас који вјерујемо у Бога, збио у чврсте редове. Без обзира на то ко је које вјере, ми се дружимо као да смо права браћа. И не само овдје, већ је и на слободи тако.

Сјећам се дивне приче коју ми је испричао свештеник Јово када смо се тек упознали. Служио је он у једној сеоској парохији код Дервенте, гдје је био обичај да сељани у јесен пароху довозе дрва за зиму како их он не би куповао. И то се уобичајило: сваке године неколико домаћина довозило је онолико дрва колико му је било потребно. У том је мјесту живјело и двадесетак муслиманских породица са којима су Срби његовали братске односе. Деси се баш те године када ће бити ухапшен, негдје у новембру, да је Селим Бегић коњском запрегом и колима пуним дрва стигао пред парохијски дом. Његов долазак није изненадио свештеника, јер су се добро познавали. Пошто су истоварили дрва и сјели уз чашицу ракије, Селим је повјерио свештенику како је, идући овамо, сусрео оног комуњару и изрода Илију Голубовића, који га је упитао гдје је то кренуо са дрвима.

– Возим их нашем свештенику, – одговорио је Селим.

– Па није он ваш, већ наш, – рекао је Илија.

– Да је ваш, возио би му ти, – дочекао га је Селим и грохотом се насмејао.

– Свештеник Јово ми је такође причао – наста-вио је Миленко – да су њега у вријеме када је светио водицу и благосиљао домове својих парохијана, њихове комшије, иначе муслимани и римокатолици, звали да и код њих сврати. Нису тражили да код њих врши вјерски обред, већ само да им у кућу уђе. Ово властима није пријало, па је и то био један од разлога што су га ухапсили и осудили. А увјерио си се да је човјек сасвим на свом мјесту. Ни трунке мржње он ни према коме није имао. Чак и за оне који су на суду лажно свједочили против њега, молио се да им Господ просвијетли ум и срце па да тако нешто више ника-да и никоме не ураде. Молио се и за судију који га је осудио. Отац Јово је заиста изузетан човјек.

– Јесте, – рече Вукадин – мада га ја у почетку ни-сам понајбоље разумио.

– Схватам те, твоја вјера била је, како ти је једном он и рекао, окамењена у обичајима. Лијепи су обича-ји, говорио је, и они нашом маштом уљепшавају пра-знике, али нису суштина вјере. Они су као украси на народној ношњи, али човјеку би одијело свакако требало да буде прече од украса. Добро је што си сада прогледао, па се труди да из дана у дан све боље и јасније видиш. Захваљуј оцу Јови због тога. И не мрзи никога. Ако се и за ове, који су ти навалили на пле-ћа још једну казну, будеш молио, вјеруј ми, биће ти лакше.

Слушао га је Вукадин, али га није чуо. У мислима је опет ходао по своме Жарачу и присећао се дана

када је био срећан. Видео је своје најмилије како сложено, попут пчела, раде кућевне послове: оца Ђуру како, испрсивши се, јак и стамен као брег, оштри косу којом онда брије земљу слажући дебеле откосе траве. Затим мајку Љубицу која је супругу неуморно помагала и опет стизала све своје женске послове да заврши. Бака Аница и деда Алекса увек би нешто налазили да ураде како би и они били од користи. А често су знали и да све радове на тренутак прекину, и тада би се из њиховог дворишта зачула песма.

Ђуро је увек био оран за песму. Једини је човек у Жарачу, па и у свим околним озренским селима, за кога је Вукадин знао да је у свој трактор уградио радио са касетофоном, где су му друштво непрестано правили певачи изворне музике на челу са Илијом и Марком.

Видевши да је он отпловио далеко од ове зеничке патње, Миленко га дотакну по руци, што је овога вратило у затворски круг.

– Идемо.

– Зар већ?!

– Сутра ћемо се наћи на малом кругу – рече му Миленко, што је значило да има нешто поверљиво да му исприча.

– Свакако – сложио се Вукадин, покушавајући да мисли задржи на сликама из родног села, али му то више није успевало.

Када затвор постане лудница

Сутрадан, на малој шетњи, Миленко је поверио Вукадину да је након смрти „оног монструма”, како су осуђеници често називали Броза, отпочела у затвору страшна тортура према политичким затвореницима, чинило се најтежа откако су се нашли у зеничкој тамници.

– Да те нису на вријеме одвели у Стаклару, – рекао је Миленко – а знајући како си „накратко везан”, сигуран сам да ти самица не би измакла, а да ли би из ње жив изашао, велико је питање. Можда те је Бог спасио веће муке од те кроз коју си прошао.

– Па, зар може да буде горе од овога? – упитао је Вукадин. – Ем су ме без икаквог разлога мучили, ем ме без икакве кривице осудили... И сада ме додатно кажњавају Ливницом. Џаба ти је занат, рекао ми је васпитач Салатовић, Ливница је за тебе, а то је све због твог поганог језика. И сада ми ти кажеш да и од овога има горе.

– Како да нема, мој Вукадине, увијек они могу бити гори, много гори.

– Осјетио сам ја и тамо у истрази то њихово лудило, – рекао је Вукадин. – Били су ожалашћени као да су све своје најмилије сахранили. Сви службеници Државне безбједности, као и истражни судија Керанић, плакали су као дјеца када изгубе родитеља. Један Мирко је толико ридао да сам помислио да ће пресвиснути. Потом су се окомили на мене као да сам га ја убио. Искрено, да ти као брату кажем, ништа

нисам имао против тог Броза, чак ти морам признати да сам га и волио. Међутим, пакао кроз који сам због њега, ни крив ни дужан, прошао, сада ме је окрегнуо скроз на другу страну. Управо они су ме натјерали да сада ни име не желим да му чујем.

– Па зато га ми и зовемо монструмом – рече Миленко – да му име не би спомињали.

– И од монструма је он гори. Његова Државна безбједност попут помахниталих паса уједа и кида невинне људе – закључио је Вукадин и стресао се од беса.

– Тај 4. мај ћу до краја живота да упамтим – почео је Миленко тихим гласом. – Затворска управа је наредила да се зауставе сви погони, а нас су стрпали у павиљоне и почели сатима и сатима да тупе објашњавајући ко је Броз био и кога су они то изгубили. Затим су нас све извели на затворски круг, гдје се испрсио сам управник Липић, са оним својим чекињастим обрвама преко очију, па узео да нариче на сав глас оно што је, сигуран сам, однекуда преписао:

Драћи друјови,

Наши народи и народности су смрћу друја Јосија Броза Тита, нашеј доживотној председника, изгубили највећу историјску личност која се икада родила на овим просторима. Чинив људски род ја жали и тужује збој његове смрти, свјестан да је описао највећи државник који је икада у свијету живио. Умро је највећи трагичар наше Комунистичке партије и најхрабрији сирашеј народноослободилачке борбе. Лејендарни предводник

свих наших њохода ка слободи. Јунак и њобједник у свим бињкама које је неуморно зайочињао и во-дио до њобјезде, а ради добра свих нас. Међуњим, никада он неће умријети, јер не може умријети неуморни војник слободе и неимар мира. Живјеће у нама, у срцима цијелој човјечансњва које се дивњ њењовом бесмрњном дјелу. Њењову мисао ћемо насњавињи као најсињурнији њуњоказ коме сњре-мимо. У овом њренуњку, друњови, ми немамо до-сњњјнијењ вијенца од руковети давно исњјеваној завјењној обећања да са њењовој њуњи никада не-ћемо скренуњи.

У том тренутку из стотине робијашких грла гру-нула је пјесма „Друже Тито, ми ти се кунемо да са твога пута не скренемо”. И док су се драли ко блеса-ви, једним оком су мотрили на нас, политичке, да би видјели како реагујемо и да ли сви пјевамо. То је била мука, мој Вукадине, да ми и сада желудац подрхтава. Гледали су у нас спремни да нас сопственим зубима покидају. Само је фалио управников миг па да нас појединци поједу заједно са робијашким одијелом и ципелама. Атмосфера је била тако наелектрисана да је могла сваког тренутка да букне. Тих ноћи сам се, пред спавање, молио Богу стрепећи да ли ћу жив до-чекати јутро јер ме је неко од тих занесењака могао убити на спавању како би доказао своју оданост по-којном предсједнику. Багра робијашка је била на све спремна како би се доказала да је на Титовом путу и да са њега ни по коју цијену неће скренути, а у ствари су закључили да је то најлакши начин да се дочепају слободе и врате својим криминалним радњама.

И таман када сам помислио да је томе малтретирању дошао крај, почели су да се јављају робијаши, па и они ударили по говоранцијама и рецитацијама. Нећеш вјеровати да су се гушили у сузама док су читали, а она битанга Јозо Јеловић је због велике туге чак покушао да се убије киселином коју је хтио да попије, али су га лопови спасили. А сви знају да је то само његова глума. Јозо да се убије због Броза?! Ма, хајде, молим те!

Само Бог зна како нам је било и шта смо претрпјели тих дана од Брозове смрти па до његове сахране. Неки су нас пред свима понижавали и пријетили нам. Перу Тривуновића су, због тога што је неколико минута закаснио на то испирање мозга, одмах шчепали и гурнули у самицу. У мрачари је провео тридесет дана, уз редовну терапију гуменом палицом. И поред тога он је, по изласку на круг, тврдио да му је било лакше поднијети мрачару и све приде уз њу што иде, него оно мучно двосатно стајање у ставу мирно и нечувено робијашко лупетање. Онај Ферид Феризовић и Ненад Таскаловић били су толико досадни и одвратни са својим пјесмама да су ми се згадили. А замисли, не дај боже, да је неком од нас у тим тренуцима заиграо осмијех на лицу. Вјеруј ми да би остао и без осмијеха и без лица. Унаказили би га робијаши прије милиције. Мучно је било гледати оног крезубог Ненада када се онако штркљаст и незграпан раскорачио и почео да чита и нариче своје стихове:

*Широм свијета био си њознај
њо свом миројворсјиву, њо својој доброји и љејоји.*

*Сад са твојом смрћу осџаје обезглављена
и наша држава, и наша партија и наша армија и
наши животи.*

Нико не слуша шта он лупета, али зато суза сузу стиже. Робијаша аплаудирају и кроз плач пјевају како са његова пута никада неће скренути. И сад те ја питам: како у таквим приликама нормалан човек може да остане озбиљан? А сви су били само у нас очи упрли, и чекали макар трептај. Слушаш џепароше, силеџије, криминалце и друмске разбојнике како се куну да ће остати на лоповском путу. То је патос, бетон, нема се куд даље, ни дубље. Теодор из Првог павиљона, скупо је платио само због тога што се у једном тренутку, док је трајала Брозова сахрана, накашљао. Схватили су то као провокацију и насрнули на човека као хијене. Стампедо од више десетина њих јурнуо на једног човека. Срећа што је јак ко земља, иначе би га унаказили. Једва се спасио од те руље. И нећеш вјеровати да су ти који су први стигли до њега и задали му прве ударце, послије само мјесец дана били помиловани и ослобођени трећине казне. И зато води рачуна, стаје је и даље ванредно – завршио је Миленко своје казивање.

– Мислим да нема бољег начина од овога који сам изабрао. Ни са ким не разговарам сем са вас неколико политичких. У павиљону мук, на послу мук, на кругу мук. Могу ме поново затварати у мрачару и опет ми судити, ако им је воља и убити ме, али ријеч из мене неће извући, а онда нешто тишим гласом додаде. – Брате Миленко, зар је теби нормално то да ја

на робији будем осуђен због вербалног деликта? Зар су Миле и Сејо стубови који чувају ову државу од мене? Ниједан од њих, за разлику од мене, ни војску није служио.

– Циљ овог режима је да производи себи непријатеље, – рекао је Миленко – и, колико видим, добро му иде. Мислим да боље фабрике од те немамо. Али, нека свако ради свој посао. Они нека производе, нека се позивају на закон и по њему суде, а наше је да трпимо и бројимо дане када ћемо одавде да изађемо.

По повратку у павиљон Вукадин је дуго седео и размишљао. Питао се зашто му свештеник Јово ништа не јавља о Анђи. Извадио је оловку у намери да јој пише писмо, чак и ако га није могао послати јер њену адресу у Бечу није знао, али је под навалом стихова, који су потекли из његове душе, написао песму

Драга моја Анђо,

*Изгубио сам те, мила моја...
И још увијек изражим одговор гдје си.
Дани се овдје сјоро вуку,
и имам времена да се ишам
гдје је несјао твој мили осмијех
који ми је животи значио
и да се надам
да ја још увијек другом не поклањам.*

*Желио бих да те видим
и да те ишам*

да ли си срећна
или ње бујица све даље од мене носи.
Да ли се љубиш у хладноћи
док ја још увијек осјећам у својој руци њојину њвоје
и љријем се њоме у олуји која ме љуши
и којој не назирем крај.

Збуњен сам, драга моја...
И збој њебе ме душа боли.
Али одолијевам хладном вјејру
који ме немилосрдно шиба.
Док у њему љражим мирис њвоје косе,
али сем сљуди којом ме брије
не налазим нишња шњо би ми дало наду
и снају да олуји одолим.

Изљубио сам ње, вољена моја...
И ноћу њи љо сну мисли шаљем
у нади да ће ње наћи
и љодсјејији на нашу љубав
на моју, која је јача од свеја
и која ће љобиједији све
ја и овај мрак који ме је ојасао
и љмину коју олуја на мене најони.

А када се раскину ови ланци, мила моја...
Поћи ћу љрема њеби
и ма јдје била, љронаћи ћу ње.
И нико ме неће задржаји
да њи љрићем,
да ње зајрлим,

*да ти иривијем уза се
и осјећим ошћуцаје твоја срца.*

*Заробили су ме, драга...
Моје срце нијемо за све друге,
само твоје име изговара.
И ти ми иријеш ируди
да се у њима нада не ујаси.
Јер наша ирича није доречена,
наше усне које су иошле да се сјоје
сјале су на иола иутиа.*

*И сада други између нас
искојаше велику ирвалију
над којом сјојим сиреман
да је савладам
само да бих тиби дошао,
и да бих чуо
да си добро
да бих оиет био срећан.*

Сутрадан је једва дочекао да сретне Драгу и Миленка и да им прочита ове своје ухваћене и записане осећаје. Желео је од њих да чује да ли је то заиста песма, или само болни крик који му се ноћас отео из груди.

Чим их је, по завршеној смени, срео на кругу за шетњу, Вукадин им је показао своју песму.

– Питаће је колико је у овом тренутку и овдје на кругу, паметно ишта читати – рекао је Миленко.

– Вјерујем да је бар половина свих лоповских очију

сада уперена у нас. И већ се муче да одгонетну какав је то папир што држиш у рукама. Зато је боље да ти, Вукадине, читаш наглас да би и ови доушници чули, а не да нагађају и измишљају, због чега бисмо и самицу могли да заглавимо.

Вукадин је почео да чита гласно, тако да су и сви остали робијаши могли лепо да чују. Када је завршио, пажљиво је савио папир и ставио га у џеп своје робијашке блузе. Ћутао је очекујући реакцију ове двојице.

– Изузетна пјесма – закључио је Миленко.

– Осјећам и ја – рече Драго – да је то излив твога срца, твоје душе која пати, али ми то све некако не личи на пјесму. Ништа се ту ни са чим не римује... А ће нема риме, нема ни пјесме.

– Ама, Драго, није све у томе. Код Ненада Таскаловића се све римовало када је пјевао о Брозу, па је то на све личило више него на пјесму. Ја бих рекао, Вучко, да си ти велики таленат – закључио је Миленко.

– За мене је права пјесма само она која има риму, – није се дао Драго, па наставио да рецитије:

*Хајде, Јело, да ашикујемо!
Како ћемо кад не умијемо?
Лако ћемо, само ако ћемо.*

Ово је по мени пјесма, али ако Миленко каже да је и то твоје, онда ја ту немам куд, већ да прихватим мишљење школованог човјека који је сигурно више од мене прочитао, и свакако се у то боље разумије.

– Мени је битно да ли се ово вама свиђа или не – на то ће Вукадин.

– Како да не! – повикаше обојица углас.

– А шта ви то? – упита их Ахмет, придружујући им се.

– Ево да ти представимо новог пјесника – поче Миленко озбиљним гласом и показа на Вукадина. – Узми и прочитај ову пјесму – рече му он, без страха од доушника.

Стаде Ахмет и поче да чита, али не издржа до краја. Сузе га облише, ни ријеч више није могао да прозбори.

– Ово као да је за мене писано – изусти, па настави да плаче.

Само неколико месеци по хапшењу, девојка коју је веома волео – удала се. Знали су то сва тројица, зато су га само гледали и ћутали.

Када се мало прибрао, Ахмет је замолио Вукадина да му дâ песму пошто би хтео да је научи напамет.

– Не могу, имам само овај примјерак, али ћу ти је преписати и сутра донијети.

Ахмет је био од Градачца и међу робијашима важио за доброг и поштеног човека. Чврст, карактеран, храбар, истинољубив и правдољубив, човек какав се само пожелети може. Одговарао је за убиство, али се, попут Вукадина, није плашио да се дружи и са политичким осуђеницима. Осуђен је јер је убио једну битангу која је то годинама тражила: сеоски ћилкош и силеџија који се иживљавао над слабијима од себе и мислио да на тај начин стекне углед у селу. Поред других и Ахмету се био навалио на леђа, па никако да сјаше. Ахмет је био висок, јак, способнији од њега у сваком погледу, али није био склон кавги. Онај се

зато осилио, па где год га сретне, вређа га, а знао је да му лупи и шамар, или два, онако успут, тек да покаже која је сила. Ахмет је то насиље дуго трпео, све док *дара није иревршила мјеру*. Једне вечери, у кафани, где је по ко зна који пут онај започео своју представу, Ахмет потеже нож и уби га на лицу места. Сам се предао милицији. Првостепени суд осудио га је на осам година, док је Врховни суд ову пресуду преиначио и казни додао још две године робије.

Ово повећање, Ахмета је дотукло. Дуго није могао да дође к себи. То је вероватно и био разлог што се дружио са политичким осуђеницима, који су већином били образовани људи од којих је могао да добије прави савет за своју муку. А како је и сам говорио – добио га је.

Лав са Романије

Вративши се са шетње, Вукадин се све време, док га сан није опхрвао, дружио са Анђом. Њено лице румено попут ружиног пупољка уоквирено црном таласастом косом подсећало га је на икону. И била је она његова икона овде у Зеници. Захваљујући њој своју робијашку муку је лакше подносио. Само да стигне то њено писмо, понављао је!

Сутрадан, у Ливници, чекало га је опет исто једнолично мучење. Тешко се мирио са том врстом казне. Бреме година робије која му је додатно одрезана на монтираном суђењу некако је и прихватио, али зашто да га врате у Ливницу када је завршио занат и био бравар кога су претпостављени истицали за пример!? Има ли границе њиховом злу – питао се, али одговор ниоткуда није стизао.

Тих месеци радио је заједно са католичким свештеником Иваном, који је такође био „двомоторац”, што значи да су му по други пут, као и Вукадину, судили у затвору. Лепог изгледа и понашања, фра Иван је располагао изузетном чврстином карактера, био стамен као гранит. Настрадао је на монтираном процесу који је вођен прошле године. За разлику од Вукадина и Алексе, који су имали два лажна сведока, за њега је био довољан само један. Тај милицијски доушник, који је, као и Иван, радио у Ливници, на калупу је урезао кукасти крст, па је са тим знаком изашла цела серија одливака. Контрола је све брзо открила и одмах обавестила милицију, а ова је Ивана,

без икаквог саслушања, спровела у Стаклару и стрпала у мрачару. Са њим је поведен и доушник Суљо, који је одмах признао да је то он урадио по наговору Ивановом, за шта је добио пакло цигарета. И птицама је било јасно да Суљо лаже, али – није вредело. На суђењу је Иван добио две године робије, док су криминалца Суљу ослободили одговорности и преместили у Фочу, одакле је убрзо пуштен на условну слободу.

Оваква суђења у Зеници, као и у свим другим затворима широм тадашње Југославије, нису била никаква реткост.

Данас је у Ливници био мало другачији дан. Довели су били новајлију Винка, за кога су неки говорили да је из Сарајева. На први поглед деловао је он веома мирно и прибрано. Пажљиво је саслушао упутства шефа смене Мирка Шакотића и одмах прионуо на посао. Видело се да му све што ради иде од руке и, рекло би се, чак му и прија.

Десило се да је око десет сати, неким својим послом или потребом, туда прошао чувар Абдулах, коме је надимак Поскок одлично пристајао, а знало се и због чега – већег крволока од њега зенички затвор није имао. Од буке нико није чуо о чему су то Поскок и Винко причали, само су сви видели да је тај Винко, а касније се сазнало да и није из Сарајева већ са Романије, треснуо Абдулаха о земљу као да је мало дете. Право је чудо да му глава притом није ударила у гвоздени стуб. Потом га је ухватио и лако, као да је лутка а не телесина од деведесет килограма, понео према ужареној пећи. Сви робијаши застали су окамењени,

и гледали шта ће даље бити. Само је један од осуђеника – криминалац Хилмо, иначе врло коректан човек, скочио према Винку покушавајући да га заустави. Сам Абдулах, у полусвесном стању, био је као врећа: нити се опирао, нити звао појачање, које ко зна када би и дошло да није било доушника који су одмах реаговали и обавестили стражу.

И таман када је Винко, једнако држећи Поскока на раменима, ко од шале одгурнуо Хилму, утрчала су три чувара на челу са Књажевићем. За тили час су опколили Винка, али га нису ни зауставили нити уплашили. Млатио их је Абдулахом, и корак по корак примицао се високој пећи. У једном тренутку Књажевић је некако прискочио и ударио га палицом по глави тако снажно да се он затетурао, и испустио Абдулаха. И када се учинило да је готов и да ће поклекнути под ударцима пендрека, Винко као да је добио нову снагу. Кидисао је на чуваре као тигар. Таква брзина и тако прецизни и снажни ударци до тада нису били виђени у затворским тучама. Био је то празник за Вукадинове очи, али је у исто време жалио Винка свестан онога што ће га после, у самици, снаћи.

Окршај се завршио тако што је чувар Књажевић скочио Винку на леђа и почео да га дави. Винко се вешто сагнуо, направио колут напред и стресао га са себе као кило соли. Књажевић је при паду ударио главом у покретну траку којом су превожени калуши са још врелим одливцима у себи, и остао непомичан.

Поскок, који се у међувремену прибрао, видевши да је остао сам, дао се у бег. Сцена је била за памћење: видети Поскока како бежи нестварна је слика. Наста-

ле су овације: робијаши су почели да прилазе Винку и честитају му. Тада је он и рекао како се зове, и да није из Сарајева, већ из Хан Пијеска.

Чувари су већ у трку пристизали, па је Винко дограбио своју робијашку блузу и отрчао у Цинчаону, где је стао поред каде са растопљеним цинком. Довикнуо је чуварима да му не прилазе јер ће у супротном скочити у њу, што је значило да би снажна ерупција, која ће засигурно настати, могла озбиљно повредити или усмртити све који се налазе у близини.

Потом је захтевао да му дође управник затвора лично, и да једино с њим хоће да разговара. Знајући с ким имају посла, јер како се сазнало ово Винку није било прво робијање, чувари су одлучили да устукну, па је један од њих отрчао да позове управника Фадила.

Нису дуго чекали, он је дошао, и онда се догодило чудо. Чак и да није било толике буке, не би се дало чути о чему су разговарали, тек, у једном тренутку, управник је пригрлио Винка, па су заједно, у пратњи покуњених чувара, пошли ка Стаклари. Онима у Стаклари наредио је да га у самици не смеју ни мрко погледати, а камоли тући.

– За то што је урадио одговараће, али што се батина тиче, то заборавите, не смијете га ни пипнути.

Тако се завршила ова смена у Ливници; притом, осуђеници су, без обзира на све што се у међувремену догодило, морали да испуне норму.

Вукадин је знао колико је тешка управникова реч, али је ипак стрепео да ће ови, када он оде, навалити на Винка. Касније, када је све прошло и када је Винко

већ био издржао изречену казну због напада на службена лица, лично му се поверио рекавши да га у самици нису ни пипнули.

Ова туча је, чини се, била само увод у другу, која се одиграла неколико дана по Винковом смештању у самицу. То је била најмасовнија макљажа која се десила у Зеници током Вукадиновог робијања.

Све је кренуло од смешног разлога. С обзиром на то да је у затвору било забрањено износити хлеб из трпезарије, милиционер Марко је тога дана зауставио осуђеника Миломира, званог Плави, и претресао га. Овај је у унутрашњем џепу блузе имао кришку хлеба. Марко је дограбио тај чемерни хлеб и почео да урла на Плавог, као да му је нашао пиштољ. Плави је немо стајао и чекао да се овај смири.

– Шта је ово? – викао је Марко.

– Хљоб, друже командире. Добио сам данас пакет од куће, па сам узео ово парче да са њим вечерам.

– Јел’ ти мислиш да сам ја луд? Па знам ја да је хљоб, нисам блесав.

– Па ви сте ме питали *шћиа је ово?*

– Јесам, али нисам мислио на хљоб, већ на прекршај у коме сам те ухватио. Сачекај ту – рекао је и позвао осуђеника који је био задужен за рибање ходника и степеништа и наредио му да сместа прекине чишћење јер ће Плави вечерас да га одмени.

Мртав хладан, Плави је затражио од чувара Марка да му врати хлеб јер му је одрезао казну, па су тако намирили.

Марко је на то бацио хлеб на под и изгазио га.

– Ево ти га, слободно га узми ако ти је по вољи – рекао је и презриво се нацерио.

Плави се на то окренуо и пошао по канту и крпе, али Марку ђаво није дао мира.

– Куд си кренуо!? – викнуо је.

– Да одрадим казну – одговорио је Плави.

– А ко ти је рекао да идеш!? Ниси ти овдје од јуче па да не знаш да се можеш удаљити само када ти ја дозволим. Ти си, како видим, озбиљно ријешлио да ме провоцираш и тражиш белаја.

Прискочио је на то Плавом, и одвалио му громовиту шамарчину. Овај је реаговао муњевито: добро нациљаним директом послао га је на патос. Онда се мирно окренуо и отишао у своју ћелију да припреми ствари које ће понети у самицу која му је, после овога, сасвим сигурно следовала. Није стигао ни да се окрене а три чувара упала су у ћелију и почела да га млате. Били су немилосрдни. Тада је Плавом прекипело. Он јесте био повучен и коректан осуђеник, смирен и одмерен, али и јак човек, и веома вешт у тучи. Тројица чувара ипак су били превелики залогај. Ударали су га где су стигли и чиме су стигли. Крв је прштала на све стране. Плави је пао на под. И таман када су присутни осуђеници, који су се прибили свако уза свој кревет како би избегли да и њих закачи неки ударац, помислили да је битка окончана, у ћелију је утрчао милиционер Марко и обрушио се на Плавог, кога су остала тројица већ била свезала.

Тада је, сасвим неочекивано, осуђеник Драган Петровић, који је све до тада то мирно гледао, одломио ногу од кревета и њоме почео да млати затворске чуваре. Прискочио му је осуђеник Маријан Зековић, па је и он са неколико снажних удараца дао свој

допринос овој тучи. Стражарске шапке летеле су на све стране.

Неки од доушника подигао је узбуну тако да се у павиљону зачас створило десетак милиционера. Њихов упад као да је потпалио неки скривени фитиљ који је тињао међу људима. Ослободила се до тада нагомилавана агресија, па је већина осуђеника, која је све ово што се до сада дешавало незаинтересовано посматрала, осетила снажан нагон да се укључи у тучу. Група чувара која је упала у павиљон да помогне колегама, зачас је била савладана и избачена напоље, чиме су и тучу наставили испред павиљона.

Чувари су кренули да млате сваког ко им се нашао под руком. Ситуација је, из минута у минут, постајала све запаљивија, тако да је већ било немогуће избећи пожар.

Робијаши из других павиљона, који су се налазили у шетњи, нису успели да одоле искушењу. У тучу се прво умешало њих неколико, а онда је притрчала већина од оних који су се налазили у кругу. Појачања су стизала и са једне и са друге стране. На крају је најмање двеста осуђеника учествовало са једне, и преко сто милиционера са друге стране. Окршај таквих размера у Зеници нису упамтили ни најстарији осуђеници.

Видевши да се цео круг љуља и да се више не зна ко кога бије, милиција је бацила сузавац, и – туча се завршила исто онако изненада као што је и отпочела.

Сукоби међу затвореницима у Зеници били су скоро свакодневна појава, али су обрачуни са затворским чуварима били много ређи, а никада ниједан овако масован.

Опет самица

Вукадин није учествовао у овом окршају, али је стрпан у самицу на основу сведочења затворског чувара Тамића који је тврдио да је управо он ударио милицајца Марка. До Вукадиновог гурања са помешним чуварем је свакако дошло, али не и до удараца, што је и сам Марко касније потврдио, па је Вукадин, након три дана, пуштен из самице.

По доласку у павиљон Вукадина је поново позвао васпитач Салатовић.

– Видиш ли ти, Вукадине, гдје те одведе твоја тврдоглавост?! Као сину сам ти савјетовао како да се понашаш и са киме да се дружиш да би одавде што прије изашао, али није vriједјело. Зар ти мислиш да ја нисам знао ко је Зијад Ибрић када сам те питао зашто се са њиме не дружиш? Буди сигуран да га боље од тебе познајем, али сам имао добру намјеру када сам ти то тада савјетовао. Камо среће да си ме послушао, данас би сигурно другу пјесму пјевао. Свој годишњи одмор би већ користио на слободи, у твом Жарачу, а не овдје идући из самице у самицу. Да те не подсјећам на то да на додатну казну не би ни био осуђен. Али сада, шта је – ту је. Све што могу да ти кажем јесте да се убудуће клониш свих проблематичних осуђеника.

– Ја вас поново не разумијем – рекао је Вукадин.
– Ти људи се према мени људски понашају и помажу ми да прегурам сваку муку која ме овдје снађе.

– На срећу, ја тебе одлично разумијем. Не наносе они теби лично никакво зло, али оно ти са њима долази. Натоварили су ти на плећа велико бреме, па га ти сада својски носиш. Не можеш бити поред ватре а не изгорјети. Они су људи који пале ватру на сваком кораку. Ко је близу, тај страда. Ти политички криминалци су против нашег самоуправног система и желе да проспу крв међу нашим братским народима и народностима. Знајући то, ми морамо да их стално држимо на оку. И не само овдје, већ им то сљедује и када оду испод овог крова. Упамти, никада више они неће моћи слободно да шире своје погубне шовинистичке идеје. Од сада па до краја њихових живота они никада неће бити без свог „анђела чувара”. Сам си изабрао то друштво, и натјерао нас да и теби одредимо „анђела” који ће те пратити. Видиш, он те је већ сада спасио самице, да њега не бјеше, оде твоја кожа на пазар. У било ком затвору у свијету, када осуђеник дигне руку на затворског чувара, он завршава у самици. И не само у самици, већ му се и суди за то. Ето видиш, твој добри чувар је одмах дошао и рекао ми да ти ниси учествовао у тучи и да ниси тукао милицајце. То је провјерено и, као што видиш, пуштен си из самице без икаквих посљедица. Ја сам теби унапријед нудио добар пут, али си га ти одбио. Изабрао си тежи, и сада њиме таљигај како знаш и умијеш.

– Нисам могао, друже васпитачу, нити ћу икада моћи тако нешто да прихватим. Између свештеника Јове, или осуђеника: Драге, Алексе, Миленка, Ахмета, са једне стране, и Зијада Ибрића, Ганета, Мирка и Илије, са друге стране, увијек ћу изабрати оне прве.

А ви, ако треба да икоме постављате анђеле чуваре, онда је то њима. Звијер као што је Мирко тешко се може срести било гдје у свијету. Када је он могао убити свога добротвора, шта тек ја, или било ко други може да очекује од таквог човјека?

Иначе, Вукадин овог Мирка додатно није подносио јер се због њега са свештеником Јовом умало није посвађао. Тврдио је да Мирка, када изађе из затвора, неко од Бранкове родбине треба да убије, с обзиром на то да га суд на смрт није осудио, док се свештеник том ставу оштро противио. Било какву освету није одобравао, док је Вукадин имао свој став који је јавно износио. Злочинца, уколико измакне судску правду, говорио је, треба убити, али нипошто не светити се над неким од чланова његове породице. Сам је жестоко осуђивао Вишњу Павловић која је због тога што јој је Стипо Чалић камионом у саобраћајној несрећи 1971. године убио пасторка Миленка, ангажовала Драгомира Бајчету, плативши му велику своту новца да овом Стипи убије сина. И нашли су јадно дете од једанаест година, и измасакрирали га. Тако нешто Вукадин није одобравао, али убити злочинца какав је био Мирко, свакако да јесте.

Причу о овом Мирку, добро су знали и други робијашу у Зеници. Био је родом из једног села у Семберији и својевремено је од свог комшије Бранка Јањевића, који је заједно са женом му Цвијетом радио у Минхену, позајмио 50.000 немачких марака, за које му је обећао да ће их вратити након годину дана. Имао је он некакву кафану у селу где је сасвим пристојно зарађивао, па му је Бранко поверовао, не знајући да би њему и пет кафана било мало за коцку и жене.

Када је прошла та година и Бранко са Цвијетом дошао у село, није могао ни да наслути шта га чека. Мирко је одмах увече дошао код њих и донео им новац, што их је веома обрадовало јер су се наслушали прича како је тежак на дугу. Седели су и причали о свему и свачему и таман када су Јањевићи, уморни од пута, помислили да ће он схватити да је ноћ већ одмакла и да ће отићи, он је, док је Цвијета отишла у кухињу, искористио прилику и на Бранка потегао нож. Овај је јаукнуо и стропоштао се. Цвијета је одмах дотрчала, али је и њу на нож дочекао. Узео је оне своје марке назад и под заштитом мрака напустио њихову кућу. На срећу, Цвијета је дочекала јутро и сутрадан ју је девер Мићо у животу затекао. Успела је само да каже да их је Мирко искасапио. Милиција га је одмах привела, мало притегла и све је признао. Сада у зеничком затвору издржава казну и стекао је изузетно поверење чувара, васпитача и затворске управе.

Тешко је било Вукадину да схвати да је Мирко осуђен, исто као и он, на петнаест година затвора, а још теже му је било да разуме да је за васпитача онај ко укаже на неке неправилности у друштву, био опаснији од овога зликовца. Али, шта да се ради?! У Зеници је све било наопако, па зашто не би и ово.

У разговору са васпитачем и данас је Вукадин остао при своме ставу, а Салатовић при своме.

– Ради тебе, Вукадине, и твога добра – упозорио га је васпитач – савјетујем ти да поведеш више рачуна о свом понашању – чиме је овај њихов разговор био завршен.

Вукадин је изашао са горким осећањем да није имао снаге да га упита да му, којим случајем, није стигло писмо од Анђе. Дешавало се често, а то су сви добро знали, да политичким затвореницима, а то је у неку руку сада и он био, управа задржи писма, или их никада не уручи. Био је убеђен да му је писала, а да су они који су за то задужени, то писмо задржали.

Наредне ноћи уснио је веома узнемирујући сан. Видео је своју кућу и мајстора Спасоја који је са врх крова викао на сав глас обавештавајући присутне шта је ко од родбине и комшија донео на шлеме (част). Када се подиже нова кућа, и на њој поставе греде, рогови, потом полетва, и покрије црепом, долази родбина, пријатељи и комшије да донесу поклоне, а онда би мајстор, или неки други човек који је имао јак глас, са врха крова обавештавао присутне о даровима гостију. Било је и толико грлатих да је, захваљујући њима, и пола села могло да чује шта је ко донео. Потом, када пристигну сви које је домаћин позвао, а често су неки и без позива долазили, и пошто се извичу њихови поклони, седало се за богато припремљену софру.

И ту се знао ред и поредак, о чему се у Жарачу веома водило рачуна. Чинило се, међутим, да је понекад лакше било саму кућу саградити и покрити, неголи појединцима угодити: било је људи који су се жестоко љутили уколико не би били смештени на место за које су они мислили да им припада.

У Вукадиновом сну све је текло како треба, па се и песма огласила када су јој обичаји дозвољавали. Знао се и ту ред: није се могло певати када то некоме

падне на ум, већ се чекало да се окончају озбиљни разговори о радовима при градњи куће, да се одрже здравице, па тек онда се, по одобрењу домаћина, могла чути и песма. Обично су је почињали они који су најбоље певали, па за њима остали.

Међутим, ноћас у сну, Ђуро није дао никоме да пева, сем њега. Радовао се из све снаге, наздрављао свима, и сваку песму он отпочињао. Потом је узео чашу и одржао здравицу, што у животу никада није чинио. Викао је из свег гласа: „Подижем ову чашу за братску љубав нашу, ради српства и обичаја и љубави која нас је сабрала, да дођете и са нама подијелите радост, и својим даровима окитите наш тек покривени дом.”

А онда је запевао тако снажно да је Вукадина пробудио.

Пошао је, тетурајући се онако сањив, до тоалета, још у ушима слушајући његову песму о *йрејелицама шареније’ крила*. Тај његов глас ни хладна вода којом се из све снаге пљускајући умивао, није могла да утиша.

Истина је, да је Ђуро волео изворне народне песме, али их је ретко сам певао, што је и био разлог да се Вукадин забрине. Вратио се у кревет и дуго размишљао о необичном сну који га је толико узбудио. До чекао је буђење отворених очију и пошао у Ливницу у прву смену.

Почео је посао са великим опрезом, да не би повредио себе или кога другог. Чврсто је веровао да му предјутарњи сан никаквог добра донети неће. На његово изненађење, радно време прошло је без икаквих проблема, па се задовољан вратио у павиљон.

Тек што је сео, пришао му је дежурни осуђеник Енес и саопштио да га зове васпитач.

Шта се овај – помислио је – наврзао на мене, као да нема никог другог у овом павиљону да га превапитава.

– Када да идем? – упитао је.

– Одмах – одговори Енес.

– Добро – рекао је Вукадин и запутио се у васпитачеву канцеларију.

– Кратко ћемо, Вукадине – на вратима га је дочекао Салатовић. – Имам неке важне обавезе, па ћу одмах да ти саопштим да од сутра више нећеш радити у Ливници, већ се враћаш у Браварију. Јави се шефу Расиму и памет у главу. Понављам ти да добро водиш рачуна о свом понашању.

Вукадин је био толико изненађен да васпитачу ни хвала није рекао. Заменили Ливницу Браваријом било је исто као прећи из пакла у рај.

Салатовић је приметио његов шок, устао је и онако узгред му у руку тутнуо писмо.

Вукадин, видевши да се овоме жури, не имаде времена ни да види од кога је, већ га само стави у џеп и изађе из канцеларије.

Хиљаде мисли му се ројило у глави, али када је идући ка спаваоници извадио коверту, намах се разочарао. Нада да је писмо било од Анђе, или свештеника Јове, нестала је чим је препознао Константинов рукопис. Нервозно је отворио коверат и – имао шта да прочита.

– Велико невријеме – писао је Константин – какво не памте ни најстарији људи, захватило је наш

Жарач. Стари орах ти је пао на кров куће и огромну штету направио. Организовао сам мобу да га поправимо и том приликом је Стево пао са крова и сав се поломио. У тузланској је болници и мале су шансе да ће преживјети.

Знао је Вукадин да онај ноћашњи сан није на добро слутио, и дуго се потом питао може ли икада да сања покојног оца а да му се после тога не деси нешто лоше. Сетио се молитве свештеника Јове којој га је учио, и почео тихо да се моли:

– Исусе, царе предвјечни, охрабри ме. Исусе, Сине Бога живога, оснажи ме. Исусе, топлото неисказана, загриј ме. Исусе, сунце правде у овој зеничкој тами, обасјај ме. Исусе, свјетлости света, освијетли ме. Исусе, од душевних и тјелесних патњи избави ме. Исусе, многомилостиви, мене клонулог подигни. Исусе преблаги, смилуј се на мене и од свих опасности ослободи ме. Исусе сведобри, промијени зло у добро и помилуј ме.

Пресуда Врховног суда из Сарајева

На дан Светога мученика Трифуна, заштитника вина и виноградача, 1981. године, стигла је Вукади-ну правоснажна пресуда из Сарајева. Донета је још 14. октобра 1980, а зашто јој је требало толико дуго да би стигла до њега, није му било јасно. Вукадин јесте био бистар и паметан момак, али правно необразован. А мало би му помогло и да је познавао право да би ову пресуду разумео. Чудом се чудио не верујући сопственим очима да је Врховни суд у потпуности поништио првостепену пресуду. У ствари, ту је она, и остаће му окачена око врата, као звоно, до краја робије, а можда и до краја живота, али на папиру је више није било.

Одмах је потражио савет од свог робијашког сапатника адвоката Јакшића, који му је рекао да је Врховни суд правилно поступио што му је, спајајући две казне, изрекао јединствену пресуду од петнаест година затвора, јер му ни за једно од та два дела није претила виша казна. Пошто је већ на првом суђењу добио петнаест година због убиства оца, онда му је и јединствена казна опет толика остала.

– Да су они тебе – нагласио је Јакшић – пустили да одробијаш прву казну, па ти при изласку из затвора уручили рјешење о новом притвору, е тада су могли да ти изрекну и нову казну. Овако нису могли. Наиме, првостепени суд је приликом доношења пресуде морао имати на уму да ти је већ изречена максимална затворска казна. Дакле, могли су они тебе да

суде десет пута, и да ти разним пресудама изрекну педесет или стотину година робије, али када се изриче јединствена казна, онда она не може бити већа од највеће која се прописује за једно од тих дјела која ти се стављају на терет. Према томе, само оном ко буде осуђен на смрт, па га помилују, томе изричу двадесет година затвора, док се за сва друга дјела изриче најдужа временска казна у трајању од петнаест година. Кратко речено, мој Вучко, те двије године и шест мјесеци које си добио овдје у Зеници, више не постоје. Отишле су, улиле се у већу ријеку. Савјетујем ти ипак да овдје водиш рачуна о свакој својој ријечи, јер ће те од сада још строже пратити. То ти је јасно и без ове моје опомене.

После ових речи Вукадин није знао како да се понаша. Хиљаде мисли му се сударало у глави, али нигде није било матице да их поведе. Остао је да се бори са осећањима која су га кидала. Први пут га је сунце у Зеници огрејало тако да је, као никада пре, осетио његову топлину. Једино питање које га је тога дана прогонило било је: Зашто им је све ово требало? Ко је тај диригент који вуче конце и плете мреже зла и пропасти? Баш њега брига за туђе животе! И баш све њих брига за све животе које су претворили у сталну патњу! Међутим, и поред ове пресуде, његова мука остала је да га и даље притиска и стеже. Јесте ова сарајевска пресуда укинула зеничку, али шта ли ће наћи за њену замену, питао се.

Изненада га је на затворском кругу пронашао дежурни осуђеник и рекао да се одмах јави васпитачу.

Овог пута је предосећао зашто га васпитач зове, па је мирно пошао ка павиљону. Није имао страха и

оне муке која га је сваки пут ломила и нагонила на повраћање када би га васпитач позивао.

И слика при улазу у канцеларију била је невероватна. Васпитач га је дочекао с осмехом на лицу. До душе, деловало је то прилично извештачено, али је боље и тако неголи гледати му оно смркнуто чело.

– Шта кажу судије из Сарајева, да ниси крив, је ли? – упитао га је васпитач уместо поздрава.

– То не кажу – одговорио је тихим гласом Вукадин – али су ми, колико се ја разумијем, изречену казну укинули. Односно, спајајући њу са претходном пресудом поново су ми изrekli петнаест година затвора.

– Е, па видиш, сад си се увјерио да се код нас све ради по закону. Тачно је, немаш више ту казну, али то не значи да ниси био крив. Стога сам те и позвао да ти скренем пажњу да се не радујеш превише. За све треба имати мјеру. И за тугу и за радост. И било би за тебе најбоље да о овој пресуди не трубиш по затворском кругу. Стави је у кофер и понашај се као да је ниси ни добио. Ово ти говорим за твоје добро. Будеш ли наставио по старом, очекуј да ће ти се та пресуда са каматом вратити. Буди убијеђен да имамо начина, само ако хоћемо, да то урадимо. Лијепо сачекамо да ти ова пресуда за убиство оца истекне, и таман када будеш био на излазу из затвора, уручимо ти рјешење о притвору и покретању нове истраге. Материјала о теби имамо за десет, а не за двије године. Због тога ти и савјетујем: памет у главу! Дао сам ти ново радно мјесто, чујем да си то повјерење оправдао, и само тако настави. Окани се празних прича од којих ни ти,

а ни онај који ти их казује, нећете имати никакве користи. За данас толико – закључио је разговор васпитач и показао му руком пут врата.

Изашао је Вукадин, и о свему овоме дуго размишљао.

Сусрет са Бошком

Ако би се за пресуду Врховног суда из Сарајева могло рећи да је била прво сунце које је Вукадина у Зеници обасјало, онда би се за његов сусрет са Бошком Ђурковићем могло слободно тврдити да је друго. Ма какво друго, три сунца су га тада обасјала. Таман када је испратио Драгу Милиновића, који је одробијао своју казну и изашао из затвора, дошао је у њихов павиљон нови осуђеник по имену Бошко. Растанак са Драгом веома га је растужио. Јесте да се, с једне стране, радовао томе што он одлази својој кући и породици, али, са друге, груди му је цепао растанак са тако добрим човеком. Ту радосну тугу, коју је Вукадин осећао, Бошков долазак учинио је још радоснијом.

Те године је у Зеницу дошло много Албанаца са Косова и Метохије, где је избила масовна побуна тамошњег албанског живља. Њихов протест био је усмерен не против система као таквог, већ, како су говориле њихове вође, против српске доминације. У ствари, радило се о покрету за отцепљење јужне српске покрајине, а да би се у томе успело, требало је прво изагнати Србе и друго неалбанско становништво са њихових вековних огњишта.

Владајући режим је овај покрет назвао контрареволуционарним, иако све то са револуцијом никакве везе није имало. Намера је била да отму део Србије и доврше оно што је годинама пре тога било започето.

После масовних уличних протеста, многи су похапшени и осуђени. По изрицању пресуда распоређивали су их у разне затворе, па су неки од њих стигли и у Зеницу.

У то исто време стигао је и Бошко, мада никакве везе с њима није имао. Он није био са Косова и Метохије, али јесте Косово било у њему. Вукадин до тада у свом животу није срео човека који је дисао Косовом.

Чим је ушао у павиљон, упутио се право Вукадину, као да га је неки магнет људскости и доброте привукао да седне баш за његов сто. Пружио му је руку и рекао своје име. Његове плаве очи широко су гледале у Вукадина, и потврђивале оно што је казивао. За неколико наредних тренутака Вукадин је сазнао да Бошко долази из сремскомитровачке робијашнице, где је првобитно робијао казну од седам година, и да је поново, у самом затвору, осуђен на још три године. При спајању ових казни изречена му је јединствена пресуда у трајању од девет година. Отац му је погинуо када му је било свега дванаест година. Бошко је, иако само три године старији од Вукадина, стигао и да се ожени и стекне породицу. До краја су му остале још четири године. Из Митровице је у Зеницу премештен због туче коју је имао управо са једним Албанцем са Косова. Познато затворско правило налагало је да се после туче осуђеници раздвајају и шаљу у друге затворе, што је и овде поштовано: Албанац је послат у Градишку, Бошко у Зеницу.

– Није ми било до туче, после свега што сам доживео и преживео у митровачком затвору, али нисам

имао куд. И овде, ако ме било ко нападне, бранићу се, па макар никада слободе не видео – рекао је Бошко.

Вукадин га је слушао отворених уста и питао се о чему се овде заправо ради. Био је збуњен његовом искреношћу. Стрახовао је да му га државна безбедност није потурила да би га поново осудили. Гледао је у Бошка, али га на тренутак није чуо. Уместо њега и његовог топлог и пријатног гласа, чуо је оног иследника Мирка који га је мучио и на разне начине присиљавао да призна оно што никада и ни са ким није причао.

Бошко је приметио његову одсутност, застао и сачекао да се Вукадинове мисли поново прикупе. Није му много требало: овај се тргнуо и извинио за мало лутање, чему је повод била управо Бошкова прича.

Као дете без оца, Бошко је прошао многа искушења. Некима је успевао да одоли, а некима није. Прву робију добио је због убиства комшије са којим га је само ограда делила у његовом родном Мирковцу. И управо та ограда је и била разлог сукоба. Једне прилике када је Бошко са мајком и сестром отишао код деда, где су остали неколико дана, да му помогну при купљењу шљива, речени комшија Ацо поставио је нову ограду, којом је великим делом ушао у њихов посед. Када су се вратили, нису могли очима да поверују шта их је снашло. Чак је и крошња трешње коју је Бошков отац засадио и окалемио, сад великим делом била у комшијском дворишту. Бошка је захватио такав бес да се сав тресао. Мајка је то приметила и да би спречила најгоре, одмах је отишла до комшије.

Он ју је истерао из куће, па још и потрчао за њом гонећи је све до њихове капије, где ју је два пута и ударио. То је било довољно да се Бошку сасвим помрачи свест, да се у два корака нађе крај њега и снажно га шчепа за врат. Млад и снажан, брзо га је савладао, и као врећу бацио на земљу. Мајка га је спречила да га не задави.

И таман када је Бошко ушао у своје двориште, несрећни комшија Ацо направио је још један погрешан корак, који га је коштао главе: устао је и са ножем у руци насрнуо на Бошка. Овај се хитро окренуо, покушао да му отме нож, потекла је крв, а Бошкова мати закукала из свег гласа. Никога није било у близини ни да помогне, ни да их раздвоји, или макар сведок да буде. Окретала се она око себе тражећи неки колац или нешто слично, да би помогла сину. У једном тренутку Бошко је одскочио од Аца, бацио отети нож и загрлио мајку крвавим рукама. Видевши да је убоден ножем, покушавала је да му својом кошуљом заустави крварење, док је Ацо лежао и само јечао. Тада су коначно пристигле и комшије, браћа Марко и Ђорђе Милојевић, који су прво Аца, а потом и Бошка утоварили у своја кола и одвезли у хитну помоћ у Сремску Митровицу, где је Бошко и остао, а његовог комшију хитно су транспортовали за Београд, одакле се жив никада и није вратио.

– Чим сам се мало опоравио – наставио је Бошко своју причу – из болнице су ме упутили право у истражни затвор, па на суд, где су ми одрезали седам година робије. Спасло ме је то што је он утрчао у моје двориште, иначе, да га убих у његовом, добио бих

дупло. После је мајка продала наше имање и заједно са мојом женом, нашом малом децом и сестром Маријом прешла у Руму, где су започеле нови живот.

У митровачком затвору сам убрзо упознао проту Саву Банковића, најбољег човека кога сам икада срео. Он ми је заменио и оца и мајку, и сву фамилију. То је био свештеник који је својим благим осмехом светлео свима нама у тамници. Речи су ми сиромашне да бих могао да га опишем јер је тешко причати о човеку који је издржао страшна мучења а опет, поред свих неправди и тортуре, остао усправан као бор. Било је осуђеника, а и ја сам један од њих, који су мислили да је он Бог. И дан-данас ја верујем да у њему заиста јесте Бог. Када сам га први пут видео, нисам могао да претпоставим да пред собом гледам човека који је издржао такву патњу. Из њега су избијали оптимизам, доброта и племенитост. То смирење које је он имао, не може се објаснити. Њиме је побеђивао сва своја страдања и сва мучења, па и страх од смрти. Она га је додирнула својим црним крилом на Велики четвртак прве године после Другог светског рата, када су му обезбожени комунисти изrekli смртну пресуду. Ни она га није спречила да у соби у којој су били заточени све сами осуђеници на смрт, прослави Васкрс, и да их све својим смирењем охрабри и ојача. Таквог див-витеза пожелео би сваки народ, сем наших комуниста који су га све време прогонили као да је звер. Поменути смртну пресуду су му касније укинули, и осудили га на петнаест година робије, које је издржавао у Нишу, Забели, а највише у Сремској Митровици.

– Откуда он с тобом?

– Како откуда?

– Па ако је он по ослобођењу осуђен на петнаест година затвора, та казна му је морала истећи још шездесет и неке.

– Па јесте, истекла је, и изашао је он, али не задуго. Таман када се привикао на нову парохију, и када су га људи као правог пастира заволели, властодршци су одлучили да је дошло време за нову робију, па су га 1973. године поново ухапсили, и осудили на шест година затвора. Врховни суд Војводине, уместо да га ослободи, јер је било очито да је човек невин, ту казну је само смањило на четири године затвора, које је са мноштем издржавао у Сремској Митровици. Укупно је он одробијао деветнаест година у комунистичким казаматима, а да то на њему, на његовом понашању нико не би приметио. Све време се у затвору држао усправно, и својим ставом храбрио друге. Он је у том паклу био најмање затвореник, а много више човек који нас је разумео, учитељ који нас је учио и духовник који нас је упућивао на прави пут. Саветовао нас је како да у затвору сачувамо здравље и како да се, по изласку на слободу, снађемо у новим околностима. Ми, осуђеници, прилазили смо му да би од њега потражили неки савет или му поверили своју муку, да нас очински саслуша и помогне нам како да превладамо оно што нас је прогонило. Гледао нас је као своју децу без обзира на то што је међу нама било криминалаца, разбојника, силеџија, убица, и ко зна које све феле. Свима нам је помагао у ношењу бремена од кога је кичма пуцала. Једино је Богу знано колико

је он најокорелијих робијашких срца загрејао и усмерио да се са својих странпутица врате на прави пут. За разлику од мене, он није гледао ко је ко. Помагао је свима. Сведок сам једног његовог разговора с Албанцем Хиснијем, и дивио се његовом смирењу.

Хисни му је пришао док је прота са мном седео на једној клупи у затворском кругу, и замолио га за разговор.

„Зашто сте овде?“ било је његово прво питање упућено проти, питање које се у затвору одувек сматрало непристојним. Мени се стомак намах преврнуо, док је отац Сава мирно одговорио да ни сам не зна за разлог свога тамновања. Али, додао је, Бог зна најбоље зашто нам се нешто дешава. „Моје је да будем послушан вољи Божјој, и све ће бити добро.”

„Е видиш, попе, ја сам Албанац и никоме нисам послушан, па ни Богу, ни Алаху. Никоме не верујем док не проверим и не уверим се. Због таквих послушника као што си ти, ови ће злотвори и владати сто година.”

„Ниси ме разумео, дете,” опет ће прота тихим гласом, „нисам рекао да сам послушан њима, већ вољи Божјој. Јер, само Бог зна зашто је потребна моја жртва и колико ће она једнога дана плодова донети. Можда данас страдам ја, да би сутра други могли живети слободно.”

„Ја те не разумем, попе, и какво то сутра ти помињеш?! Нема чекања, већ одмах позови све робијаше, када те већ толико цене, да кренемо за тобом на капију, па да видим тога ко ће да нас заустави.”

„Није то мој задатак”, био је упоран прота.

„А шта то јесте?“

„Да преображавам људе и помогнем им да лепо и слободно изађу кроз затворску капију.“

„Ти и такви као што си ти сте и криви за све. Трпи, чекај, трпи, чекај, а ови нас пола века јашу ко стоку. Доста је више чекања. Ако си јунак, као што се прича, онда крени на капију, а ми ћемо за тобом. Ако ниси, онда буди у овој тамници све дотле док у њој кости не оставиш.“

„Ја нисам за насиље”, опет ће прота.

„Ја јесам”, одговори Хисни. „И ако мене питаш, мислим да је све боље од робијања. Ако треба, да направимо и неку свађу међу нама, да и крв падне, и тако скренемо пажњу на себе.“

„Не желим да падне било чија крв”, није се повлачио прота.

„Ама попе без крви нема ништа. Када се то рашчује по свету, другачију ће комунисти песму да певају. Ево, нека падне моја крв”, није се предавао ни Албанац.

„Убеђен сам, а и теби, синко, саветујем да се смириш, па да их смирењем нашим побеђујемо. И победићемо их, па макар ја до краја живота робијао.“

„Онда и робијај, али ја нећу никоме, па ни овима да поклоним своју младост и свој живот.“

Прота се није љутио на овакве поступке појединаца, већ је и према њима очински поступао, и многима помогао да духовно прогледају, и од њега оду другим путем у односу на онај којим су дошли. Сви-ма је говорио, и својим животом сведочио, да ће нас само љубав спасити, јер је Бог љубав, и због тога је од властодржаца био стално прогоњен, а од многих

робијаша несхваћен. Треба да се трудимо да увек и на сваком месту сведочимо љубав према Богу и ближњем, саветовао је. И када смо љути, не смемо да се заборавимо, као што то многи чине, па крену да псују све редом. И светитеље на небу не остављају на миру, до самог Створитеља и Спаситеља нашега, као да су им они криви због тога што их је снашло. Напротив, понављао је он, када смо љути и нервозни, тада нам је најпотребније смирење и молитва. Нарочито је нама, осуђеницима који смо се са њим дружили, говорио да се не колебамо у вери. Уколико страдате због Христа, говорио је, радујте се, јер ће Он бити са вама и помагати вам тако да вам нико ништа неће моћи наудити.

Овакав његов пастирски рад и очински однос према нама осуђеницима није одговарао затворској управи, и она је све чинила да нас од њега одвоји, и да га што више осами, како би се и на затворском кругу осећао као да је у самици. На мене и све оне осуђенике који смо се са њим најчешће дружили, затворска управа је посебно мотрила. Верујем да је и то допринело да добијем три године затвора за тучу са Албанцем Исуфајем Рамизом. Оквалификовали су један мој ударац пајсером као покушај убиства, мада је он био тај који је мене напао, а не ја њега. Само сам се бранио, што ни Исуфај на суду није порицао. Без икаквог разлога он је мене први ударио, и жестоко уздрмао. Нисам имао избора сем да се дочепам пајсера. Међутим, и други су се тукли у затвору, па нико није за то добио три године робије. Неколико месеци самице, потом премештај у други затвор, и то је све.

Убеђен сам да су ме тако жестоко осудили само због тога што сам се дружио са протом. Тако је овај добри духовник, који би својом љубављу и хладни камен загрејао, индиректно допринео висини моје казне. Јасно је мени да ће те три године проћи, али у исто време знам да ће то звоно које су ми окачили због дружења са њим, остати до краја живота.

– Не вјерујем да ће ови садашњи властодршци трајати до краја твога живота – рекао је Вукадин, одгонети од себе и последњу сумњу да је Бошко провакатор.

– Ма ни ја не верујем, али ћу, без обзира на то колико они владали, бити обележен. А, видећеш, дуго ће потрајати то њихово време.

– Е, мој брате, – уздахну Вукадин – па ти и ја смо кроз исту машину прошли.

– Какву машину? – зачуђено ће Бошко.

– Машину за производњу непријатеља, која у овој држави једина ради без застоја и губитака. Управо прије неки дан ми је стигла правоснажна пресуда за дјело које су ми, ни кривом ни дужном, оvdје напакovali.

– Невероватно је да сам се баш с тобом, у целом овом павиљону, прво упознао – зачудио се Бошко.
– То је могао удесити само дух доброг протe Саве од кога сам баш много научио, и који ме кроз живот прати својим молитвама. Била ми је част и радост што сам га упознао, и зато ми ни ова казна не пада тешко.

Вукадин није могао да поверује да је данас срео брата по страдању чија прича га је погодила попут грома, и за тренутак је ућутао.

Приметио је то и Бошко, извинио се и устао да крене, али га је Вукадин зауставио.

– Не, немој ићи. У Митровици си у проти Сави имао оца, а овде ћеш у Зеници у мени имати брата.

Од тога дана су заиста и били нераздвојни као рођена браћа.

Опет тај несрећни 4. мај

У Бошковом друштву Вукадину су брже пролазили робијашки дани. Откако је он дошао, све се некако променило. Дружио се Вукадин покаткад и са другим осуђеницима, али са Бошком је постао нераздвојан. Чак им понекада нису биле потребне ни речи да би се разумели. Довољно је било само да се погледају и да им буде јасно шта су један другога хтели да кажу.

Тог 4. маја 1982. године, Бошко му је предложио да се негде склоне у време када трубом буде најављена Брозова годишњица, и када су сви осуђеници морали да стоје на затворском кругу као свеће. Ово је била већ друга година како су увели тај обичај, који је политичким осуђеницима представљао немали проблем. Није њима било толико страшно да одстоје тај проклети минут, колико им је било тешко да поднесу одвратну атмосферу која се том приликом ширила по затвору, као кужни дах. Сарадници управе и разни подрепаши и кукавељи будно су мотрили лица својих сапатника, ишчекујући први разлог да се залете на онога ко није показивао озбиљност по њима примерену датом тренутку. Пошто дрзник буде добро испребијан, следовала му је самица, као и остале муке које уз њу иду.

– Гдје да се склонимо када ће нас ови и у мишјој рупи пронаћи? – питао се Вукадин.

– Не брини, наћи ћемо неко решење.

И тако они одлуче да се баш у време када се Броз у одаје пошта, склоне у клозетске кабине. Чинило им се да би, уколико их примете, овим изговором најлакше могли да се оправдају јер – потреба време не бира. Али, минут-два пре него што се огласила труба, у тоалет је улетео чувар Тамић, извукао их из кабина и као стоку потерао на затворски круг. Њихова оправдања нису му стизала ни до ушију, а камоли до памети, уколико се могло претпоставити да је тај памети уопште и имао. Пало би ту сигурно и батина, али је Тамић, све гурајући их пред собом, журио да не за-касни на одавање почести.

Као и прошле године, и овога пута припремљени су говори које је требало да држе не само представници управе, већ и робијаши, и то они које је већина сматрала за јад и беду људску. Главну реч је ове године имао начелник Ка-пе дома Мевлудин Бихоровић, који је плачним гласом започео да чита свој говор:

– *Осуђена лица* (уместо „драги другови”, како се до сада увек говорило),

Ево њрођоше двије дује јодине, дује и њредује јодине нашеј бола са којим лијежемо и усџајемо, џујујући шџо нас је најусџио наш вољени њредсједник Јосиј Броз Тиџо. Њејовом смрђу наши народи и народносџи су изџубили највеђу истџоријску личносџ која се икада родила на овим њросџорима. И није он само био највеђи овдје, веђ му се не може нађи раван ни у цијелој Евроџи џа и у свијеџу. Чиџав људски род ја ове двије јодине ојлакује и џујује за њим, јер су сви свјесни да је он био највеђи државник који је икада џосџојао. И сџоја ће

он живјети вјечно не само у нашим срцима, већ и у срцима цијелој човјечанстви. Њејово бесмртно дјело и њејову мисао ћемо насјавити као најсигурнији јушоказ ка нашем циљу и љејшој будућности којој сиремимо.

У том тренутку из око хиљаду робијашких грла кренула је песма: „Друже Тито, ми ти се кунемо...” И овом приликом, док је трајао говор, а нарочито док се затворским кругом орила песма, робијашу су мо-трили на политичке затворенике пазећи не би ли некога ухватили да не пева. То је за Вукадина и Бошка, као и за све друге политичке осуђенике, била мука коју су покушавали на разне начине да избегну, јер је било тешко ту количину удвориштва издржати, а нарочито наступе осуђеника, који су уследили, а који су били убитачни по здраву памет.

Одабраним осуђеницима унапред је био дат задатак да припреме неки свој наступ, било да одрже говор или да нешто одрецитују. Ове године су се, тако, Мухибија и Ненад гушили у сузама читајући своје радове. Ту количину лоповског лицемерја тешко је било поднети. Ко би нормалан могао истрпети кукњаву Мухибије Новалића, знаног лопова, као и колеге му, разбојника Ненада Звековића док су сри-цали своје стихове?!

Те сузе и то ридање, уз крвничке погледе осталих робијаша, није било лако сварити. А када се све свршило, затворски чувар Тамић је Вукадина и Бошка одвео право у Стаклару, у којој су остали тридесет дана.

Данима је Вукадин размишљао шта му је све ово требало, али је увек долазио до закључка да би исто

поступио и када би се околности поновиле. Бошко му је био као брат, једноставно речено човек-мелем, и као такав спреман да се за Вукадина жртвује до крви. Вукадину зато није било друге него да прихвати његов предлог. И док је он у једној самици пребирао по оваквим својим мислима, дотле се Бошко у другој кајао што је ово предложио, знајући да њиховим мукама овде није крај, и да их најгоре очекује тек по изласку из самице. Криво му је било што је себи и Вукадину још по једно звоно окачио о врат, као да им је досадашњег јада мало било. Знао је да се Вукадин на њега неће наљутити, али га је свеједно гризла савест. Међутим, како год окренуо или обрнуо, на крају је долазио до закључка да другог излаза није имао. Више би се кајао и себе презирао да се сам негде склонио, а да Вукадину ништа није рекао.

Докле ти, Вукадине

По изласку из самице позвао их је васпитач да дођу у његову канцеларију. Вукадину није било баш пријатно да се поново сретне с њим, нарочито после последњег разговора, али шта је – ту је. Бошко се молио Богу да му да смирење и да разговор прође без љутње, грдње и претњи.

– Докле ти, Вукадине! – почео је васпитач Салатовић повишеним тоном, гледајући га право у очи, потпуно занемарујући Бошково присуство.

Вукадин је ћутао и сабирао мисли, док је овај све више викао, и секао га погледом на који је Вукадин већ био навикао.

– Ништа, друже васпитачу, вјерујте ми да ништа нисмо били криви – кренуо је Вукадин скоро шапатом. – Бошко је дан раније добио пакет од куће и позвао ме да једемо. Да ли је ту било чега кварног, не знам, али знам да смо обојица имали проблем са стомаком. Негдје од десет сати почела је мука. Неколико минута прије одавање поште покојном предсједнику, обојица смо заглавили у клозету. Старјешина Тамић нас је прекинуо и истјерао на круг. Ни сам не знам како сам издржао сав програм, послије кога нас је без икаквог испитивања спровео у самицу.

– Јел’ ти, Вукадине, стварно мислиш да сам ја толико наиван да ћу ти све ово повјеровати?

– Не мислим, само Вам причам како је било.

– Јел’ ово истина? – обратио се Салатовић Бошку, повишеним гласом.

– Јесте, друже васпитачу, све је тако било као што вас сада гледам.

– Боље би било и теби и њему да ме не гледате. Знате ли ви да би мене послали на психијатријско посматрање када би вам повјеровало да због пролива нисте били на кругу док је обележавана годишњица смрти председника Тита? Да ли сте ви свјесни тежине вашег прекршаја?! И да ли ви мислите да је са вашим изласком из самице свему крај? Е, па није, паметњаковићи! Очекујте ускоро разговор са службеницима Државне безбједности, и мој вам је савјет да се са њима не понашате као са мном. Боље је да им све искрено кажете и да изразите кајање, него да лупетате и помињете покварену храну и пролив. Вјерујте ми на ријеч да ћете тако кудикамо боље проћи него овако.

– Вама хвала, – рече Вукадин – али ми друге истине од ове немамо. Ако нам ко вјерује, нека вјерује, ако неће, његова је ствар.

– Имаш ли ти, Вукадине, намјеру да изађеш одавде или немаш? – упитао га је васпитач. – Ти идеш из проблема у проблем. Врховни суд ти је укинуо казну коју си заслужио, али, имај на уму: последице овога што се десило, можемо примијенити и други начин. Уосталом, већ сам те упозоравао на то и надам се да ти добро знаш како можеш лоше да прођеш. Нико према теби неће имати милости. То и за тебе важи – рече окрећући се Бошку.

– У вашим смо рукама, – одговори Бошко – па радите шта вам је воља. Ако имате жељу да упропастите два човека у пуној снази, онда изволите. Уколико

вам је стало до истине, онда ћете показати људскост и помоћи нам да се решимо овог бремена. Најлакше је другоме сломити врат, то и није никакав успех, нити је за било какву похвалу. Тешко је помоћи некоме, а нама управо то треба. Ви нас, друже васпитачу, нити било ко други, не можете више ничим заплашити. Када је човек спреман да живот положи за истину, онда је било какво застрашивање узалудно. Ми смо спремни да страдамо до краја, а ви одлучите шта ћете.

Ове Бошкове речи су на тренутак зауставиле васпитача, и као да су га натерале да мало размисли. Нагло је устао, обојицу оштро погледао и врштавим гласом наредио да напусте канцеларију.

После оваквог истеривања из канцеларије Вукадин и Бошко су данима ишчекивали када ће их службеници Државне безбедности позвати на разговор. Време је пролазило, а њих нико није звао.

– Изгледа да су они на нас заборавили – дошапнуо је једног дана Вукадин Бошку на затворском кругу.

– Нису они ништа заборавили, мој Вучко, већ су речи проте Саве Банковића, изговорене мојим грешним устима, уродиле добрим плодовима. Он је често говорио да обезбоженим комунистима када даш до знања да си спреман ићи до краја, па и страдати за истину, све оружје из руку си им избацио. Мада ипак морамо бити свесни да таквим зверима, са којима ми имамо посла, и демони свакодневно по савет долазе.

Растанак са Бошком

Дошао је дан када је Бошку истицала казна. То је Вукадину био скоро најтежи тренутак у зеничком затвору. Обузела га је тако силна туга да га целе ноћи сан није походио.

– Не брини, брате – тешио га је Бошко при растанку.

Нажалост, ове речи нису биле у стању да га подигну из провалије у коју се био стропоштао због његовог одласка. Радовао се он што Бошко иде својој кући и породици, али није могао да забрани срцу да због растанка тугује. Пали су један другом у загрљај и на тренутак остали тако ћутећи. У тим приликама нема се много времена за причу, а њих двојица су до сада један другом довољно рекли.

– Мој ти је братски савет да се уместо мене од сада дружиш са књигама. Оне ће ти најбоље помоћи да прекратиш време које ти је преостало овде, и обогатиш се оним вредностима које ти нико и никада неће моћи да одузме. У радно време удри норму, а када си слободан, узми књигу па читај. Обећаваш ли?

– Да – тихо је одговорио Вукадин.

– Онда, видимо се у Руми – биле су последње Бошкове речи на растанку.

– Ако Бог да, видећемо се – рекао је Вукадин дуго га пратећи сузним погледом, све док није замакао иза Првог павиљона.

Сав сломљен, остао је дуго се мучећи да некуда скрене своје мисли, али му се није дало. Све му се

измицало и некако неконтролисано бежало. Није налазио ништа за шта би се могао ухватити како би савладао тугу која му је сламала срце.

Скоро сви они са којима се Вукадин дружио, и које је волео, изашли су из ове мучионице, једино је он остао да и даље тамбура по зеничком затворском кругу. Истина је, није био сам, али јесте био усамљен, и то га је разарало.

Тако су пролазили дуги и једнолични дани и месеци. Све чешће му се дешавало да у мислима види себе након изласка са робије. Доносио је разне одлуке о томе шта ће и како чинити кад капија робијашнице остане иза његових леђа. Неке планове је данима разрађивао, па на крају одбацивао, а онда им се опет враћао. На крају је једна одлука остала чврста и непроменљива: живот ће наставити у Руми. Шта да радим у свом Жарачу – питао се – када ме тамо нико не жели. Од родбине ми никада нико ни писмо није написао, а камоли да ме је ко од њих посетио, или пакет послао. У Руми ћу бар имати брата на кога ћу у свако доба и у свакој прилици моћи да се ослоним.

Ова одлука давала му је снагу да издржи сва искушења зеничког пакла који му је из дана у дан постајао све тежи.

Има ли муке у зеничком казамату а да јој није име Тамић

Време је пролазило споро као зимски облаци преко Озрен горе, док је Вукадин једнако правио планове како ће по изласку из овог затвора да уреди свој живот. Почетком јануара, негде пред Божић 1986. године, радио је он другу смену и у један мах, заједно са још тројицом осуђеника, пришао малој пећи у којој се загревају откивци, да се огреје. Била је стегла зима, хладно, стакло пуца. Одједном, ниоткуда, одакле је најчешће и долазио, пред њима се појавио чувар Тамић. Да, чувени Тамић, за кога се чинило да ни имена нема, толико му је то „Тамић” добро стајало. Ни додати, нити одузети. Он је имао обичај да, пролазећи поред каквог чемерног осуђеника, или групе њих, замахне палицом и подели неколико масних удараца, све зависно од тога како је у том тренутку био расположен. Причало се да он, сасвим сигурно, не би прошао чак ни рутински психијатријски преглед, али они који су тако мислили, то нису смели да кажу, а онима који су смели, Тамић је, такав какав је, у потпуности одговарао.

У том тренутку био је лоше воље, па је по обичају потегао палицу и почео да удара. Вукадин се после првог ударца хитро окренуо да би спреман дочекао други, дохватио замахнуту палицу и без напора је отео Тамићу из руке. Овај се отпору није надао, пошто је тако нешто у зеничкој тамници ретко коме падало на ум, а знано је да прави насилници своју моћ

граде управо на одсуству отпора њихове жртве. Тамић се зато прво изненадио, па запањено, а онда и препао, схвативши да је у опасној мањини. Почео је да виче и псује онако како је то само он умео.

Вукадин га није ни пипнуо, али се овај, чим је спазио да ка њему трче тројица колега, почео преса-вијати и кукати као да му неко скида кожу с леђа. Ова тројица одмах су дограбила Вукадина и одвукла га у Стаклару. Стрпали су га у самицу, али га, зачудо, том приликом нико није ни ошамарио. То јесте било добро – мислио је – али у исто време и крајње сумњиво.

Сутрадан је, на сабајле, у самицу ушао васпитач Салатовић. Вукадин је свим силама настојао да се некако прибере, и говори само оно о чему буде био питан.

– Значи, Вукадине, твојој дрскости и глупостима нема краја. Колико год ја хтио да ти помогнем, ти ипак све поквариш. Нисам до сада још имао осуђеника који је тако упорно радио у корист своје штете као што то чиниш ти. Таман када ти се примакао излазак одавде, ти насрћеш на старјешину.

– Ни на кога ја, друже васпитачу, нисам насрнуо. Радио сам другу смјену и са још неколико осуђеника пришао пећи да се мало огријемо. И управо када смо стали поред пећи, упао је старјешина Тамић и без ријечи почео да нас редом бије. Када ме је смашио по смрзнутом тијелу, пао ми је мрак на очи, од кога нисам видио никога сем њега и његову палицу. Инстинктивно сам је шчепао и отео, не да бих га њоме ударио, већ да бих га спријечио да он мене и друге више не туче. Не знам шта је он вама рекао, али је ово што вам ја говорим – жива истина.

– Ако је ово истина као што је била и она твоја прича о поквареној храни и проливу, далеко ћеш догурати. Мени је пренијето да си на њега насрнуо, али сада ћу отићи и видјети његову службену биљешку.

– Шта је он написао, не знам, али да је ово што сам вам рекао истина, то сигурно знам.

– Вратићу се убрзо – рекао је Салатовић и изашао.

И заиста, није прошло много времена врата су се поново отворила и на њима се појавио васпитач.

– Дошао сам да ти кажем да је Тамић коректан и поштен старјешина. Прочитао сам његову изјаву и слаже се са твојом. Тачно је да га ниси ударио, нити си насрнуо на њега, али си ипак направио прекршај за који ћеш добити најмање мјесец дана самице.

– Рекао сам вам да сам само бранио себе, а то не видим као прекршај. По кућном реду је ударање осуђеника забрањено, а он није имао никакав разлог да нас тако крвнички бије.

– Можда је он мало претјерао, али то не оправдава твој поступак. Можеш ли замислити како ће се он осјећати када сутра изађе на круг? Цио Ка-пе дом ће причати како си му отео палицу. Да ли си ти свјестан да си га тиме скршио к’о стаклену чашу? Ниси смио од њега да отимаш палицу, и тачка. Закон му је палицу дао у руке, а он ће да одговара ако са њом не поступа по закону, а не ти. Сваки даљи разговор само може бити штетан по тебе.

– Разумијем, друже васпитачу – рекао је Вукадин у намјери да прекине ово мучење.

– Шта да ти чиним када си сам себи највећи непријатељ. И на слободу када те пустимо, плашим се

да ћеш имати грдних проблема ако изађеш овакав какав си. Годинама ти говорим да се промијениш, Вукадине, али не вриједи. И тебе и оног Бошка, што је глумио да је некакав Југовић, ја сам спасио, што ти одлично знаш, али која вајда! Онај се макар при изласку захвалио, а ти ми овако враћаш. Уосталом, само настави па ћеш проћи као бос по трњу.

– Хвала вам, друже васпитачу, али ја мислим да исти рецепт не може важити за све људе. Истина је да сте ме савјетовали, али неке ствари нисам могао, нити сада могу да прихватим. А на неправду и насиље реагујем брже него што успијевам да размислим о посљедицама. Са тим се борим, и борићу се, али морате признати да није лако.

– Наравно да није лако отимати палице од затворских чувара – рекао је Салатовић и затворио тешка тамничка врата.

У самици је Вукадин имао доста времена да се позабави свим овим што је чуо, али се у мислима увек враћао на исто.

– Са свог пута нећу скренути, па докле издржим.

Божих је дочекао у самици. У павиљону се ни на који начин није смело славити, али су они у чијим се срцима родио Христос, то ипак један другом тихо саопштавали. Једини који је то смео гласно да учини био је Суљо Рамић. Знао је да на Божић, наред затворског круга, повиче тако да га сви чују: *Христѿос се роди!* Није он био толико храбар, колико превејанко и шерет, па је знао да њему, као муслиману, милиционери ово неће узети за зло.

У самици, Вукадин сада неће моћи ни Суљу да чује. Било му је тешко, али се на то већ био и навикао.

Покушавао је да мислима отплови до свога села, да осети радост Христовог рођења и види озарена лица оних који се мирбожају, али није успевао. Јер, таман када се отргне из ових хладних затворских зидина и полети ка своме Жарачу, пресретну га гробови његових родитеља, и врате назад. Чак ни до онога Божића када је Ђуро измирио браћу Константина и Димитрија није успевао да стигне.

Остао је тако у самици пуних тридесет дана, а по изласку чекала га је нова казна: био је поново премештен у Ливницу. Опет је морао да ради поред ужарене пећи, да свакодневно диринчи како би испунио прописану норму. Само Бог зна колико је тона терета дневно пребацивао преко својих руку. Међутим, није њему правио проблем физички рад, већ га је нервирало то што при кажњавању нису имали никакве мере. Ако је већ добио месец дана самице, зашто га онда кажњавати још и Ливницом? Ако се ико нарадио на робији, онда је то он.

Први дан у Ливници био му је најтежи, јер се после месец дана самице изгуби кондиција. Неколико недеља се зато привикавао, као и увек до сада. Чудио се што га, после истека казне у самици, васпитач није позвао на разговор, као што је то увек чинио. Да ли је рад у Ливници заменио уобичајено трљање ушију, или му се опет нешто пакује?

Али, њему је већ поодавно постало сасвим свеједно шта васпитач има на уму и шта смера затворска управа. Осећао се довољно искусним да на сваки изазов одговори новом решеношћу да истраје. Опсесија идејом да ће, када изађе на слободу, наставити

да живи у Руми, давала му је посебну снагу. То је био разлог више да не поклекне, да не падне у искушење и не дозволи себи да га слабост претвори у крпу. Љигавце никако није подносио ни у својој близини, а како би тек самога себе таквог трпео! Боље је било радити у Ливници и седети у самици, него се касније стидети самога себе. Уосталом, да ли би се за таквога Вукадина и могло рећи да је човек?

Дружење с књигама

Првог дана по повратку из Ливнице Вукадин се сетио обећања које је дао Бошку на растанку, и одмах отишао у библиотеку. И до сада је он у њу одлазио, али само по сабрана дела Вука Караџића. Међутим, од сада је решио да и неке друге књиге прочита.

Ацо библиотекар предложио му је *Хајдук Сџанка* Јанка Веселиновића, што се показало као прави избор. Вукадин је био одушевљен. Нарочито је био задивљен описом мачванских села и људи у њима, који су га у много чему подсећали на његове Жарачане. Када је дошао по другу књигу, Ацо је посумњао да му се она прва није свидела, да је није ни прочитао.

– Јесам, одлична је, зато те и молим да ми препоручиш следећу.

– Ево, ова је добра – рекао је Ацо и пружио му роман Иве Андрића *На Дрини ћуприја*.

Вукадин није дангубио већ је одмах по доласку у павиљон прионуо на читање. Стезало га је у грудима када је наишао на сцену у којој су наша деца одузимана од својих породица и одвођена у Турску, где су од њих правили озлоглашене јањичаре. Било му је мучно читати о градњи моста и мукама којима су били изложени хришћани. Када је прочитао и ову књигу, затражио је од Аца неку са мало лакшом темом, јер га је ова поприлично заморила. Ацо је овога пута посегао за *Јадницима* Виктора Игоа.

– Јесте мало обимнија од ових које си до сада прочитао, али сам убијеђен да ће ти се свидјети. Вријеме

ионако иде како иде, а читајући добре књиге само ће ти брже пролазити. Нико човјеку на робији не може више помоћи од добре књиге. Она нас изводи из ових зидина и затворског сивила и носи у чаробна мјеста и предјеле. Ето, да ниси прочитао *Хајдук Сџанка*, када би видио Мачву? Када би упознао Вишеград и видио мост на Дрини да ниси прочитао Андрићев роман?

Вукадину више није требало много говорити. Чим је стигао до свог павиљона, бацио се на читање. Лик Жана Валжана, бившег робијаша, веома га је заинтересовао, и пратећи његову судбину брзо је окретао страницу за страницом.

Тако се он заиста отиснуо у други свет, побегавши од свих оних који су били задужени да га прате. Данима су доушници остајали без икаквог материјала, што их је доводило до лудила. Прилазили су његовом столу, шкиљили да виде шта чита, али се он правио да их и не примећује. Једног дана му је прекипело, па је одбрусио доушнику Цвјетку да му не заклања светлост и да га не омета у читању, јер ће бити принуђен да оде код васпитача и тражи да му за пратиоца одреди неког другог. Овај се као наљутио, па почео да виче и брани се како он није ничији доушник, нити било кога прати, а сви су знали да јесте.

– Када ниси, – рекао му је Вукадин – онда продужи даље и убудуће ме заобилази у широком луку. И да знаш, да ће сљедећег због кога будем заглавио самице, одавде изнијети с ногама напријед! Јел’ ти јасно!? – подвикнуо је Вукадин, секући га погледом као љутом сабљом.

– Јесте – спремно је одвратио Цвјетко и подвигене репине удаљио се од његовог стола.

После читања *Јадника*, романа који га је истински обогатио, још редовније је одлазио у библиотеку и, уз Ацову помоћ, који га је постепено и зналачки упућивао, узимао књиге као терапију којом је исцељивао разне бољке. Гутао их је попут вршалице коју је некада хранио сноповима пшенице, дивећи се људима који су их писали, а посебно Достојевском и његовим *Карамазовима*, где се и сам, на неки начин, препознао. Тај свет из књига окренуо га је скроз на другу, лепшу страну затворског живота. Био је уверен да му се ето, постепено, све некако променило и преобразило у нешто друго, што није знао да објасни, али га је добро осећао. И Анђин лик је полако почео да бледи у његовим сећањима, као да је и сама његова љубав према њој постепено ишчезавала. Поглед на њену фотографију није више у њему изазивао онај стари осећај усхићења, нити дрхтај који је знао да га протресе попут струје. Чак ни она питања о томе шта она ради, да ли се удала и са ким живи, нису га више прогонила нити мучила као раније.

Све је некако нестајало из његовог сећања. Остала је само слика оне августовске ноћи када је подигао руку на оца. Њу ниједан прочитани роман није могао да избрише. Књиге су му помогле да схвати да је било људи несрећнијих од њега, и оних који су прешли много тежи и трновитији пут од овог његовог. Међутим, то сазнање није никако могло да му олакша онај камен који је све време носио у својим прсима. Књиге су му, поред сазнања до којих је кроз њих долазио, помогле да му време у зеничком казамату брже прође, па је и то било више него довољно.

Све пролази, па и године робије

Дошао је коначно и тај дан о коме Вукадин на моменте није смео ни да размишља, и кога се, у последње време, чак и прибојавао. Васпитачева претња да би му се могло десити да му при изласку уруче нову оптужницу, највише га је плашила, пригушујући и умањујући радост коју је осећао. Она га је опомињала да би тај последњи дан могао бити први у неком следећем ужасу бројања и одбројавања.

Казна му је истицала 8. августа 1988. године, а како је тај датум падао у понедељак, субота и недеља су му била два најдужа дана у животу. У недељу скоро да ништа није ни јео, а у ноћи су га прибиле уза зид мисли које му нису дале ни ока да склопи. Зурећи у мрак размишљао је о свему, подвлачећи неку замишљену црту испод свог досадашњег живота. А слике и призори ројили су се као ноћни лептири око упаљене лампе: од снова о будућем животу са Анђом до мајчиног запомагања које је прекинуо ударцем каменом у очеву главу. Први пут је, у тој немирној ноћи пред излазак, напет и препун неизвесности, осетио кајање због оног што је учинио. За тај осећај, за тај блесак савести, било је потребно да прође равних петнаест година...

Истина је, могао сам тада и другачије да поступим, и велика је штета и жалост што нисам, али сада немам куд. Било је како је било.

Сетио се и речи свештеника Јове, које су му сада постале кудикамо јасније него онда када их је први пут чуо.

Можда, – понављао је у себи – можда би се, да сам скочио и загрлио га, то све промијенило, Бог зна...

Ова мисао није га ослабила. Напротив, чинило му се да је сада некако лакши, да му се тежак камен који је носио у грудима коначно скотрљао са срца. Као да је чекао управо ову последњу ноћ у Зеници да би се духовно опрао, и чист кренуо у нови живот. Једино што га је мучило био је страх од проласка кроз капију. Да ли ће ови заиста бити тако зли и безосећајни да му ту, на изласку, уруче решење о одређивању притвора, и паковање новог дела.

Освануо је тај дугоочекивани дан, а њега су мисли још увек кидале. Тек што се умио, пришао му је дежурни робијаш и рекао да одмах пође код васпитача. Грч неизвесности му је сасвим одузео снагу тако да се једва довукао до његове канцеларије. Васпитачево лице поново је било намрачено.

– Ето, Вукадине, дође и тај дан.

– Дође!

– Немам утисак да си због тога посебно радостан.

– Радујем се, али ми је тешко да толику количину среће носим. Баш сам узбуђен и цијелу ноћ скоро нисам спавао.

– Вјерујем ти, разумљиво је то. Дуго си био овдје и много си претурио преко те своје луде главе. Али, признаћеш, сам себи си највише крив што за све ово вријеме ниси користио никакве затворске погодности. Да си ме од почетка слушао, све би другачије било. Али нећемо сада о томе. Једино што ти желим јесте да по изласку одавде мало више размишљаш о свакој својој одлуци коју намјераваш да донесеш.

Ништа немој да ломиш преко кољена. И што је најважније – не јуначи се.

– Хвала вам – прошапутао је он и пошао према вратима.

– Е, па нећемо тако, Вукадине, дођи да се као људи поздравимо.

Вукадин се окренуо, пошао према њему, пружио му руку и први пут у његовим очима видео нешто што је могло личити на искреност.

– Желим ти да што прије стекнеш породицу и да се никада не сјећаш овог периода свога живота. Све, Вукадине, заборави, све, па и мене.

– Хвала вам, много вам хвала – рекао је Вукадин и потпуно растерећен пошао према вратима. Био је убеђен да је робији крај и да никакве нове истраге неће бити.

И таман кад се ухватио за кваку од врата, васпитач га је поново позвао да сачека. Вукадин се престравио и заледио у месту, тим пре што је крајичком ока већ спазио како овај премеће неке папире по својој ладици.

– Умало да заборавим – рекао је тада, и пружио му три писма. – Ова писма су ти давно стигла, али смо процијенили да ти их тада не би било паметно уручивати.

Чим их је Вукадин погледао, одмах је препознао Анђин рукопис. У ствари, два су била од ње, а треће од свештеника Јове. Таман када је помислио да у васпитачу Салатовићу има нечег људског, овим потезом га је у то потпуно разуверио.

Гдје му је срце – питао се – када је могао да толико дуго држи код себе ова писма док сам се ја годинама

пржио на муци?! Боље би било да ми их ни данас није дао.

По изласку из канцеларије одмах их је отворио и у ходу читао. Анђа му је писала како је стигла у Беч, шта ради и уопште како јој је тамо. Упоредила је живот у Бечу са животом у њиховом Жарачу, наравно на штету Жарача.

После овог поређења, а нарочито њене реченице да слободно дише откако се решила жарачких партијаца и кабадахија који су јој загорчавали живот, Вукадину је било јасно зашто му ово писмо нису пре дали. Друго њено писмо било је кратко и у њему га је само питала зашто јој не одговара на претходно. Свештеник Јово му је јављао да је одржао реч, отишао у Жарач и обишао његово имање, ливаде и воћњаке. Чим је прочитао да на крушки, коју је много волио, ни једног плода није нашао, све му је било јасно: значи – удала се.

– Куд ми сада даде ова писма – понављао је Вукадин, излазећи из павиљона. – Зашто ми њима и овај последњи дан загорча!? То је заиста зло од човјека, иако је покушао да ме својим лажним осмијехом завара.

У томе бунилу стигао је у пријемно одељење, а отуда је, после обављених формалности и добијеног уверења о издржаној казни, пошао ка затворској капији, и први пут након петнаест година тамновања, удахнуо ваздух са друге стране зида.

Био је више него пометен, и осећао је лаку дрхтавицу. Дакле, ово је та слобода: страх и мучнина уместо радости, закључио је.

Из затвора је изашао у робијашком оделу, тако да му је прва брига била да купи цивилну одећу. У пролазној соби речено му је да оде у град и купи себи одело, а потом да се врати и ово затворско преда дежурном милиционеру на капији. И таман када су га, и даље у неверици и шоку, обузеле мисли о томе како ће се снаћи у овом непознатом граду, изнебуха, као да је из земље изникао, пред њим се створи Драго Милиновић, некадашњи затворски сапатник и политички осуђеник. Његова појава га је потпуно оборила с ногу, које су га ионако тешком муком држале.

– Откуда ти, Драго, побогу брате? – једва је успео да га упита.

– Знам да бројим, а и памтим.

– Не могу да вјерујем шта ми се ово догађа – био је Вукадин изван себе гледајући га као у чудо.

– Пустимо сада то, већ хајдемо да купимо одијело.

Драгова кола била су паркирана у близини, а после краћег распитивања код пролазника успели су да пронађу продавницу одеће *Беко*, а у њеној близини се налазила и продавница обуће.

После петнаест година робијашке униформе, обукавши ново одело није могао сам себе да препозна. Вратио се до затворске капије, раздужио се, и са Драгом кренуо пут Добоја.

– Мислим, Вукадине – рекао му је Драго у колима – да би најбоље било да ти сада поћеш код мене у Тетиму. Остаћеш код нас неколико дана, да се мало припитомиш и ослободиш, јер не можеш овако дивљи да идеш у своје село.

Вукадина је већ много дана мучила мисао о томе како ће се снаћи када стигне у Жарач, па га је овај

Драгов предлог веома обрадовао. Петнаест година је изузетно дуг период. Дете које се тада родило, сада је дечак који би могао, ако треба, и кућу да води. А колико ли је таквих у Жарачу који ће поред њега проћи а да их он неће препознати: ни ко су, ни чији су.

Сели су у Драговог форда и пошли према његовом селу, у које су стигли предвече. Нису журили, а и заустављали су се на неколико места. За Вукадина је све што је видео уз пут било ново. Пејзаж је био измењен, пут је био другачији, бензинске пумпе нису личиле на оне које је виђао пре утамничења. Баш све је за њега било ново.

Још на капији дочекала их је Драгова супруга Даница, која га је силно подсетила на мајку му Љубицу. И она је припадала оној врсти жена које је ретко било срести: љубазна, гостољубива, пријатна, вазда са осмехом на лицу.

После краћег задржавања у дворишту, где га је заплуснуо мирис августовске ноћи, ушли су у кућу и сели за богату трпезу. Храна, коју је најпре очима гутао, била је за њега право искушење после петнаест година затворског поста. Схватио је да је био жељан кућног амбијента, и свега оног што живот сваког човека чини нормалним. Доброта коју су ови људи исказивали према њему као да се преливала на све стране. Чинило му се да су се такмичили у томе ко ће од њих двоје према њему бити љубазнији и предусретљивији.

У кући Милиновића остао је до следећег понедељка, и за тих неколико дана срео се са много мештана из Тетиме, који су у својим казивањима његове домаћине, Драга и Даницу, у злато окивали. За њих су

говорили да нису пажљиви само према људима, већ да су такви и према сваком живом створу. Према свима и свему су се људски односили. Такве људе, чинило му се, данас је реткост срести на целој Мајевици. Ех, када бих ја такву жену нашао – помислио је Вукадин посматрајући Даницу. Мада, шта би ми то вредело кад ја нисам добар као Драго, нити се и у чему са њим могу мерити.

Није имао речи којом би им захвалио на свему што су учинили за њега. Њихово гостопримство и љубав могао је само да памти, али никако да опише.

Долазак у родни Жарач

Стигавши у Жарач осећао је нелагоду и хладноћу око срца, која је утицала да све види другачијим очима. Место се променило. Нове фасаде кућа беласале су се кроз крошње зелених воћњака, али та њихова нова лепота до њега некако није допирала.

Још док је био у аутобусу, могао је да констатује да је слика села другачија, али да му није лепша. Јесте много нових црвених кровова, али, чинило му се, да недостаје она топлина која га је пре миловала, и од које је треперио од среће.

Чуо је цвркут птица и добро му знан жубор потока, који је протицао средином села. Из понеке штале допирала је потмула рика говеда, као и лавез паса из даљине. Једном речју, све се на неки себи својствен начин радовало животу, а у тој радости њега није било – јер је тешко ишта могло његове хладне груди да загреје.

И већина људи, које је сусретао, чинили су му се мрзовољни и одбојни. Нека туга се уселила у њега, и разбијала га.

У таквом стању стигао је пред Константинову кућу, али се није усуђивао да одмах у њу и уђе. Имао је осећај да унутра неће имати довољно ваздуха па је зато одлучио да мало сачека испред не би ли домаћин, или неко од чланова његове породице, изашао у двориште.

Чувши нечији ход иза леђа, нагло се окренуо и угледао Константина који се управо враћао из

продавнице. Поздравили су се и чврсто загрлили. Вукадину су грунуле сузе, док се Коста у њима већ гушио.

– Добро нам дошао, Вукадине – једва је изустио.

– Јеси ли за једну домаћу ракију? – упитао га је.

– Нисам, али јесам за чашу хладне воде.

– Мој ти је савјет да се оканеш воде, и држиш се ракије. Без ње нема ништа. Она и тугу у радост претвара. Како би само људи били јадни и биједни да нема ње! Нико ни са ким не би проговорио, а камоли запјевао. Људе би мука косила и односила. Све би једног за другим на гробље пратили.

Константин се одмах покаја што пред Вукадином без посебног разлога помену гробље, па да би се некако извукао, брзо настави да набраја предности ракије над осталим пићима:

– Ракија нас, мој Вукадине, држи да будемо и останемо људи. Кажу да је чак и један наш владика некада умио да каже: „Дај, Боже, да шљиве роде како Срби не би заборавили да се крсте, јер ми најчешће Бога молимо док пијемо.” И да знаш, није проблем у ракији, већ у нама – што немамо мјеру.

Прича се да су се једном неки наши састали тамо у Њемачкој, па ти један од њих пита остале:

„Хоћемо ли, браћо, да пијемо као људи или као стока?”

„Као људи”, одговорише они.

„Е, па онда ја с вама нећу да пијем.”

„Зашто, бре?”

„Па, зато што стока пије само онолико колико јој треба, а људи док не попадају, а ја не желим да завршим на патосу, под столом.”

Вукадину није било друге већ да после овако исцрпне хвале и Константиновог убеђивања промени мишљење и уместо воде изабере шљивовицу. Пријало му је ово Константиново чаврљање ни о чему. Осећао је да он на овај начин жели да га мало опусти и припреми за све оно што је подразумевао повратак у живот који је напустио пре деценију и по.

– Уз ракију човјек све може, и ништа му није тешко – наставио је Константин са својим теоријама. – И упамти да од ње бољег лијека нема. Ево, ја се са чашицом дружим умјерено цио живот, и никаквих проблема немам. Више од двадесет година нисам био код љекара. А и шта ћу тамо када ми ништа не фали? Радим к’о коњ. Ма, и он би, чини ми се, поклекао, али ја не посустајем.

Замисли само какав је морао бити геније онај који је први измислио начин да направи ракију. То без надахнућа с неба сигурно није могло. Зато је ракија, по мени, благословена и нама људима неопходна, али понављам, само је треба пити умјерено.

– Гдје су ти Божица и дјеца? – прекиде га Вукадин.

– Божица је отишла да помогне Митри у припремању ручка, јер сутра ћемо код њих да вршемо пшеницу, а дјеца моја више нису дјеца, драги Вучко. Небојша је момак и ради у Добоју, а Мирјана се у октобру удаје, па је баш данас отишла са будућим младожењом до Београда, да тамо нешто купе. Мислим вјенчаницу, прстење, а можда и оба двоје, појма немам.

– За кога се удаје?

– За Радомира, Петра Јефтића. Јесте мало старији од ње, али је фин и вриједан момак. Уосталом, сва Петрова дјеца су за дику и понос.

– Е, па лијепо, радујем се – рекао је Вукадин и прихватио чашицу коју му је Константин пружио.

– Живјели, и добро нам дошао, Вучко! Знам како ти је послије свега што си пропатио, али мораш наставити даље. Такав ти је живот нас смртника. Не смијеш се обазирати уназад, већ само гурај напријед. И не обраћај пажњу ни на кога. Биће оних који ће окретати главу од тебе, али се не брини због тога. Брзо ће све доћи на своје мјесто.

– Право да ти кажем, Којо, све ми је то јасно, и никоме ништа не замјерам. Искрено да ти кажем, ја ни не мислим да овдје живим.

– Мислиш негдје у иностранство?

– Не, у туђину нећу. Имам неке планове, али о томе ћемо касније. Него, реци ми знаш ли шта о Анђи?

– Дуго си издржао да не питаш за њу – рече Константин кроз благи осмех. – Како да не знам, управо је у јулу била овдје и на Светог Илију се вратила у Аустрију. Има двоје слатке дјеце, али, ето, остаде рано без мужа.

– Како рано, шта је било? – упитао је Вукадин, а уста му већ почеше да се суше.

– Погинуо је враћајући се са одмора. Био је родом из Србије, негдје од Лознице. Волио је брзу вожњу, и то га је коштало главе. Није подносио да на друму икога види испред себе. Уживао је у претицању, и томе се радовао као дијете. Једном сам са њим пошао до Брода, и умало главе не погубисмо. Све вријеме пута непрестано сам гледао смрти у очи. Молио сам га да вози пажљивије, али није вриједјело. То је било јаче од њега. Неживљен и тврдоглав човјек. Послије

тога никада више са њим никуда нисам ишао. Срећа да је Анђу и дјецу оставио овдје у Жарачу, иначе су сви могли да настрадају.

Вукадину се намах почеше да роје луде мисли. Те урадићу ово, те урадићу оно, али га у стварност вратише Константинове речи:

– Вољела те је, Вукадине, као Бога, али то је сада све прошлост. На то мораш да ставиш тачку. Несрећа вас је раздвојила и немој сада да помишљаш како ће друга несрећа да вас споји. Она има свој живот, ти имаш свој, и зато само тјерај напријед. Нема освртања.

Остали су тако у разговору до предвече, а онда су заједно пошли до Вукадинове куће, коју је Божица пред његов долазак очистила и све опрала.

Коста је откључао врата и први ушао, док је Вукадин застао на прагу, као да се нечега плашио. Слика оне трагичне ноћи коју је пред очима гледао, била је тако снажна као да се све то колико синоћ догодило. Био је захвалан Константину што је испио две-три чашице ракије – јер у супротном не би имао снаге да унутра уђе.

Ишао је полако за Константином који је хитро отварао врата на собама, да би му показао како је све уредно одржавано. У спаваћу собу, где се одиграо злочин, Вукадин није ни поглед бацио. Продужио је до кухиње, на којој је одмах отворио прозор да дође до ваздуха.

Ускоро се појавила и Божица, поздравила се с њим, а затим отишла до своје куће и убрзо се вратила носећи им кафу. Обрадовала се Вукадину, а он

је приметио да се она много више од Константина променила и постарала. Да ју је негде случајно срео, тешко да би је и препознао.

Године чине своје – помислио је, док је Константин, попут воденичког камена, млео своју причу. Чим је завршио, Божица му је дала знак да је време да пођу својој кући.

– Сутра ћемо свести рачун, треба да ти предам сву уштеђевину коју сам, како смо се и договорили, сачувао обрађујући твоје имање.

– Хвала ти што си домаћински бринуо о свему.

– Хвала и теби, и ја сам имао лијепе користи. Обоје дјеце сам ишколовао и ону нову сјенару, од које нема љепше ни веће у цијелом Жарачу, од тих сам пара подигао.

Испративши их и закључавши врата за њима, Вукадин је отишао у своју собу, вукући се као да су му ноге од олова. Опет је скренуо поглед од родитељске собе, али она није од њега. Кроз разјапљена врата тукла је хладноћа враћајући га петнаест година уназад. Тада је био збуњен и несвестан шта се догодило, али га је зато сада све и болело и разарало.

Било би боље да овамо нисам ни долазио – јавила му се мисао и почела да га мучи, одгонети сан од њега. Ни сам не зна како ни када, али је ипак заспао, међутим јутро није дочекао у кревету. Рано се пробудио и изашао пред кућу. Чувши Константинов глас, одмах је отишао пред његову кућу.

– О, баш си поранио – поздравио га је Коста слутећи по изразу његовог лица да му ноћ није прошла у спавању.

– Рачунао сам да све што треба обавимо прије него одеш на вршидбу, а имам и неке планове, па су ми паре потребне.

– Добро, добро – сагласио се Константин доносећи хрпу папира, рачунâ, признаница, као и неколико свежњева новчаница.

– Ту ти је све – рекао је.

Вукадина папири нису много интересовали, али их је ипак покупио и гурнуо у једну најлонску кесу. Новаца је било много јер је Константин, осим што је све време обрађивао Лејкића имање, у међувремену продао трактор и вршалицу, као и сву њихову стоку коју су имали.

У Вукадину се коначно јавио и трачак радости због овог првог корака који је направио у испуњењу свога плана да живот настави у Руми, где га нико, сем Бошка, не познаје. Када је то рекао Кости, овоме је брада задрхтала, а очи се замаглиле.

Дошавши себи, тихо је рекао:

– Можда си и у праву. Ови овдје сеоски комунисти ништа не раде за народ већ само гледају да они имају неку корист, и што брже напуне своје џепове. Оваквим понашањем ће вас све отјерати са Озрена. Али нека, вратићете се ви, ево Никола Лазић, сјећаш га се, диван човјек, дуго га нису остављали на миру, стално су га провоцирали и прогонили, отишао је у Њемачку и зимус се вратио. Лично ми је рекао: таман када би ме и убили, ја из мога Жарача више не идем нигдје. Озрен је мој као и њихов.

– Јесте, али то је само један човјек, а колико их је отишло, мој Коста. Не кажем ја да је моја одлука добра, али морам, јер не видим своју будућност овдје.

– Када боље размислим, можда си у праву, само се и тамо чувај, и у Срему је комунизам, а он ти је све окренуо наопако. Надам се да ћеш ме позвати да ти будем гост на новом огњишту, а да су теби врата моје куће увијек отворена, нећу ни да помињем. То знаш.

Пошто је покупио све што му је Константин предао, Вукадин се није више враћао у своју кућу. Отишао је до цркве, купио неколико свећа и кренуо до гробља. Запалио их је и дуго остао испред споменика својих родитеља гледајући у фотографију на којој су они, насмејани, изгледали тако срећни. Одмах до њиховог био је споменик деда Алексе и баке Анице, чији ликови су му будили многа сећања. Гледао их је док су му сузе као прави мелем падале на рањено срце.

Сачекао је да свеће изгоре до краја, и потом кренуо у Руму.

У питомом Срему

Из Жарача је Вукадин веома брзо стигао у Руму. Као да га је водила нека невидљива рука намештајући да на време преседа из аутобуса у аутобус. Без чекања и додатног малтретирања: чим је стигао у Добој, већ је стајао аутобус за Тузлу, а одатле други за Бијељину. Први пут се возио овим новим путем, и широм отворених очију упијао пејзаж кроз који је пролазио. Из Бијељине је одмах имао воз за Руму, где је стигао око четири сата по подне. Имао је Бошкову адресу и лако га је нашао.

Када су угледали један другог, толико су се били разгаламили на капији да су сви његови укућани истрчали напоље да би видели шта се дешава.

– Ево човека о коме сам вам причао, мог брата кога сам стекао у зеничком затвору – радосно је повикао Бошко.

Док се Вукадин поздрављао са свима, поглед му се за тренутак задржао на Бошковој сестри Марији – која је била изузетно лепа, и попуно различита од оне уобичајене представе о Сремицама, „дебелим, па малим”. Како је висока и танка – помислио је – као јелика на мом Озрену.

За разлику од Вукадина, Марију овај сусрет није збунио. Била је весела и насмејана, тешко се могло наслутити да се само пре неколико месеци растала од мужа са којим није саставила ни годину дана заједничког живота. Њена мила топлина, коју је Вукадин данас осетио, почела је да топи санту леда која му је

већ подуго заробила срце. Сем Бошкове деце, која су била свако у неком свом послу, остали његови укућани, мајка, сестра и жена, ужурбали су се настојећи да Вукадина угосте онако како је оваквом госту и приличило.

За то време Вукадин и Бошко су, уз чашицу, пребирали догађаје из зеничке робијашнице. Када је вечера била готова, о чему их је обавестила Бошкова мати Софија, прешли су у трпезарију за богато постављен сто.

– Већ сам разговарао са Миладином Стојковим, човеком који има браварску радионицу, и обећао ми је да ће те примити да радиш код њега – отпочео је Бошко када су се дохватили разговора о Вукадиновим намерама да се настани у Руми. – Не сумњам да ћеш се снаћи. Иначе, како стојиш са новцем?

– Имам око 70 хиљада марака.

– Мо-о-о-ли-и-им? Па ти си богат човек.

– Петнаест година је много времена, мој Бошко. Константин је домаћински бринуо о моме имању, и хвала му.

– И од мене му хвала – рекао је Бошко задовољан. – Овде под мојим кровом остани колико ти је воља, нема потребе да журиш са куповином куће јер људи, када осете да ти гори под ногама, знају да цепидлаче и отежу само да би ти што више испразнили џепове. Овако, полако и натенане, па ћемо повољно да купимо најлепшу кућу у Руми.

– Не мора бити најљепша, само бих волио да је што ближа твојој.

– Тако је, све ћемо подробно испитати и добро извагати.

И заиста, након десет дана Вукадин је пазарио кућу. Била је од жуте фасадне цигле, што му се много свидело.

Пријавио се у СУП-у и одмах почео да ради као варилац у браварској радионици Миладина Стојкова. И добро му је ишло.

Откако је дошао у Руму, све се одвијало готово муњевито. За месец дана изместио је неколико зидова на кући, окречио себе, извршио мале преправке. Убрзо се и уселио, па је са Бошком и његовом породицом поделио и ту радост. Одмах сутрадан, пошто је прву ноћ преспавао у своме дому, послао је Константину писмо и позвао га да са Божицом буде његов гост.

Након неколико дана Бошко је Вукадину пренео изузетно лепо мишљење које је мајстор Миладин изрекао о њему као бравару.

– Још да ме у Зеници нису после сваке самице по казни враћали у Ливницу, данас бих био велемајстор каквог Срем није видео – закључио је Вукадин.

– Ма, у целој Србији не би било бољег од тебе – подржао га је Бошко.

– Него, замолио бих те да, колико сутра, одемо у Београд до ауто-пијаце, да купим нека кола – рекао је Вукадин.

– Ја бих те прво одвео до Лазара Керезовића, јуче ми његова кћерка Свила рече да је решио да прода свога опела. Ауто је као сан. Он је први власник, а сви га знамо као уредног човека. Мислим да је боље познавати власника од кога ћеш купити кола него их узимати од неког потпуно непознатог.

- Ако га ти познајеш, онда одмах крећемо.
- Како да не, друга улица одавде, код њега смо за десет минута.

И заиста, брзо су стигли до Лазара и лако се договорили око цене.

– Ти ћеш га Бошко довести до куће, јер ја немам возачко искуство, а и да сам га имао за петнаест година би све заборавио.

– Е, па, сада ти фали само гаража – приметио је Бошко, када су стигли у двориште.

– Јесте, тако ти је то, једно друго вуче.

За свега две недеље била је и гаража готова. Сви Бошкови укућани нашли су се да му помогну у градњи, али је њему најдраже било то што је међу њима била и Марија. Ништа јој није било тешко, мада њега није привлачила само њена вредноћа. Све њено га је радовало. Тада је први пут осетио нешто што би се у том тренутку тешко усудио да изговори.

Био је убеђен да њихове погледе нико не примећује, али се преварио. Мајци Софији они нису промакли.

– Мајо, ти си другим очима почела да гледаш Вукадина – рекла јој је она када су остале насамо.

– Исте су ми очи, мама, а и поглед ми је исти – одговорила је.

– Јесте, и поверовала бих ти ја, веруј ми, само да си ти мене родила а не ја тебе. Зато води рачуна како ће Бошко реаговати јер се још није охладио од твог развода, а сама знаш да је од почетка био против твоје удаје за Маринка. Изгурала си своје, и док се нисмо ни навикли да си отишла, ти си се већ вратила.

Вукадин је фин, веома добар момак, али се плашим да ти Бошко неће дозволити, у страху да и с њим не завршиш брзо, па да им пријатељство не упропастиш.

– Мама, па сама кажеш да је фин и добар момак. Није он као Маринко, који је више волео коцку него мене. Чему страх од развода када се још нисам ни удала. Уосталом, и он мене гледа другим погледом. Овог пута ћу бити паметнија, па ако треба, четворе ћу очи отворити.

– Мој ти је савет: памет у главу, и не жури.

Благи лик и топле речи проте Саве

Прошло је неколико месеци откако се Вукадин настанио у Руми кад су, на Бошков предлог, одлучили да на празник *Ваведенја Пресвете Бојородице* оду у Врдник, код великог страдалника, а Бошковог духовника проте Саве.

Бошко је повезао своју супругу Милицу и двоје деце, Вукадин Марију и мајку јој Софију. Ово је била прилика да са Маријом дуже буде заједно, да више причају и боље се упознају. Због тога им је обома било жао што су онако брзо стигли пред манастир.

Ушли су у храм на сам почетак Свете Литургије коју је служио управо прота Сава.

Вукадин је био очаран лепотом овог манастира у који је сада први пут ступио, а још више умилним гласом проте Саве. Сем њих, само су још три жене и једно дете били у цркви, а у њу је могло да стане неколико стотина људи.

Вукадин, опијен мирисом тамјана и молитвом проте Саве, осећао је само чисту радост. Једино што је у том тренутку желео било је да то стање потраје што дуже. Посматрао је иконостас и у једном тренутку му се учинило да га са њега гледа Маријин лик. Помислио је да би то могла бити потврда да га је оно што је према њој осећао сасвим испунило, и да ће му бити тешко да после овога пође назад. У тренутку је пожелео да она са њим буде целог живота. И прва његова молитва била је упућена у том правцу.

По завршетку службе остали су са протом у дугом и топлом разговору. Вукадин се интересовао како то да је тако мало народа у цркви, а прота му је смирено одговорио да их није било мало јер у храму никада нисмо сами.

– Господ је увек са нама, као и Пресвета Богородица, којој је посвећен овај данашњи празник, многи свети, као и сами анђели Божји. Сви су они са нама и зато не треба мислити да нас је мало, и због тога бринути, већ се радовати, и ту радост пред другима сведочити. А када други осете нашу радост, онда ће неки од њих, а сигурно опет неће сви, јер је Христос рекао да је „много званих, а мало изабраних”, пожелети да је и они задобију. Морамо имати стрпљења и чинити све што је до нас, а остало ће учинити сам Бог. Кроз историју смо као народ имали великих искушења, и савладавали их. Мало смо ми Срби чудни, и због тога нико није могао да нас узме под свој јарам, па то неће ни овим безбожницима поћи за руком. Сва наша историја је страдалничка. Од Косовске, а и пре Косовске битке, гинули смо за *Крстїи часни и слободу златїну*, за своју отаџбину, за своје породице и своја огњишта. И да не идемо даље, сетимо се само Првог и Другог светског рата. Сам Бог зна колико нас је погинуло. А шта тек рећи о овом нашем страдању од комуниста које траје од 1945. године. За све то време свим силама настоје да нас, милом или силом, укалупе у свој поредак. Нису успели, а ево крај им се, ако Бог да, а даће, већ назире. Са Богом смо успешно одолевали свим светским освајачима, па ћемо и овима.

Идуће, 1989. године, навршава се шест стотина година од Косовске битке и Архијерејски сабор Српске православне цркве одлучио је да Свете мошти нашег цара Лазара, из београдске Саборне цркве, а које су једно време и овде у овој светињи боравиле, врати у манастир Раваницу, његову задужбину. Тако је честити кнез на Видовдан ове, 1988. године, већ кренуо на пут, и том приликом прошао кроз неколико наших знаменитих светиња, где му се верни народ поклањао и целивао његове свете мошти. Чврсто верујем, и Богу се молим, да ће он на том путу пробудити веру у српском народу и вратити га на прави, Светолазаревски пут, на пут Светога Саве.

– Чуо сам од Бошка – обрати се прота Вукадину – да си и ти петнаест година био у зеничком затвору.

– Јесам – одговори он – али сам ја због гријеха страдао, за разлику од вас који сте ни криви ни дужни много дужи и тежи затворски пут прешли.

– Не бих се сложио да је моје страдање било теже од вашег. Јер страдати за Христа је радост. Апостол Петар је давно рекао да *онај ко добро чини, ња због њога страда, њо је угодно њред Бојом*. И додао је: *ако страдамо њравде ради, блажени смо*. Према томе, ја сам послушан вољи Божјој и робијање ми није тако тешко падало. Уосталом, како би те комунистичке тамнице у овом обезбоженом времену и имале своје духовнике да у њима није било нас свештеника? У свим затворима, пуних четрдесет година, није било тренутка а да неко од епископа или свештеника није у њима робијао, и другима тамо помагао да издрже искушења која су их сналазила. Они су у сваком осуђенику

гледали човека, дете Божје, коме је њихова помоћ потребна, без обзира на то што су тиме отежавали свој и онако тежак положај. Ми свештеници смо на осуђенике гледали као на своју браћу, свесни да само таквим односом можемо бити сведоци Христа Господа и безграничне љубави Његове. Таквим својим радом смо тамничке ћелије претварали у храмове, у којима су се загрејала многа робијашка срца. Али, пустимо сада ту тешку и тврду „храну”, већ реците, како сте ми ви сви? Вас двоје сте ми баш леп пар – додаде гледајући у Вукадина и Марију.

Вукадин поцрвене и саже главу, као да је желео да му прота не види очи, и не прочита из њих оно што је од свих крио. Бошко није слутио ништа, наставио је разговор са протом, интересујући се какав је сада његов статус и да ли ће поново добити парохију.

– Мој положај ће остати непромењен све док ме Бог не позове себи – одговори прота. – Сада парохија није моја брига, већ како ћу што спремнији изаћи пред нашег Господа. Хвала епископу Макарију што ме је примио овде, и дао ми ово уточиште, где могу да се духовно богатим и спремам за сусрет са Христом.

Бошко на тренутак заћута, а Вукадин, да би испунио тишину која је настала, упита проту како то да у Србији имамо две Раванице.

– Па, управо због тога што су мошти Светог цара Лазара, које су монаси из манастира Раванице бежећи испред Турака у ову светињу са собом донели, и због тога што су овде дуго почивале, народ је овај манастир прозвао и сремском Раваницом. Истина је да су одавде, због турског освајања, мошти склањане у

разне манастире, а почетком Другог светског рата измештене су из Врдника у манастир Бешеново, где су биле 1941. и 1942. године, одакле су пренете у Београд, одакле ће, као што рекох, оне посетити српски народ у неколико места широм државе, да би идуће године стигле у његову задужбину Раваницу код Ћуприје, где ће убудуће и почивати. Овде је, у овој нашој сремској Раваници, остао део његових Светих моштију, да нас храбре и јачају да издржимо на његовом путу.

– Да ли би могли да их целивамо? – упитао је Вукадин.

– Како да не – рекао је прота и повео их ка светињи.

После овог поклоњења благословио их је, и они су, духовно обогаћени, пошли назад у Руму.

Опет у Жарачу

На други дан Божића 1989. године Вукадин је одлучио да оде у свој родни крај. Беше хладно али лепо време, па је веома брзо стигао у Жарач. И тек што је у својој кући покушао да заложу пећ, на вратима се појавио Константин.

– Христос се роди! – Ваистину се роди! – одјекнуло је хладном кућом, и потом су се радосно мирбожали.

– Много си ме обрадовао када си ми писао да си се у Руми скућио и радујем се да ти дођем и све то видим изблиза.

– И ја се радујем, Којо. Лијепо ми је, веома ми је лијепо тамо. Купио сам кућу, реновирао је, уселио се и запослио.

– Па шта радиш?

– Радим као варилац, и добро зарађујем.

– Видим и ауто си набавио.

– Јесам, Богу хвала.

– Е, па ја сам дошао да те водим код своје куће, и остави се сада те пећи и ложења, као да си заборавио хладноћу која влада на нашем Озрену. Што је зими небо ведрије, то је у нашем Жарачу хладније. Зато остави та дрва, и поћи са мном.

– Знам, али ако не наложим пећ, како да преспавам у хладној соби?

– Код мене ћеш преноћити, имам соба колико хоћеш, пола их је празних.

Прихватио је Вукадин Константинов предлог и пошао с њим.

На вратима га је дочекала Божица као свог најрођенијега. Дуго су о свему и свачему причали, а онда им је Вукадин изнео свој план о продаји очевине. Ове његове речи Константина и Божицу изненадиле су, и ућутале.

После краће паузе огласио се Константин и изнео свој став о његовом предлогу.

– Ја бих ипак, Вукадине, да сам на твом мјесту, мало сачекао. Те њиве и ливаде доле према Пакленици, па и ону Луку према Ђурићима можеш продати, али кућу, овај воћњак око ње и шуму, ја не бих продавао. Када огњиште продаш, продао си и себе. Зато бих ти предложио да кућу не продајеш, нека те чека. Куд год да одеш и гдје год да будеш живио, знаћеш да се увијек у њу можеш вратити. Још је она добра, и не изискује много улагања. Ја сам, послвије оне олује, кров, прозоре и фасаду, као што си видио, све ново урадио. Одлучи ти како хоћеш, твоја је, али ће бити лијепо када сутра, ако Бог да, са својом породицом доћеш на родно огњиште. Знам ја каква је Војводина, био сам тамо, пуста равница убија својом монотонијом. Вјеруј ми, твоја дјеца, а даће Бог да их имаш, биће срећна кад виде наш Жарач и ову љепоту на Озрену, које нигдје у свијету нема.

– Рума, Којо, није далеко од Фрушке горе, која је исто тако лијепа као и наш Озрен. Али, послушаћу те. За сада кућу, окућницу и шуму нећу продавати, али све друго хоћу. Молим те разгласи то, и чим се неко заинтересује, јави ми и за два-три сата сам ту.

– Добро – рече Константин и некако му би лакше што је Вукадин прихватио његов предлог, па се дохвати чаше и наздрави. Дуго су, скоро до пред зору, остали у разговору. Нема чега се нису дотакли, па и великог лудила које је било почело да хвата многе људе у Босни.

– Не свиђа ми се – некако је са страхом почео Константин – ово садашње понашање неких људи. Имам осјећај да ћемо међусобно да се покрвимо. Дојучерашњи познаници и пријатељи, муслимани и Хрвати, када ме сретну праве се да ме нису видјели. Додуше, и неке наше људе не препознајем. Они који су годинама прогонили свештенике и бјежали од цркве ко ђаво од крста, сада су заузели тамо прва мјеста. Онај Милко што је са групом комунистичких активиста учествовао у пребијању митрополита Нектарија у манастиру Озрену, и тим својим чином се годинама хвалио, сада носи кокарду и презире свакога ко не риче српством. А сјећам се са којом радошћу је причао како су баш на Преображење 1953. године њих преко стотину, већином радника фабрике азбеста из Босанског Петровог Села, кренули на старог и болесног митрополита вичући „доле издајник”, крвнички га тукући и понижавајући. И оног Обрена Михајловог сретох прије неки дан у Добоју, и на капи му видјех кокарду већу од моје песнице. Замисли њега и кокарду?! Да сам му покојног ђеда Видоја срео, мање бих се изненадио. А онај Миливоје, син Панте Дакића из Чаклавице, зауставио кола испред поште у Добоју, па отворио прозоре да сви чују како треште четничке пјесме. Он, који је годинама

пријављивао људе властима тврдећи да су српски националисти, сада не може да живи без тих пјесама, а знам га да је битанга и да је и сада против њих, али хоће друге да провоцира. Ја то не могу да разумијем и питам се хоће ли неко ово лудило да заустави.

Плашим се. Сам знаш како је овдје у Босни. Мало зла и глупости фали па да се народи сукобе, а када падне крв, онда ће тешко бити то зло зауставити. Људи мисле: када убију човјека, само су њега усмртили. А заборављају да није тако. Има он оца, мајку, жену, дјецу, браћу, сестре, и ко зна кога све још. Убиством једног човека сви су рањени. А знамо да се у тако рањеним срцима рађа најжешћа жеља за осветом. О томе ове усијане главе данас не размишљају, и то је оно што ми леди крв у жилама. Ја сам прошао Други свјетски рат и памтим зло братоубиства. У цијелој нашој околини сви знају да никада нисам подржавао комунистички систем, али ови који су га све вријеме бранили, сада су уморни да га руше. Умјесто да су се побунили против себе, и да су се покајали што су годинама неуморно вукли те безбожне кочије зла, они сада витлају корбачима и упиру прст у друге као да су им они криви што су били онакви. Свега су се били одрекли, и Бога и Цркве и Крсне славе и својих предака. Све су то лако продали на првој пијаци. Само су о злу мислили и злу служили. Е па, посљедица тога и јесте ово што им се догађа. Сада нам се зло умножило толико да ме хвата страх. Ено Хусеин Нуркић крије очи од мене. Видим, стид га је због тога, али се и он плаши од својих – њих је још прије него наше ухватило то лудило. Тако исто и Мато, честити Хрват,

док са мном стоји, све се окреће лијево и десно да га неко од тих његових лудака не види. Зло кипти на све стране и већ се прелијева. Мрак који рађа мржњу ослијепиће нас. Плашим се, Вучко, овога што се над нама надвија. Поданичка свијест оних који су аплаудирали обезбоженим властодршцима скоро пола вијека, сада мрзи све што је остало чисто и неукаљано. И друге тим злом трују, и одводе их на странпутицу са које ће им тешко бити повратка. Ако није ваљао систем, а знамо да није, хајде да га мијењамо па да нам свима буде боље, а не да сада крећемо зајенушани једни на друге, окривљујући се међусобно. Нису мени криви ни Ферид, ни Хасан ни Шевко, као ни Мато, Стипе и Анто што сам трпио комунисте који су ми црно испод нокта односили, већ ови наши чанколизи који су мене и све друге поштене људе у црно завијали. Из дана у дан, пред мојим очима, зло се множи, а љубав се у страху склања. Шта ће ми све ово ако букне рат и сина ми сутра у ковчегу донесу у двориште.

– Добро је, Којо, – прекиде га Божица – имаш ли ти о чему другом на Божић да причаш, него о томе. Ево већ пола године само то, па то.

– Осјећам несрећу, Божице. Смрди ми зло, и не могу да ћутим.

– Па, ето ниси ћутао, испричао си, хајдемо сада о нечем другом. Ево, ја бих вољела да чујем од Вукадина да ли је какву дјевојку тамо нашао, па да поиграм у колу док још могу.

– Е, вала, добро каже Божица. Имаш ли дјевојку, Вукадине? – упита Константин.

– Могло би се рећи – одговори Вукадин и поче им казивати за себе и Марију.

Њих обоје, слушајући га, радовали су се као мала деца. Константин је и у то име наздравио и пожелео да Вукадин што пре дође у њихову кућу и позове их на свадбу.

– Хоћу, будите сигурни да се без вас нећу вјенчати.

– Ти си лијеп и добар, – закључила је Божица – вјерујем да ће она бити срећна с тобом.

– Надам се да ћемо бити срећни, али је то још увијек далеко. Тек смо се упознали. Трудићу се да све иде постепено и полако, како се послјије не би цијелог живота кајали.

– Наравно, – сагласио се Константин – треба бити обазрив, али не преспор, јер мораш мислити и на наше године. Хоћемо, како рече Божица, и у колу да ти поиграмо.

После ових разговора Вукадин је код њих преноћио, и сутрадан рано вратио се у Руму.

Сремски Карловци и његови бисери

Почетком априла 1989. године Бошко беше отишао на терен, а његова супруга Невена са децом код својих. Марија, желећи да што више времена проведе са Вукадином, предложила је мајци да, у прву недељу која долази, заједно са Вукадином оду до Сремских Карловаца. Изговор јој је био да, као, Вукадин тамо никада није био, па она жели да му покаже варош.

– Знам ја да ти мене зовеш само реда ради, па зато мислим да би било боље да останем код куће. Вукадин је заиста изузетно добар и вредан момак. Једино се бринем да он погрешно не схвати ту твоју намеру. У моје време су момци били ти који су се трудили око девојака да би их освојили, а не обратно.

– Па, једном сам тако урадила, и знаш како сам се провела. Трудио се он, долазио, глумио, обећавао куле и градове, а на крају је показао да му је коцка дража од мене. Сада сам ја изабрала, и ако погрешим, нећу кривити никога другог. А да ти отворено кажем, и он мене већ одавно бира. Има међу нама нешто чему још не знам име, али знам да има. Свим својим бићем то осећам, а и он то показује.

– Нека ти буде, одрасла си, ниси дете, али ти, као мајка, морам рећи да будеш паметна и не заборавиш се.

– Нећу – одговорила је, и одмах позвала Вукадина и саопштила му своју намеру.

– Нисам још ни Руму упознао.

– Рума ти је ту, у њој ћеш живети, и све ће само по себи доћи; уосталом, у њој и нема таквих знаменитости као што их имају Карловци.

– Убиједи ме лако – рече Вукадин прихватајући њен предлог.

– Имају Карловци многа тога да покажу, рецимо Саборну, затим Горњу и Доњу цркву, па Музеј, Гимназију, Капелу мира, и да не набрајам шта још све, јер се каже да свака улица и свака зграда у Карловцима прича неку важну и славну причу из наше прошлости, али за један дан ово ће нам бити доста.

Слушајући је, Вукадину је пријао осећај да је за кратко време постао предмет Маријиног интересовања, неко коме она осмишљава чак и слободно време, желећи да га на неки начин разоноди и опусте.

Колико му је његова мушка памет допуштала, успевао је да наслути да је њена основна намера била да буду што више заједно. Карловачки споменици и цркве били су само изговор.

За њега је сав тај пејзаж којим су пролазили колима, био новина: зелени брежуљци, богати виногради и воћњаци који су украшавали Фрушку гору помажући јој да се полако спусти до Дунава, и у њему се огледа. Тек грануло сунце пратило их је и својим милујућим зрацима као да је помагало Марији да му прича о Фрушкој гори и њеном богатству које је тешко описати.

– Отићи ћемо прво у цркву на службу, – предложила је она – а онда ћемо кренути даље. Све нам је ту на дохвату руке. А после ћемо тркнути до Капеле мира, Дворске баште и Стражилова.

Вукадин је возио полако, настојећи да запамти бар нешто од онога што је она цвркулала.

– Боље би ти било да се запослиш као туристички водич, умјесто што радиш у оној кожари – закључио је.

– Ко зна, можда ћу се и преквалификовати – одговорила је она враголасто.

– Него, реци ти мени, – започео је Вукадин да је пропитује, све правећи се невешт и необавештен – какав је то Патријаршијски двор у Карловцима, када се, колико знам, Патријаршија налази у Београду.

– Седиште Патријаршије данас јесте у Београду, али је некада било у Карловцима. Видећеш, тај двор је једна од најлепших грађевина код нас. Наиме, после Велике сеобе 1690. године Патријаршија је из Пећи пребачена овде у Карловце, а онда је одавде, по уједињењу, 1920. године премештена у Београд.

– Мени се све нешто чини да ћу данас много тога да научим од тебе – рекао је, прикривши шеретски осмејак који му је заиграо на уснама.

– Радујем се – прихватила је она његову игру и наставила да прича о Богословији, за коју је рекла да је основана 1794. године.

– Зар је могуће – чудило се Вукадин – да је у Карловцима још тада постојала Богословија?

– Како да не – борила се Марија са подацима настојећи да га фасцинира својим знањем, и наставила да прича како је Карловачка гимназија најстарија српска гимназија.

– Јел’ она старија од Богословије? – упитао је.

– Јесте, али не много. Отворена је 1791. године – одговорила је.

Гдје су Карловци, а гдје смо ми?! – помислио је за тренутак Вукадин. – Па, моје село је тек прије двадесет и пет година добило струју, а ови су овдје прије скоро двјеста година имали школе. Да нам није оног манастира на Озрену, не би ништа ни имали, а и њега комунисти послије 1945. године хтједоше да поруше.

Осетио је Вукадин навалу задовољства због своје одлуке да живот после голготе коју је преживео настави у Срему.

Када су стигли пред Саборну цркву, у њој је већ текла Света Литургија. Учинило му се да је сада први пут доживео праву лепоту богослужења. У свим храмовима у којима је до сада био, могао је да чује само глас свештеника и још једног или највише два појца, а овде је цела црква певала. Изненадила га је лепота која је кипела и кроз улазна врата храма изливајући се на улицу, милујући карловачки трг посвећен Бранку Радичевићу. Из преко стотину младих грла карловачких богослова извијале су се једна за другом црквене песме, које су га све више и више подизале са земље, у небеске висине. Да га Марија није узела за руку и повела напред, ка средишту храма, ко зна докле би остао код улазних врата укопан и без снаге да настави даље. Био је срећан што је само ушао унутра и осетио лепоту коју би тешко могао речима описати. Пожелео је да га у оваквој радости и хармонији Марија вечно држи за руку. Да је стално поред њега.

И као што обично бива – да све лепо кратко траје – и ова служба се, бар за њега, исувише брзо завршила. Изашли су из храма и кренули у разгледање

карловачких бисера. Патријаршијски двор учинио му се величанствен, а фасада Богословије причинила право задовољство својим складним формама. На чесми *Четири лава* напили су се свеже хладне воде.

– Прича се – рече му Марија – да онај ко се напије воде са ове чесме, обавезно мора у Карловце поново доћи.

– Пио је или не пио, – одговори Вукадин – ја ћу сигурно овдје још ко зна колико пута долазити. Ово је један од најљепших дана у моме животу.

По разгледању Гимназије отишли су до Дворске баште, за коју је Марија рекла да је најстарија ботаничка башта у Србији.

Ово је Вукадина толико изненадило да је чак и посумњао у Маријине речи. Да ли је могуће да се у једној овако малој варошици стекло толико народног блага?! Није хтео да јој се супротставља да је не би повредио, а ако је нешто и погрешила, помишљао је, људски је.

Она као да је наслутила његову сумњу, поче да га новим подацима уверава у истинитост својих речи.

– Само да знаш, Вукадине, Карловци су до пре десетак година били још лепши.

– За мене је и ово превише лијепо – одговорио је он кад су стигли пред Капелу мира.

– Овде је – наставила је Марија – после шеснаест година ратовања потписан Карловачки мир 1699. године.

– И баш су га овдје потписали? – упитао је Вукадин.

– Не баш у овој, већ у другој једној дворани, која је била подигнута од дрвета – није се дала Марија. –

Тек 1808. године саграђена је ова, и до сада је неколико пута обнављана.

– Не рече ми када је она прелијепа Саборна црква подигнута? – упита радознано Вукадин.

– Подизање Саборне цркве почело је 1758. године, а у потпуности су радови приведени крају 1762. године – успешно се Марија борила са мноштвом података.

– Да ли је могуће да се овако велика грађевина подигне за четири године? – упитао је Вукадин тек да нешто каже, дубоко дирнут њеним настојањем да му овим даном бар донекле зацели ране на срцу које му је нанело зеничко петнаестогодишње тамновање.

– Могуће је, могуће, – одговорила је она – такви смо ми Сремци, *љује љуље*, како нас је назвао Бранко Радичевић.

Захваљујући њеној причи брзо су стигли и до подножја Стражилова, где су паркирали ауто и застали поред једног позамашног гајдаша који је из свег гласа певао:

*Сљражилово, дивно Сљражилово,
Бранко љебе у звездице ков'о,
Теби љев'о, и о љеби снев'о,
Ал' од љебе нешљо и захљев'о:
Кад ља смрљца ољрљне од људи,
Да ља љримиш љи у љвоје љруди!
Зар љи никад није на ум љало
Шљо си нељда Бранку обећало?
Србе браље, и Срљкиње селе,
Којима се јошље данци беле,
Расљав'ље ме са овом даљином,*

*Моје косџи оџериџе вином,
Па их носџиџе нашем завичају,
Завичају, мом неџдашњем рају.
Пренесџиџе их, браћо моја мила,
Поред оноџ убавоџ Белила,
Кроз Карловце, џде сам младосџи џровџ,
Па на оно мирно Сџџражилово;
Ту још једну сџџару оџиџевајџиџе,
Ту ми, браћо, косџиџи закоџџајџиџе,
Ту бих мрџџав џрава мира досџиџо –
– Србаџиџо, не било џиџи џросџиџо!*

– Ето, чули смо и песму коју је Чика Јова Змај написао о последњој Бранковој жељи – рекла је Марија, и у Вукадиновом оку приметила сузу, што ју је обрадовало, јер јој је та суза говорила да је Вукадин осетљив човек и да има душу.

– Никада прије ову пјесму нисам чуо – рекао је Вукадин признавши да га је њен текст веома потресао.

Потом су лаганим кораком кренули узбрдо, остављајући гајдаша да неке друге посетиоце ове питоме планине дочекује овим стиховима. Марија му је све време, идући уском пешачком стазом, рецитовала Бранкове песме, док се он из школе сећао једино почетка *Ђачкоџ расџџанка*. И поред тога што га је Марија храбрила да настави, одбијао је да говори стихове, тврдећи да то она чини много боље од њега.

Брзо су стигли до врха Стражилова, а она му је поред Бранковог споменика причала детаље из кратког песниковог живота, нарочито наглашавајући његову сахрану овде на Стражилову.

– Да ли знаш – упитала га је – да је он два пута био сахрањен? Прво у Бечу, где је и умро 1853. године, а онда након тридесет година, 1883, овде. И да ли знаш да је тој другој сахрани, поред многобројних Срба, присуствовао и велики српски и светски научник Михајло Пупин?

Не сачекавши његов одговор, наставила је:

– Пупин се управо враћао из Америке, када је у Панчеву угледао један брод пун света. Убрзо је сазнао да су то чланови Српског панчевачког црквеног певачког друштва, који су пошли у Сремске Карловце да би сутрадан присуствовали сахрани великог српског песника. Пупин им се, као родољуб, одмах придружио, јер је много волео Бранка, а за његове песме говорио да су *посланице које су упућене Србима да чувају своје јединство, веру и обичаје*.

У поворци која је из Карловаца кренула према Стражилову, певала су певачка друштва из Војводине, Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Хрватске – једном речју, из свих српских крајева. А народа је било, причало се, „к’о на гори листа”.

У дубокој тишини Марија му је својим умилним гласом дочаравала какав је песник био Бранко. Он ју је слушао и сваком њеном речју се као пчелињим саћем сладио. Помислио је како би био срећан да цели свој живот слуша њен умилни говор.

Када су пошли низбрдо, као да му је прочитала мисли, она се природно привила уз њега, и заћутала. Прихватио ју је, и не баш нежно спустио своје усне на њене. Био је то гром, а не пољубац, који их умало није сваљао низбрдо, до пред ноге оног гајдаша. Њене

усне мекане као памук и топле као њена душа, задржале су ту силну енергију која је севала из њега. Тим дугим пољупцем као да су хтели да искажу све оно што су једно према другом осећали још од оног дана када су им се погледи први пут срели. Искра из њеног ватреног ока запалила му је груди, и у огњени пламен га претворила. Чинило му се да не гори само он, већ цело Стражилово, па и сама Фрушка гора.

Кад су стигли у подножје, предложио јој је да уђу у ресторан поред кога су управо пролазили, и ту ручају. Прихватила је. Седели су и само се гледали, као да су желели да наставе тамо где су стали, свесни да пољупци говоре више од сваке речи и слике.

Потпуно испуњени радошћу, пошли су натраг у Руму.

– Ово ми је најсрећнији дан у животу – рекла је Марија.

– И мени – потврдио је Вукадин.

Волим га

Сутрадан, Марија је једва дочекала да се повери својој мајци како никада није срела тако доброг, племенитог и искреног човека као што је Вукадин.

– Волим га, мама, као Бога – понављала је.

– Зар тако одједном?

– Па није одједном, трајало је то.

– Упамти, кћери, онај ко не жури, увек има мање шансе да погреша. Зато, не жури нигде. Ту је он, неће ти побећи.

– Али, мама, схвати, он ме је орадостио као нико пре. Сва треперим као лист на ветру. Моје груди су пуне њега. Не срце, оно је мало да би га у себе сместило, већ груди су препуне, разуми ме. И молим те да ти Бошку све ово кажеш.

– Хоћу – обећала је пољубивши је, срећна што је први пут откако се растала од Маринка у њеним очима видела радост. Истина је да је и њој Вукадин од првог дана прирастао за срце, али је ипак хтела још мало да га извага, како јој кћерка не би поново погрешила. Потом је стала пред иконе на зиду и помолила се.

Чим се Бошко у понедељак вратио са терена, мајка га је, када су остали насамо, упитала за Вукадина. Занимало ју је како се то десило да он убије сопственог оца.

– Велики је то злочин, сине.

– Откуда сад то? – зачудио се Бошко.

– Па, отуда, сине, што желим да знам за кога ће ми се дете сутра удати.

– Које дете? О чему ти причаш?

– Мој сине, сви сем тебе већ су приметили да међу њима кипти жеља једног за другим. Синоћ ми је Марија рекла да га воли као Бога.

– Не могу да верујем – и даље се чудило Бошко.
– Он је момак, наша Марија се већ једном удавала. Неће то бити добро.

– Она, сине, своју удају није пред њим крила, тако да он о њој све зна. Уосталом, познајеш нашу Марију, она је увек знала да о себи говори и више него што би требало. Него ти мени лепо реци како то и зашто он уби свога оца?

– Нису ми баш сви детаљи познати, јер се о тим стварима у Зеници није питало, сем ако ти их сам осуђеник не каже. Оно што ми је рекао, а верујем да је тако, оца је убио спасавајући мајку на коју је овај насрнуо ножем. Умрла је и она нешто касније, у болници. Тешка је то драма била, и о њој он није волео да износи детаље. Само то да је у једном трену изгубио оба родитеља, и уништио све оно што је желео и о чему је сањао. Сви његови животни планови су заустављени. Недосађане снове заменила је зеничка тамница. Али, иако веома млад, он је све то издржао, и успео је да остане човек. Тако да се ја више бринем да се он не разочара, него што бринем за Марију. Добро је познајеш и знаш да она често лебди по површини плашећи се да озбиљније зарони у живот. Вукадин је стабилан и озбиљан момак. Чудим се да ја до сада ништа нисам приметио.

– Ја бих те замолила да са њом, али и са њим, по-разговараш. Уколико се то и теби буде учинило као озбиљно, не треба стајати на пут њиховој срећи.

– Свакако – обећао је Бошко и тиме умирио забринуту мајку.

Продаја очевине

После разговора са сестром и Вукадином, Бошку је све било кудикамо јасније. Видео је да њихову набујалу љубав више ништа не може да заустави, и није имао куд већ да им пожели срећу у будућем заједничком животу.

У међувремену, Вукадину је Константин јавио да је њихов сељанин Давид Јефтић заинтересован да купи њиву Бјелановачу, која се једним својим делом наслањала и на његово имање.

– Било би добро да што прије дођеш – обавестио га је Константин – јер се гвожђе кује док је вруће.

– Долазим у суботу, да се прво нас два договоримо, па ћемо тек онда позвати Давида.

Једва је Вукадин чекао да осване та субота.

За разлику од многих, који најчешће са тугом продају очевину, Вукадину је све ово причињавало посебну радост. То није била обична продаја земље, већ увод у његов нови живот који ће, био је у то више него уверен, чврсто везати за Марију. Била је лепа као анђео, паметна, весела, искрена и вредна. Целу себе је ставила пред њега, потпуно сигурна у свој избор. Размишљао је да и њу поведе у своје село, али је у последњем тренутку одустао, плашећи се да му се у родном крају не деси нешто непредвиђено. Још није време, закључио је, и пошао сâм пут Озрена.

У Константиновој кући затекао је Давида који се баш обрадовао што га види после толико времена. Вукадин је остао збуњен пошто је договор са

Константином био да се прво њих двојица договоре, па тек онда да позову Давида.

– Опрости, – правдао се Константин – испало је овако јер су нас околности натјерале да се план измени. Јуче се упокојио Петар Јефтић, Давидов блиски рођак, а ето, и мој несуђени пријатељ, који не дочека вјенчање наше дјеце, па смо морали све планове да мијењамо. Давид из поштовања према теби није хтио да одлаже ваш састанак, али је због обавеза око сахране предложио да дође раније и сачека те, како бисте и то завршили.

– Оде човјек када се најмање надао – рече Давид. – У прошлу недјељу крстио је унука и правио велико весеље, а ето, ову дочекује у сандуку. Што ти је живот? Данас се радујеш и ко зна шта све планираш, а сутра те носе на гробље.

– Био је добар домаћин и човјек – присећао се Вукадин.

– А шта да радимо, тако је то са нама смртнима – наставио је Давид. – И ја данас, ето, дошао да пазарим ту твоју њиву, а можда ми сутра неће ни требати.

– Пусту сад то, Давиде, – прекиде га Константин – и да се ти сада, којим случајем забациш, неће земља пропасти, имаш дјецу. Мало се ко може похвалити таквим синовима као што су твоји.

– Има у нашем селу још добре дјеце – одговорио је Давид, и потом, скрећући разговор на другу страну, упитао Вукадина за цену њиве.

Вукадина је питање изненадило, јер није био упознат са кретањем цене земље у Жарачу. Управо због тога је и хтео да се са Константином договори пре

Давидовог доласка. Међутим, није се збунио, већ му је рекао:

– Ево, Давиде, ти си добар домаћин, и сигурно боље од мене знаш колика је у Жарачу сада цијена земље. Поштен си човјек, и сам реци колико би платио за ту њиву.

Ућутао се Давид, а онда мирним тоном, сасвим тихо, скоро шапатам рекао:

– Осам хиљада њемачких марака.

Вукадин је понуду одмах прихватио, па су пружи један другоме руку, а Константин је, уз коментар да овако прави људи разговарају и договарају се, насуо шљиву у чаше, и наздравио.

Све појединости су лако уговорили, и Давид је отишао у Јефтиће да помогне ожалошћеној породици и узме учешћа у Петровој сахрани.

– Зашто и ти, Вукадине, не би пошао са мном на сахрану? – упитао га је тада Константин.

– Нисам сигуран да би ме тамо радо видјели.

– Вјеруј ми, није тако. Мијењају се људи. Ево, када сам разглашавао продају ове твоје имовине, сви су ме питали како си, гдје си и шта планираш. Ко ме сам год рекао да нећеш живјети овдје, видио сам му тугу у очима. Такав ти је наш човјек, ко прољетни поток: набуја, подивља, запријети, али чим се повуче у корито, опет мирно настави да тече. Нико ми за тебе ружну ријеч није рекао.

– Вјерујем ти, Коста, али мени је непријатно да идем тамо. Она његова дјеца ме никада нису прихватала као другу дјецу из Жарача. Увијек сам, најприје у Миличиним очима, и код Петрових синова, осјећао

некакав презир, па чак и мржњу, а да никада нисам успио да сазнам одакле им то, и зашто.

– Ма ко ће да памти шта је било у дјетињству?! Милица је сада озбиљна жена и мајка четворо дјеце.

– У томе и јесте проблем: међу нама у дјетињству није било ничега што би могао бити разлог да ме увијек онако попривијеко гледају. Чак и када сам Радивоја спасио од Чаклавичана, њихов однос према мени се ни за длаку није промијенио.

– Добро се сјећам тога случаја из Чаклавице, и како си оном насилнику отео и поломио нож, али ипак мислим да су све то давно прошла времена и да би требало да пођеш на опијело.

– Добро, ићи ћу, убиједио си ме. Него, одох ја сада до куће да мало осмотрим шта би ми ту још ваљало обновити. Ти сврати по мене кад будеш кренуо, па ћемо заједно поћи до Јефтића.

Када је овога пута улазио у кућу, она ранија непријатност била је скоро ишчезла. Као да је љубав према Марији *истијерала сѣрах најоље*. А љубав према њој, она њена доброта и лепота сасвим га је била испунила. Седео је у родној кући, правио скице и покушавао да послове који су га чекали осмисли на што разумнији начин. Када је наишао Константин и позвао га да крену, учинило му се да је план који је имао у глави истовремено и најлакши и најисплативији.

У кући Јефтића уверио се да се однос Петрове деце према њему ни у чему није променио. Напротив, гледали су га као утвару, и чинило се да су се више изненадили његовом доласку него да им је отац устао из мртвих.

Међу присутнима је угледао и Анђу, која је била у сродству са покојником, и изненадио се колико се променила. Била се некако сва заокруглила, смањила, чак би се могло рећи и мало повила у леђима. Није више било оне лепоте која му је у зеничкој тамници давала снагу да издржи. Гледао ју је покушавајући да, макар у њеним очима, пронађе онај пламен којим му је, давно, срце запалила, али није га налазио. Све је изгорело, све се претворило у дим, у бледа сећања, помислио је док су га ломила осећања која је тада тешко могао да дефинише.

Стајао је по страни чекајући да поворка коначно крене, када му Анђа, која се за тренутак била некуд изгубила, приђе. Уз њу је била Петрова ћерка Милица, уплаканих очију.

Све му се овде наједном преобратило у зачудно, ускомешано, некако као измештено, па је и ове две жене пред собом видео готово као утваре. Милица му је, у следећем моменту, чак и не поздравивши га, пружила један коверат.

Шокирани Вукадин само је прихватио писмо и спустио у торбу, а затим, да би своје изненађење некако прикрио, упитао Анђу како је.

– Ова ујакова смрт много ме је потресла – рекла је тихо, као да је сама приметила да он све време тражи одговор на питање где се изгубила она њена лепота. – Цијелу ноћ сам путовала – наставила је даље, у жељи да му помогне да схвати зашто је нестало онај пламен који је цели Озрен могао да запали само једним погледом.

– Чуо сам да си остала сама да подижеш дјецу – било је његово следеће питање.

Покајао се чим га је изговорио.

Међутим, она је мирно испричала како јој је муж настрадао и почела хвалити своју децу како су добра и послушна.

Још би она остала с њим у разговору да је Милица није повукла за руку, што је био знак да пођу. Поздравили су се, а он је дуго гледао за њом, као да је са тим њеним одласком испраћао и део своје прошлости.

Док се спровод лагано кретао ка гробљу, Вукадин је, идући поред Константина, водио невидљиву борбу са сликама из прошлих времена које су се мешале са његовим ондашњим надама и очекивањима.

После опела накратко се задржао у храму у коме је крштен, и у који је као дете долазио са својом баком. Док је данас припаљивао неколико свећа, сећао се и поука доброг свештеника Јове из зеничког казамата, нарочито оне да нада последња умире. Пала му је на ум и она његова прича коју је, како је тврдио, негде прочитао, и њему је неколико пута поновио:

Једно дијете је у храму запалило четири свијеће.

Свијеће су кратко горјеле, а онда је прва од њих рекла: „Ја сам мир међу људима, који народ не жели да чува. Зашто бих више горјела?” И угасила се.

Друга свијећа је рекла: „Ја сам вјера. Многи људи не вјерују, а и они који вјерују површни су. Ни ја више нема потребе да горим.” И угасила се.

Трећа свијећа је жалосно проговорила: „Ја сам љубав. Народ ме је избацио из свога срца и не видим разлог зашто бих више горјела.” Па се и она истог тренутка угасила.

Дијете, видјевши ово, веома се растужило и заплакало. Тада се огласила четврта свијећа: „Не бој се,

ја сам нада, и све док ја горим, моћи ћеш да упалиш и остале свијеће.” На ту ријеч дијете се обрадова, узе свијећу наде и њоме упали оне три угашене.

Тај пламен наде данас је загрејао и Вукадиново срце не дозволивши му да на планове о даљем животу у Руми падне сенка сумње или неспокоја. Носиће, помислио је, свој родни Жарач и поносни Озрен у своје срцу све док дише, али овде за сада за њега нема живота.

Док су се у Вукадиновој глави сударале мисли, испред њега је стао млади свештеник Родољуб. Поздравили су се и Вукадин га је одмах упитао да ли познаје свештенике Марка Јањевића и Јову Савића.

– А ви сте?

– Ја сам Вукадин Лејкић.

– Ах, да, сад ми је јасно зашто питате за њих.

Када сте дошли?

– Прошле године.

– Па како вас ја до сада нисам видио?

– Живим у Руми, овдје само понекад свратим.

– Па је ли то неко правило да свако кога тамо за-
точе, по изласку мора да напусти своје мјесто, и Босну?
Прота Марко је негдје у Њемачкој, а Јово је у Београ-
ду. Када сједећи пут будете долазили, набавићу вам
њихове адресе и бројеве телефона. Имате ли времена
да свратите код мене на чашицу разговора? – упитао
га је свештеник.

– Хвала вам, али данас не могу. Идем на гробље
да посјетим гробове родитеља, а онда имам са Кон-
стантином да обавим један краћи договор прије него
што пођем у Руму.

– Када будете сљедећи пут долазили, биће ми драго да мало дуже поразговарамо – рекао је свештеник док су излазили из храма.

На гробљу се Вукадин задржао испред споменика својих родитеља и својих предака, све док свеће нису до краја догореле. Утом је наишао и Константин, отђутао с њим минут-два, па су заједно кренули кући.

– Видиш да су ти се сви обрадовали када су те видјели – рекао је Константин.

– Ја то баш нисам примијетио – одговорио је Вукадин. – Напротив, имао сам осјећај да би се мање изненадили да су вампира видјели. Мада за Петра могу рећи да је увијек био фин према мени, и то је био разлог што сам му данас био на сахрани.

– А и Анђу си видио – био је упоран Константин.

– Јесам, али скоро је боље да нисам. Некако ми се скроз промијенила и постарала.

– Е, па видиш шта живот уради од човјека! Скрши га и уништи као гром. Мислиш да јој је било лако да сама подиже дјецу у проклетој туђини.

– Ма, како проклета када у њу сви хрле као овце на појило!

– Мука их тјера, мој Вучко, а сами знају како им је тамо, али шта ће – ћуте и трпе.

Пре но што су се растали, Вукадин је замолио Константина да се распита за мајсторе који би се могли подухватити послова око поправке куће.

– Хоћу, не брини – рекао је Константин и журно кренуо да не закасни на даћу.

Писмо

Букадин је ушао у своју кућу, извадио из торбе оно писмо што му је дала Милица, и бојажљиво почео да чита.

Драћи мој сине, боле мој нејреболни – препознао је мајчин рукопис. Тужна сам ти и жалосна јер сам свјесна и знам да те никада више нећу видјети. Хвала ти, надо моја, што си ме оно вече сјасио. А ко зна, можда је и пребало да скончам. У болници су ме ойоравили шаман толико да ти најишем ово писмо и саошћим истину са којом се мораш суочити. У мојој и Ђуриној соби знаш да имају два ормана у којима је наша јаргероба. На дну мога ормана наћи ћеш три свеске. У двијема сам записивала рецепте, а у прећој истину са којом сам жељела да се једнога дана уознаш. Нисам се надала да ће тај дан доћи овако брзо, али о томе ми не одлучујемо. Када ћемо се родити и умријети, није наше да знамо, али какви ћемо бити у овом животи, то је на нама. Боље мјесто за твоју тајну од мога ормана нисам могла наћи, јер Ђуро, као што знаш, никада ни свој орман није ойварао а камоли мој. Све што му је пребало, чекало га је сиремно: ойрано и ойелано. Уосталом такав је и ред – мушко је.

Када прочиташ твоју свеску све ће ти бити јасно.

Воли те твоја мама.

Вукадин је видео још један папир у коверти поред овог писма, али од шока који га је са земљом саставио, није имао снаге да и њега чита.

Имао је осећај као да је у гробу, а не у својој кући. У први мах је пожелео да се што пре дочепа те свеске, али се брзо охладио. Тело му је горело у некој чудној ватри од које му се грло сушило. Какав орман, каква свеска, каква истина, питао се немајући снаге да закорачи у ту собу. Камо среће да ми Милица и не даде ово писмо – помислио је. Ко зна коју ће ми сада нову муку та свеска донијети – да ли ће ме та истина ослободити, као што је често у Зеници говорио свештеник Јово *да истина ослобађа*, или ће ми натоварити још једно ново бреме са којим ћу морати да се даље кроз живот рвем.

Био је збуњен и паралисан. Са страхом се ухватио за браву на вратима, болно јекнуо и отворио их. Она су зашкрипала, и тај звук се попут грома разлегao просторијом.

На прстима је прилазио том орману као мртвацу. Када га је отворио, угледао је њену гардеробу чији су делови били пали преко тих свезака. Све три их је, као да су биле у питању три змије, зграбио и, са њима, брзином муње истрчао из собе. Руком је згрнуо са корица прашину која се годинама таложила, и одмах отворио прву. Прочитао је *Пиџа од јабука*, чиме му је било јасно да се поменута истина не крије у њој. Одложио ју је од себе, и отворио другу. Наслов, испишан веома лепим и крупним словима – *За моја сина Вукадина* – говорио је да се не ради ни о каквим рецептима, већ о тајни која је од њега годинама скривана.

Мајчина тајна

Драги мој сине, ову истину мораш једној дана да сазнаш. Па кад већ мораш, онда је боље да је чујеш од мене, од своје мајке која те воли више од себе и од цијелога свијета, неголи од некога другога из села.

Као што ти је познато из наших прича, Ђуро и ја смо се упознали на збору о Пејирову дану код цркве у Горњим Сјубовима 1947. године. Био је млад, лијепо снажан и одмах ми се допао. Већ сам била чула за њега како је побјеђивао на свим ва-шарским надметањима. И тога дана је био неопбједив иако да је, када ми је пришао, био сав мокар од зноја. Умор га је био савладао па смо мало прошетали све до једне јабуке ишироваче под чијом крошњом се налазио извор. Одмах је скинуо кошуљу; љуснуо се хладном водом неколико пута и освјежио, а потом и кошуљу оирао, па када је добро исциједио, онда ју је ставио на јабукову грану да је јулско сунце осуши. Били смо близу црквене порте па сам се плашила да га неко ипаквој толи не сазна и свашта не помисли. Знаш какав је наш свијет. На срећу, никога није било, а и он се понашао као да се сто година познајемо. Шта се са мном иада десило ни до дан-данас ми није јасно. Да ме је позвао да кренем са њим било гдје, пошла бих без двоумљења. Заљубила сам се и то је једино објашњење. Од како сам њега упознала, за мене више нико други није постојао на овоме свијету,

нији ме је било ко више у живоју инјересовао. Наша виђања су била све чешића док ме, на Светиа Три Јерарха, 1948. јодине, није зајросио. Одмах сам јрисјала. Да кажем мојима нисам смјела, ја сам ја молила да ни он њих нишиа не јишиа, јер сам знала да би се јако љушили збој сјаријеј брашиа који се није био оженио, а на јо се у јо вријеме сјројо јазило. Није се мојло удавати преко реда. И друји разлој сам му јада рекла, а јо је да моји имају намјеру да ме удају за Сјојана, сина Јована Лазића, који се касније оженио са Веселинком Мишира Симића из Бољанића. Све је лијејо саслушао и јредложио ми да се на Срејење нађемо код цркве у Тумарама, одакле ћемо јоћи у Жарач.

Једва сам чекала да јрођу ја јри дана до Срејења, а саму ноћ уочи јразника скоро да ока нисам склојила. Мучила су ме мноја јишиања на која нисам имала одјоворе. Сјремела сам у кофер неке своје дјевојачке сјвари, али нисам знала како да их изнесем из куће а да јо нико не јримјејши. На крају сам јошла цркви као и сваки јуји раније. Без јидје ичеја. Он ми је јришао и одмах јражио да кренемо. У Жарач смо сјијли увече. Била сам изненађена када сам видјела јуну авлију њејове родбине. А јослије знаш и сам како је било, јер смо ји јо ко зна колико јушиа јрејричавали нашу свадбу. Од мојих на вјенчању никоја није било, јер су се љушили шјо сам се удала без њиховој знања и одобрења. Шесј мјесеци је јрошло док се нису одљујили и дошли нам у јосје.

Послије јрве јодине нашеја брака насјали су јроблеми. Њејови су хјјели да шјо јрије виде

унуче, иако да њо цео дан нису скидали њоїледа са мої сїомака. По селу је њочело да се њрича да сам јаловуша, а њо је, када ухваїи маха, било њешко заусїавиїи. Такве њриче може само дјетињи њлач да њрекине, а код нас, и њоред свих жеља и њруда, њеїа није било. Ноћима сам њлакала, кривила себе, надала се, али нишїа. Тако је њрошла и друїа њодина.

Ђуро је њочео да се друїачије њонаша. Нервоза їа је хваїтала їа се честїо чудно односио њрема свима, а њособно њрема мени. Био је к’о зайейта њушка, увијек сїреман за свађу. Једном и мени њуче њпред очима їа му рекох да, ако је разлої наших свађа њо шїо немамо дјецу, хајде да се лијеїо разведемо їа нека њражи друїу која ће моћи да му роди. Он се одмах смирио и њоново њосїао добар к’о хљеб.

Једноїа дана кажем му да сам чула, док сам била у Добоју, да у Осијеку ради неки добар њекар Иван који би моїао да нам њомоїне. Одмах је њрисїао, и након два-їри дана кренули смо код њої докїора. Он нас је лијеїо њримио и рекао да ћемо сиїурно имаїи дјеце, али да њрво морамо да се деїїаљно исїиїамо и видимо до коїа је њроблем. Ја сам била увјерена да је до мене кривица, јер се у нашим селима увијек њако мислило. Ако дјеце нема, крива је жена. И њако обависмо ми све шїо је било њоїребно и реченої дана доћосмо њо резулїаїи. Докїор се мало снебивао, али је на крају иїак рекао да њреба да се њомиримо са њиме да дјеце имаїи нећемо. Не знам како сам ово њреживјела. Чак ми се учинило да ћу и неїокреїна

осијати, толико су ме те његове ријечи окамени-
ле. Ни да се макнем. Али најгоре је тек долазило.
Доктор је рекао да за нашу нејлодност нисам
крива ја, већ Ђуро. Вјероватно си у дејинству
имао високу теорију која те је са те сира-
не ошијела, закључио је.

Ђуро је ужутио као восак. Ријеч није могао
да каже. Ниједно од нас двоје није имало снаге за
даљи разговор са лекаром. Захвалили смо му и по-
шли кући. Пути до наше село нисам прејознала.
И одужило се, никад стићи. А и ћућали смо. Ни-
једно од нас није имало воље за разговор. Када смо
у Жарачу изашли из аутобуса и пошли ијешке уз
брдо до наше куће, он ме је изненада узео за руку
и привукао себи. Иако је већ била ноћ, осјећала
сам се непријатно да нас неко види иако приљуб-
љене једно уз друго. Нисам имала куд, примје-
тила сам да се тересе и трчи цијелим тијелом, а
поном је зајецао као дијете. Имаћемо дјецу, има-
ћемо дјецу, онављао је, све ме више сљежући.
Ћућала сам, а шта и да кажем. Рекао ми је иада
да о овоме ником не говорим, а да ће он већ наћи
начина да умири своје родитеље. Нисам знала шта
је смјерао, а да неки план има, одмах се видјело.

На маме ми је долазила моја другарица Мир-
ка која се удала за Марка Седловића и неколико
година нису имали дјецу. Сви су, као што је обич-
но бива, њу окривљивали, иако да ју је послје осам
година брака муж ошијерао од куће и то по сније-
ју полу и босу, па се оженио Јеленом, ту из села,
која је била млада, тек основну школу завршила.

И са њом су му у браку ѿролазиле ѿдине, али дјеце не бијаше. Мирка се касније удала за Божидара Пејровића, који је радио као скрејничар на железници у Добоју, и ѿри сина је родила. Њен бивши муж Марко је био очајан. Развео се и од Јелене, она се убрзо удала, и ено је двоје дјеце ко двије јабуке вода.

Овај се још неколико ѿуѿи женио и разводио, али дјецу није имао. Касније се одао се алкохолу и насѿрадао је сјекући дрва у ѿланини. Мој Ђуро је иѿак био човјек, збоѿ чеѿа сам му неизмјерно захвална заѿио иѿио је ишао са мном и сам се ѿреѿледао.

Леѿли смо ѿе ноћи у кревеѿи, али сна није било. Окреѿали смо се ћуѿећи и обоје дрхѿали. У неко доба он ми рече иѿиа је смислио. Поменуо ми је Пејра Јефѿића из засеока Грабовац, недалеко од наше куће, иѿио има чеѿворо дјеце, и рекао да би он моѿао да нас сѿаси. У ѿочеѿку нисам разумјела на иѿиа циља, али ми је брзо све објаснио. Примијеѿио сам ја како ѿебе Пејар ѿжељно ѿледа када смо били на коѿању кукуруза код Миће Чирковића. Мене као да је ѿром ѿоѿдио, али ме је већа мука ѿек чекала када ми Ђуро, мој Ђуро, рече да би најбоље било ако би са ѿим Пејром родила нам дијеѿе. То је изѿоворио ѿрлећи ме и ридајући. Плакали смо обоје. Ја од ѿонижења, а он од своје муке. Па нисам ја ваљда крава, да ме вода около и ѿражи ко ће ме оѿлодиѿи! Ко зна које је било доба ноћи када смо ѿоново леѿли у кревеѿи. Суѿрадан ми се ѿрви ѿуѿи учинило да ѿа видим као човјека себи сѿраноѿ. Неиѿио се сломило у мени.

Како је вријеме њролазило, он је њосѡајао све нервознији и насрѡљивији. Свакодневно ме је молио и ѡрекљињао. Говорио ми је кад ѡод бисмо се нашли насамо да њему није важно да ли ће биѡи син или кћер. Признао ми је оно шѡо сам већ и сама знала, а ѡо је да би он без дјеце моѡао да живи самном, али да од својих родиѡеља, родбине и сељана не може. Не сјећам се колико је ѡај ѡакао ѡрајао, али више нисам имала куд. Присѡала сам.

Срамоѡа ме је да ѡи сада ѡишем како се све ѡо збило са Пеѡром, осим да се ѡо десило у нашој сјенари. Док ѡи ово ѡишем од срама и муке хоћу у црну земљу да ѡроагнем. Одмах сам осѡала ѡрудна. Послије мјесец дана сам се ѡокајала и жарко ѡожељела да ѡу ѡрудноћу ѡрекинем. Све ми се оѡадило: и Ђуро и мој живоѡ са њим и дан када смо се ѡрви ѡуѡи срели. Све. Једва сам дочекала негјељу да одем у манастир Озрен код оца Серафима и све му исѡовиједим. Он, када је чуо за моје јаде, умјесѡо да ми очински ѡомоѡне, да ме уѡјеши и ѡокаже своје смирење, које је увијек до ѡада имао, заѡаламио је ѡако снажним ѡласом да сам се уѡлашила да физички не насрне на мене.

„Ни у лудилу немој очекиваѡи да ѡи ја одобрим да убијеш дијетѡе”, ѡрмио је као Свеѡи Илија, и сијевао очима као муњама. Од сѡраха сам се сва ѡресла и ѡледала у сѡрану само да се више не среѡнем са њеѡовим ѡољедом.

„Сада си се сјетѡила Боѡа”, насѡавио је све јачим и јачим ѡласом да виче и бесно млаѡара рукама. „Уѡамѡи, само ѡи моћу даѡи блаѡслов за

рођење твој анђела и ни за шта друго. Послије све-
та што си урадила, дошла си да од мене изражиш
тако нешто!”

Нисам ја више чула ништа знам како сам иза-
шла из манастира. Он ме је начистио дојук’о. Не
знам ни кући како сам се враћила. Била сам сва
сломљена и чудим се како нисам обојила коли-
ко сам се била насикирала.

– Боље би било да јеси – прокоментарисао је Ву-
кадин, па наставио да чита.

Родио си се на Ђурђевдан 1951. године. Поро-
ђај је прошао без проблема. Сва збуњена и испре-
тадана нисам мола да процијеним да ли је оно што
сам осјећала збој твој рођења била радост или
туга. Једино у шта сам била сигурна био је страх
који ми је скоро цијело тијело паралисао. Сви су
пошрчали да те виде: и дјед и баба, и моја заова,
а твоја тетка Ђурђија, и сви моји. И сви су гово-
рили да си исти ошак. Било ме је срамота и осјећа-
ла сам се јадно. Од тада сам према Ђури почела
још више да се хладим. А и неки се страх увукао
у мене, ја сам почела да ја се влашим. Јер ако је
све ово молао да пројаша, онда се шта сам на шта је
све још био сиреман. Он, што је видио да по-
стајем све хладнија према њему, свакој дана ми
је говорио да је тако морало бити, да ме много
воли и да би на све пристио само да ме не изуби.
Нисам му повјеровала. А и ко би? Мене су моји
родитељи учили да оној која волиш не можеш
давати другом, већ се за њеја бориш док можеш.
Увијек када би се докочили ове теме, свађали смо

*се, али би на крају ојетѝ свако остѝајао ѝри своме. Сада видим да сам на ѝрвом мјесту ја крива. Тре-
бало је да се расѝанем и да своју срећу ѝражим
са друѝим, а не овако да урадим. Само ме љубав
Божја може сѝасиѝи ѝаклених мука које сам за-
служила.*

*Сада ѝи је јасно зашѝо смо и ја и Ђуро били
ѝроѝив ѝвоѝа ашиковања са Анђом. Нишѝа ѝро-
ѝив ње нисмо имали као дјевојке, али сам знаш
да је њена мајка рођена Пеѝрова сесѝра. Зар смо
моѝли да дозволимо да се ожениш ѝако блиском
родбином?! Никако! Само је ѝо, драѝ сине, био
разлоѝ нашеѝ ѝроѝивљења, и нишѝа друѝо.*

За тренутак, Вукадин је одложио мајчину свеску и празним оком погледао око себе. Да га је неко тада питао како се зове, тешко да би могао да каже. Све се под њим сломило. Као да је кроз под пропао у неку мрачну рупу без дна, и наставио да пада, пада...

Сузе су кренуле саме. Чак и да је желео, није могао да их заустави. Оне су биле једини начин на који је његова душа могла у том тренутку да проговори. Осећај незнађа, исти онај који му се јавио првог дана робије, потпуно га је обузео.

Зар сам поново ухапшен? – помислио је. Није било ни ћелије, ни затворских зидина, ни решетака, али их је осећао. Били су у њему...

Пошто се исплакао, дуго је ћутао и на крају закључио да је остао и без другог оца, с обзиром на то да је управо данас присуствовао Петровој сахрани.

Сагнуо се и подигао свеску која му је била пала на под. Бол је донекле попустила. У редовима који су

слагали покушао је да пронађе одговоре на још нека питања која су навирала.

Пролазиле су године, њи си раслао, али је расла и моја љубав према Пејру. Буро је био њримијењо, али је љулао. Пањо је и љулоао. Знала сам да није добро био шњо чиним, али је било јаче од мене. Не, није био било оно шњо би свако њомислио. Пејар је у свему био лошији и слабији од Буре, али ме је нека невидљива сила из дана у дан све више вукла ка њему. То је било јаче и од мене и од мој сњида и од сњраха да ме ко не оњкрије. Не моју био да оњшем, а и добро је, мој сине, шњо не моју. За сваки наш саслаанак сам ѡрјела, и била сљремна да ѡоинем, само да ме нико од њеја не одвоји. Можда си љај разлој био љи, као наш заједнички љлод, али ја рекох да не знам, и нека љако ослане.

Буро је љрњо, љрњо, и онда једној дана ми рекао да више овако не може и да морам ѡ сваку цијену да ѡрекинем са Пејром. Говорио је да му је сљало до мене, да ме и даље воли као ѡрвоја дана, али сам ја одлично знала да је њему највише сљало до себе самој и да се као љаво крсла љлашио бруке која би љукла ако би се моја веза са Пејром некако оњкрила. Ужасавала ја је мојућносћ да се њему, љако силном, јаком и љако нељобједивом, цијело село смије у лице. При шоме му уошље није било важно како је мени. Почео је да се обрецује, да за сљницу виче на мене, а неколико љула ме је и ударио. Кренуо је и да љје. Сљрах од њеја све се више увлачио у мене.

И само из ље бојазни одлучила сам да се са Пејром више не виђам. Пољрајало је био нешњо

више од седам година. У сџвари, све дошле док Ђуро није ошшишао у Аусџрију код сесџре Ђурђије. Тада је међу нама џоново букнуо џламен који се није моџао џек џако да уџаси. Горјела сам од сређе у њеџвом заџрљају. Када је Ђуро џо џримијеџио, џочео је сваким даном да ме све више и више злосџавља.

Суди ми, мој сине, и слободно џресуђуј када ово будеш чииао, али џи морам рећи да ме од Пеџра више нишџа није моџло да одвоји. Волио џе је, вјеруј ми, као и ја. Сваком се џвом усџјеху као џрави оџац радовао. Када би са одличним усџјехом завршио разред, он је скакао од сређе. И Ђуро се радовао, не моју рећи да није, али му лице није блисџало ниџи очи сијале као код Пеџра. За разлику од Ђуре, Пеџар се није исџицао својом снаџом, ниџи је волио са било ким да се надмеће, али је био јак човјек. Уосџалом, и џи си на њеџа. И не само снаџом, већ и смирењем и разбориџошћу си на њеџа.

Овде се текст завршавао. Свеска је исписивана пре несређног догађаја. Спуштајући је у торбу сетио се и оног папира који је оставио у коверти.

Има ли краја мојој муци? – питао се.

Узео га је и стојећи прочитао.

Драџи мој сине, ево џи џоново џишем. Предосјеђам да ми се крај џримакао. То знам сама, не мора нико друџи да ми каже. Шџа је џу је, на џо мало моју да уџичем, али имам џоџребу да џи још и ово кажем. Велики сам џеретџ својом кривицом

навукла на сојсївену душу. Ово шїо сада живим и није живої. Из креветїа не моју да усїанем, и као мало дијетїе ме служе. Можда ме Госїод и држи у живоїу само збої шїоїа да бих ово шїо сам наумила да најишем, завршила. Ако је и шїако, хвала му, јер ми је од свеїа највише сїало да са-знаш истїину о мени, о Ђури и Пеїру, али на њрвом мјестїу о себи. Да знаш ко си и чији си.

Оне ноћи када се све шїо зло десило, Ђуро је, чим смо ушли у нашу собу, њочео да ме ѡроїони збої Пеїра. А и крива сам била јер їа је шїоїа дана заїекао код мене. Нишїа шїада није било међу нама, само је свраїио онако да се видимо, рачу-најући да је Ђуро на вршидби, али ко је моїао зна-їи да ће ѡући шїај ѡроклейїи ремен и да ће он збої шїоїа дојуриїи кући. Уїраво на кайїји су се срели њих двојица. Умало ми срце није ѡукло од сїраха.

„Зар је догде дошло”, рекао је кроз зубе и ѡре-сјекао ме оним своїм ошїрїм ѡїледом из коїа је сијевао бијес. К’о махниї је оїрчао у радионицу, задржао се неко врїеме, и без ријечи се враїио на їувно.

Свашїа сам шїоїа дана ѡмишљала, їа и у бунар да скочим, само да їа код куће не дочекам. А увече се збило шїо шїо се збило. Прво ме је оша-марио и ѡїшом ѡочео да дави. Када је мало ѡїу-сїио, све сам му у лице сасула. Чак сам му рекла да Пеїра волим и да је збої шїоїа он крив, шїо ме је њему їурнуо у заїрљај. Тада ме је ударио ѡесницом у сїомак, и онда ѡоново шчейїао за враї. Борећи се за ваздух, уїризла сам їа. Вриснуо је и усїравио

се, њсујући ми све њо сѝску. Никада ња њрије ња-
квоѡа нисам видјела. Био је сѝрашан к'о смрѝ. До-
хвѡишла сам нож који сам ни сама не знам како
ни када њу на сѝочићу њоред креветѡа заборавила.
Ђуро је ѡлом руком шчеѡао за сечиво и насѡала
је борба око ножа, који је завршио код њеѡа. Уда-
рио ме је, мислила сам ѡсницом, јер убог нисам
ни осјеѡила. Крв која ми је линула низ ѡруди све
је рекла. Није се заустѡавио: уследио је друѡи ѡа
ѡрећи убог... Тада си ѡи ушао у собу, и даље ѡи
је све ѡознаѡо.

У болници ме је само Пеѡар ѡосјеѡио. И ѡај
сусретѡ са њим, ѡрошао нам је у сузама и рѡдању,
ѡако да нисмо сѡизали једно друѡом скоро ни
ријеч да кажемо. Обеѡао је да ће ѡи слаѡи новац
док си у заѡвору. Вјерујем да ће своју ријеч одр-
жаѡи.

Сада је тек Вукадину било јасно ко је онај незнанац
који му је у затвор слао новац. Кренуо је да чита даље.

Ово ѡисмо ћу даѡи Савки, из Бољанића, коју
сам овдје уѡзнала и она ће ѡа уручиѡи Пеѡру, а
он ѡеби.

Писала бих ѡи још, сунце моје, али не моѡу од
ових конаца којима су ми ушили ране, и који ме
ѡри сваком ѡокреѡу заѡежу и боле; од ових ѡума,
од ових, како их зову, дренова, сонди, шѡо из мене
извиру на све сѡране и ѡшежавају ми ѡокреѡе.

Волим ѡе, сине мој, и чувај се. Робија је ѡо.

Оѡросѡи својој мајци ако можеш.

А вјерујем да хоћеш.

– У ствари, данас нисам сахранио оца, већ ми се отац родио – јекнуо је Вукадин дубоко уздишући.
– Можда би боље било да сам ову свеску запалио и да је никада нисам прочитао – шапутао је борећи се за дах.

Закључао је улазна врата на кући надајући се да је ту, иза њих, оставио све своје горке успомене, сву несрећу која га је овим последњим сазнањем дотукла.

Два питања су му потиснула све друге мисли из главе, и тражила одговор који није знао. Прво од њих било је: Ко је он? Да ли је у Зеници био данашњи Вукадин, и преживео сав тамошњи пакао? Да ли су јутрошњи и садашњи Вукадин исти људи? И друго, које га је мучило још више: Ко ме он сада да прашта, и од кога да тражи опроштај када су се сви о њега огрешили више неголи он о њих? Па зар се та његова браћа по оцу, а нарочито сестра Милица, нису према њему све време понашали нељудски иако су вероватно знали да је њихов, за разлику од њега који о томе појма није имао, а према њима се братски односио. Чак је и живот ризиковао спасавајући тог брата Радивоја када су га били напали у Чаклавици. Нажалост, они, и поред те његове жртве, свој однос према њему нису променили.

Низала су се питања, једно за другим, и попут набујалог потока чекала да се стропоштају у његов ум и у болним му грудима покрену камен којим би самлео сву муку што га је немилосрдно притискала.

Зашто ми је мајка ово урадила? – питао се. Да ли је била свјесна да ће од овог тренутка у мом животу све да се промијени? Да ће нестати она слика о њој

коју сам све вријеме у себи носио. И да ће овим угасити једину свјетлост која ми је давала наду у зеничком казамату, снажећи ме да издржим сваку муку и невољу које су ме тамо сналазиле.

Скупио је снагу, ставио свеску у торбу и пошао у Руму. И док му се Озрен губио у даљини, у његовом срцу, у његовој глави водио се прави рат, из кога је он упорно тражио начина да изађе као победник. Свим силама трудио се да своје мисли усмери ка Марији, са којом ће отпочети нови живот.

Ако ми се данас родио отац – закључио је – то значи да сам се и ја родио за други, бољи живот. А тај живот од мене тражи да никога не окривљујем нити осуђујем, већ да праштам и тражим опроштај. Све друго било би наставак моје патње, једна нова тамница, још црња од оне зеничке мрачаре, на коју бих овога пута био доживотно осуђен.

Поговор

Сликовито као на филмској траци, у роману искусног документаристе проте Саве Б. Јовића, ређају се драматични догађаји, далеко од јавности, иза неосвојивих зидина злогласног зеничког казамата. Аутор мирно и прецизно осликава време лова на Државне непријатеље, апострофира снагу малих људи да, и поред притисака, сачувају човека у себи. У тешким условима, под бруталном тортуром, главни јунак, који се обрео у зеничком казамату после убиства оца, све време се одупире покушајима режима да сломи његов дух, и хвата се за мисао Јевросиме мајке, за архетипску поруку коју ретко који народ има: „Боље ти је изгубити главу него своју огрјешити душу.”

Захваљујући приповедачком дару аутора, али и искуству из времена личног боравку у Ка-пе дому Зеница, улазимо у дубину људске патње срасле са неправдом, предрасудама проклијалим из идеолошких корена преобученог стаљинизма, еволуиралог у, за нијансу либералнију форму, такозвани самоуправљачки социјализам, систем југословенских комуниста.

Аутор, вештим приповедањем, кроз лик главног јунака Вукадина осликава репресивност тог бољшевичког мутанта у коме је двосмислица у тумачењу одлука власти или духовита алузија на неке појаве, обезбеђивала вишегодишњи службени пут иза решетака. Роман *Рађање оца* је још једно сведочанство о гушењу слободе мисли, о апсурдима једноумља у ком је, изнад свега, негован култ личности највеће

индивидуалне енигме двадесетог века зване Јосип Броз Тито – човека измишљене или позајмљене биографије, без детињства, школских другова и пријатеља; „бравар” који изводи виртуозне бравуре на клавиру, неприкосновени господар живота и смрти, и то на простору где сагласје ни око најбенигнијих питања није било могуће, али је степен јединства и лојалности Брозовој личности био изнад свих међусобних антагонизама.

Аутор мајсторски подсећа како су се бенигне шале претварале у агонију њихових виновника.

Извесни Стјепан је, за опкладу, извадио хиљадарку коју је крава само оњушила уз незаинтересовано окретање главе, али је омамљујуће загризла новчаницу од сто немачких марака, што је Стјепану донело пресуду непријатеља друштвеног уређења, коју је издржавао у зеничкој робијашници.

Вешто ауторово перо казује нам како затвор постаје казамат у коме доушници, силеције, сецикесе обликују судбине људи које је сплет животних околности довео у *ѝроклеѝу авлију*. Примери патње и неправде једног тоталитарног времена отрежњујуће сведоче не само о тим годинама, већ о рецидивима и данас присутним у нашем друштву.

Приповедање проте Саве, када нас упознаје са обичајима на селу, са мобом, укровљавањем куће, вршидбом, весељима, подсећа на Ћопића, док су поједине сцене унутар зидина проклете авлије описане чеховљевским стилем. Жена се представљала по домаћину, али човек који је допао да живи у жениној кући, такозвани призетко, име је носио по жени: Рајо Станин, Душан Зоркин, итд.

Болно по јунака овог романа одзвања и глувоћа средине увек спремне на колективну стигму друштвено посрнулог појединца. Саткан на основу истинитих догађаја, роман подсећа и на масовна убиства тога времена, на злочин чувене Шефке Хоџић, као и Наила Икановића, из Цазинске Крајине.

Аутор описује немилосрдност стражара убеђених да су сви оковани згрешили, ако не за оно за шта су осуђени, онда грех вуку из мајчине утробе, како је тврдио Карађоз, Андрићев јунак из *Проклеће авлије*. Овај роман опомиње да чувари континуитета и даље, далеко од очију јавности, скривају многе репресивне догађаје из бољшевичко-комунистичке ере.

Богатство овог изузетног рукописа лежи у снажним сликама живота које илуструју сву суровост људске природе запоседнуте ђаволом, са једне, и издржљивост појединца окрепљеног Духом Светим, са друге стране.

Букадин је јунак судбински насукан на сурову литицу живота, јак да опстане пред ураганским налетима замки и искушења којима га запљускују са свих страна, али слабашан пред својим унутрашњим немирима који га ломе више од палица униформисаних затворских чувара или самоће током честих боравака у самици.

Миодрај Миша Вујовић

Белешка о аутору

Протојереј-ставрофор др Саво Б. Јовић, рођен је од оца Бранка и мајке Савке, на Савиндан 1954. године у Милином Селу, општина Лопаре, БиХ. У родном месту и Корају завршио је основну школу, потом се уписује у петоразредну Богословију Светог Арсенија у Сремским Карловцима. Војни одсек, 1974. године, прекида његово школовање и упућује га у војску у Шибеник где је остао петнаест месеци. По одслужењу војног рока, завршава Богословију 1976. године. Исте године, рукоположен је у чин ђакона, а потом и презвитера.

Дипломирао је на Богословском факултету Свети Василије Острошки у Фочи, а докторирао на Учитељском факултету Универзитета у Београду.

Као младог свештеника, 15. маја 1980. године, у 27. години живота, атеистичко-комунистички режим га хапси без разлога, а Окружни суд у Тузли суди без кривице за вербални деликт (чл. 133. КЗСФРЈ) на шест година робије. Ову пресуду, Врховни суд Босне и Херцеговине преиначио је, и изрекао му казну од пет година затвора коју је издржао у зеничком казамату.

По изласку из затвора остао је у Епархији зворничко-тузланској до 1987. године, потом прелази у Панчево (Епархија банатска), где је службовао до

1996. године, када је на позив патријарха Павла дошао у Београд (Архиепископија београдско-карловачка), где га је Свети архијерејски синод поставио за свог службеника. Овде је прошао кроз сва административна звања и 2003. године постављен је за главног секретара Синода, а одлуку је потврдио Свети архијерејски сабор на свом редовном заседању 2004. године.

Године 2012, Фондација „Младен Селак” из Београда, за књигу *Христџов свейосавац Михајло Пупин*, доделила му је Златну медаљу „Михајло Пупин”. Културно-просветна заједница Србије, доделила му је 2013, „Вукову награду” за *изузетан допринос развоју културе у Републици Србији и свесрјском културном ипросјору*, престижну награду из области културе. Скупштина општине Лопаре (Република Српска) 2016. године, доделила му је „Златну значку” за *културно и духовно стваралаштво*. Године 2017, Епархија ваљевска, доделила му је „Орден Светог владике Николаја Жичког”. Културно-просветна заједница Града Београда, 2018. године, доделила му је Изванредни „Златни беоцуг” *награду за живоино дело*. Међународни фестивал словенског књижевног форума у Русији, доделио му је 2018, у Пјатигорску, Награду „Златни витез”. Године 2018, Епархија шумадијска, доделила му је „Орден мученика крагујевачких”.

Био је главни и одговорни уредник издања *Црква – Календар Срјске Православне Паптријаршије* и двадесет година је припремао мали *Календар Српске православне цркве*.

Објавио је књиге: *Анђели звериње куће; Зайиси из зеничке тшамнице; Кроз босански ојањ; Свишање у*

*йредвечерје; Ушамничена црква; Хрисѿов свейосавац
Михајло Пуѿин; Светѿи исѿоведник Варнава, ейиской
хвосѿански; Еѿничко чишћење и кулѿурни ѿноцид
на Косову и Мейохији; Јеванђељски моѿиви у ейским
народним ѿсмама; Будимо деца свейлосѿи. Неке
књиге преведене су на енглески и руски језик.*

Објавио је неколико верско-поучних књжица,
као и чланке у црквеним и световним часописима.
Држао је предавања по позиву, у Србији и дијаспори.

САДРЖАЈ

Предговор. Изворна приповједачка снага (<i>Желиграј Никчевић</i>)	5
--	---

РАЂАЊЕ ОЦА

Вршидба	11
Како је срећа варљива	29
Без милости	37
Долазак у Зеницу	42
Ливница	46
Павиљонске приче	49
Жудња за Анђом	63
Чудесан лек	83
Свет Васе Томића	106
Речи које брину	115
Разговор са васпитачем	121
Поглед са голготске висине	137
Сусрет са истражним судијом и службеницима Државне безбедности	146
Када затвор постане лудница	169
Лав са Романије	180
Опет самица	187
Пресуда Врховног суда из Сарајева	195
Сусрет са Бошком	199
Опет тај несрећни 4. мај	210
Докле ти, Вукадине	214
Растанак са Бошком	217
Има ли муке у зеничком казамату а да јој није име Тамић	219

Дружење с књигама	225
Све пролази, па и године робије	228
Долазак у родни Жарач	235
У питомом Срему	243
Благи лик и топле речи протe Саве	248
Опет у Жарачу	253
Сремски Карловци и његови бисери	259
Волим га	268
Продаја очевине	271
Писмо	279
Мајчина тајна	281
Поговор (<i>Миограї Миша Вујовић</i>)	295
<i>Белешка о аутору</i>	299

Саво Ј. Јовић
РАЂАЊЕ ОЦА

Издавач
Архив Војводине
www.arhivvojvodine.org.rs

За издавача
Др Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине

Припрема
Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

Тираж
1.000 примерака

ISBN 978-86-81930-88-5

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
821.163.41-31

ЈОВИЋ, Саво Б., 1954–

Рађање оца / Саво Б. Јовић. - Нови Сад : Архив Војводине, 2022 (Нови Сад : Сајнос). - 304 стр. ; 20 см. - (Библиотека Посебна издања)

Белешка о аутору: стр. 299.

COBISS.SR-ID 80931593

Протојереј-ставрофор др Саво Б. Јовић, свештеник Српске православне цркве, плодан писац, са десет објављених књига, са бројним наградама и признањима – дарује нас својом једанаестом књигом, са тематиком из зеничке тамнице, одакле нам као из тамног вилајета доноси драгоцене књижевне бисере.

Роман *Рађање оца* представља драму једне породице. Вукадин, главни јунак овог романа, због убиства оца нашао се у зеничком затвору, трпећи огањ пробуђене савести и насиље безбожних тамничара. Све је издржао, и остао човек који је у тамничком мраку угледао светлост вере.

Кроз роман се нижу описи сеоског живота: кошевине, мобе, вршидбе, посела, игранке, сабори код цркве, ђурђевданска сеча девојачког цвећа, петровданско лилање, прве љубави, подизање кућног слемена и младалачки несташлуци. Овим сликама као да је аутор желео да ублажи оне мучне и потресне сцене из зеничке тамнице: немилосрдно батинање затвореника од стране затворских чувара и туче са њима као и туче између самих осуђеника. Нарочито је драматично описано инсценирано Вукадиново суђење у овом казамату. Потом следи библијска сцена отварање гроба убијеног Вукадиновог оца уз небеску јеку и грмљавину и сцена мирења завађене браће, која делује новозаветно.

Роман се чита са будном и живом пажњом и написан је добрим и богатим српским језиком, баш онако како би то човек човеку испричао крај ватре на огњишту. Зато га свесрдно препоручујемо онима који су посрнули у животу, и посебно онима који кроз живот иду тврдим и правим путем, уз молитву Господу: „Свемилостиви Боже, подигни грешног, сачувај праведнога”, јер је пут од побожности до грехопада само трептај ока.

Мр Милораг Симић